

СТУДИИ ОД ИСТОРИСКАТА
МОРФОЛОГИЈА

Марија Паунова

Издава

ДАТАПОНС ДООЕЛ – Скопје
ул. 1550 БР. 52 Визбегово, Скопје
тел. 02 2401 170
www.datapons.com.mk
contact@datapons.com.mk

Уредник

Оља Герасимовска-Цветкоска

Техничко уредување

Енис Карахасан-Бошковски

Тираж

200 примероци

Рецензент

проф. д-р Димитар Пандев

Лектура

Марија Паунова

Илустрација на корица

Бојана Шурбаноска

Печати

Датапонс, Скопје, 2024

Изданието е финансиски помогнато
од Министерството за култура на
Република С. Македонија

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски",
Скопје

811.163.1'367.622'366.2:[091:003.349"11/15"
904:726.59:[811.163.1(497.7)"13/17"
811.163.3(091)

ПАУНОВА, Марија

Студии од историската морфологија / Марија Паунова. - Скопје :
Датапонс, 2024. - 296 стр.; 21 см

Фусноти кон текстот. - Resume. - Библиографија: стр. 250-303. -
Регистар

ISBN 978-608-222-142-7

а) Црковнословенски јазик -- Ракописи -- 12-16 в. -- Именки --
Деклинација б) Епиграфски споменици -- Македонија -- 12-16 в. --
Именки -- Деклинација в) Македонски јазик -- Историја

COBISS.MK-ID 63529477

Сите права на изданието, освен ако не е наведено поинаку, ги поседува
Датапонс ДООЕЛ Скопје ©. Забрането е копирање, размножување
и објавување на делови или на целото издание во печатени или
електронски медиуми без одобрение од издавачот.

©Датапонс, 2024

на мојот мал круг од големи луѓе

СОДРЖИНА

I.	ПРЕДГОВОР	7
II.	ВОВЕД	11
III.	ОСОБЕНОСТИ НА ДЕКЛИНАЦИЈАТА НА ИМЕНКИТЕ ..	19
	Особености на деклинацијата на именките во старословенскиот јазик	23
	Особености на деклинацијата на именките во црковнословенскиот јазик	26
IV.	ДЕКЛИНАЦИЈАТА НА ИМЕНКИТЕ ВО ЦРКОВНОСЛОВЕНСКИТЕ РАКОПИСИ ОД МАКЕДОНСКА РЕДАКЦИЈА (XII-XVI ВЕК)	34
	Мешање на основите	35
	Отстранување на разликите меѓу меката и тврдата промена на именките	86
	Синтакса на падежите	94
V.	ДЕКЛИНАЦИЈАТА НА ИМЕНКИТЕ ВО ЕПИГРАФСКИТЕ СПОМЕНИЦИ ВО МАКЕДОНИЈА (XIV-XVIII ВЕК)	152
	Морфосинтаксички особености на деклинацијата на именките во натписите и во записите	156
VI.	ФАКТОРИ ШТО ВЛИЈАЕЛЕ НА ПРЕОДОТ ОД СИНТЕТИЧКА ВО АНАЛИТИЧКА ДЕКЛИНАЦИЈА ...	176
	Дејство на фонетско-фонолошкиот фактор	179
	Дејство на аналошкиот фактор	191

Балканско влијание.	198
Влијание на народниот говор	204
Други фактори.	205
VII. ЗАКЛУЧОК.	212
VIII. RESUME	220
IX. Кратенки на користени извори (книжевни и епиграфски). . .	226
X. Литература.	238
XI. Индекс на наставки.	291

I. ПРЕДГОВОР

Идејата за оваа книга произлезе од желбата и од потребата сознанијата од истражувањата на особеностите и на развојот на де-клинацијата на именките, како една сериозна и суштинска тема од јазичната историја, да се претстават заедно, во една публикација. Претходно, во 2011 г., излезе од печат книгата *Деклинација на именките во црковнословенските ракописи од македонска редакција* во којашто акцентот е ставен на текстови од XII до крајот на XVI век, а во 2019 г., во книгата *Јазичните особености на кирилските епиграфски споменици во Македонија*, само еден сегмент е посветен на особеностите на деκлинацијата на именките.

Од тие причини, во книгата *Студии од историската морфологија*, на едно место, во синтетизирана форма, ги објавувам и ги обединувам резултатите од мојот повеќегодишен интерес и аналитички истражувања на деκлинациските особености на именките во црковнословенските споменици, книжевни и епиграфски. Станува збор за труд во којшто преку продлабочена и студиозна компаративна лингвистичка анализа се обработува и систематски се изложува едно мошне комплексно прашање од историската мофологија. Оттаму, и насловот.

Во изданието се вклучени (пречистени) делови од претходно-објавените две книги, студии, како засебни, централни делови на оваа публикација. Во ова издание го проширив интересот и истражување-

то и врз пет помлади ракописи од македонска редкација, така што за првпат корпусот е збогатен со примери од Лесновскиот паренезис, Мазуринската крмчија, Ваташкиот минеј, Тиквешкиот зборник и Крнинскиот дамаскин. Целта беше да се проследи и да се претстави развојниот процес во деклинацијата на именките во една поширока хронолошка и жанровска димензија. Така, во функција на продлабочено научно проследување, внесени се сознанијата и потврдите од два нови текстови од XIV век, два од XV век и еден од крајот на XVI и почеток на XVII век, со што, на (до)расветлување на ова клучно прашање од историската морфологија, му е дадена поголема прецизност. На овој начин *прашањето* се разгледува интегрално и, при тоа, се сумираат заклучоците произлезени од анализата на ракописната и на епиграфската продукција во еден подолг временски континуитет, од XII до XVIII век, на поголема територија. Збогатувањето на корпусот на текстови со друга жанровска структура, којашто не беше земена предвид при моите поранешни истражувања, овозможи проширување и допрецизирање на заклучоците во врска со движењето на македонскиот јазик од синтетизам кон аналитизам. Значи, за првпат се вклучени паренезис, крмчија, минеј, дамасакин; за првпат ги дополниме ракописните извори и со периодот од XV и од XVI век. Исто така, во делот посветен на *Фактори што влијаеле на преодот од синтетичка во аналитичка деклинација* се вклучени и дел од причините кои влијаеле врз можните промени или врз зачувување на традиционалната јазична слика на текстот на каменот. При изработка на ова издание, литературата е освежена со нови референци (излезени во меѓувреме или неконсултирани претходно), кои придонесуваат за дополнување на сознанијата во оваа насока, но и за насочување на можниот иден интерес и размислувања на оваа тема, којашто ми е

непресушен извор за истражување; долго време го привлекува моето внимание и на која со задоволство ѝ се навраќам.

Попрецизно концепциската осмисленост на книгата е претставена во *Воведот*.

Обединувачкиот *конец* на моите два најтемелни истражувачки проекти, изработката на магистерката и на докторската работа, се прашањата поврзани со деклинациските особености на именките, односно развојот на сложената синтетичка деклинација во ракописната и во епиграфската продукција на Македонија низ вековите, така што нивната синтеза е пресликана и во решението на корицата, преку обединување на илустрациите, на боите, од двете книги.

Срдечно ѝ се заблагодарувам на мојата професорка, менторка, проф. д-р Емилија Црвенковска, за можноста да се вљубам во старословенскиот јазик, во палеославистиката; љубов којашто секојдневно се продлабочува.

Благодарност му изразувам и на рецензентот на книгата, проф. д-р Димитар Пандев, за безрезервната поддршка низ годините, но и за инспирацијата, преку личен пример, постојано професионално, научно, да ги проширувам видиците и да се надградувам.

II. ВОВЕД

Монографскиот труд *Студии од историската морфологија* ги обработува декинациските особености на именките во црковнословенските споменици од македонска редакција (книжевни и епиграфски) и развојот на македонскиот јазик од синтетизам кон аналитизам. Книгата е труд од областа на историската морфологија на македонскиот јазик во којшто за првпат во македонската палеославистика темелно и продлабочено се анализираат процесите започнати во најстариот писмен период; процеси кои подоцна довеле до комплетна промена во типолошката структура на македонскиот јазик. Во истражувањето на едно од најсуштествените прашања во историската граматика на македонскиот јазик, се проследуваат промените и трансформацијата во декинацијата на именките во текот на седум века, преку потврди од споменици од почетокот на XII до XVIII век, со паралели и од канонските текстови (книжевни и *камени*) од пошироката македонска територија. Целта беше подетално да се документира карактерот на декинацијата во македонските црковнословенски споменици и да се добие поширока претстава за конкретните п(р)ојави и развојните процеси, што е единствено возможно ако анализираните споменици ја презентираат проблематиката преку уважување на црковнословенската писменост од различна хронолошка и жанровска структура,

преку различна територијална припадност на изворите. Факт е дека поинтегрална и пообјективна јазична слика за функционирањето на старословенската/црковнословенската писменот и традиција во Македонија се добива единствено преку проучување и на книжевната и на епиграфската продукција заедно, а не само на ракописните книги.

Книгата е конципирана во неколку глави: *Предговор; Вовед; Особености на деклинацијата на именките; Деклинацијата на именките во црковнословенските ракописи од македонска редакција (XII-XVI век); Деклинацијата на именките во епиграфските споменици во Македонија (XIV-XVIII век); Фактори што влијаеле на преодот од синтетичка во аналитичка деклинација. Следуваат: Заклучок; Заклучок на англиски јазик (Resume); Список на посочена и консултирана литература од домашна и од странска продукција; Кратенки на користени извори; Индекс на наставки.*

Воведот прецизно и мошне детално го претставува содржинскиот концепт на секоја засебна целина од монографијата и ги содржи основните податоци во врска со секој дел од обработуваната тема. Во делот *Особености на деклинацијата на именките* се поаѓа од изборот на темата којшто е поврзан со фактот дека досега оваа проблематика не е целосно проучувана, а нејзиното систематско проучување преку компаративно проследување на интегрален корпус, книжевен и епиграфски, е нужен предуслов за комплетна и комплексна анализа која ќе даде преглед и опис на историскиот развој на системот на именки одразен во црковнословенските споменици од македонска редакција. Корпусот за анализа е составен од осумнаесет црковнословенски текстови со различна жанровска и територијална припадност, временски датирани од XII до крајот на XVI век. Во ова издание за првпат анализата е насочена и кон пет нови ракописи: Лесновски-

от паренезис, Мазуринската крмчија, Ваташкиот минеј, Тиквешкиот зборник и Крнинскиот дамаскин. Исто така, водеме сметка тие да се претставници од поновиот период на црковнословенската традиција на македонски терен (од втората половина на XIV век, па сè до крајот на XVI век, односно, до почетокот на XVII век). Кај промените наследени од старословенскиот период се користени и потврди од канонските споменици (Асеманово евангелие, Зографско евангелие и Мариинско евангелие); додека пак за илустрација на подоцнежните тенденции се правени паралели со Крнинскиот дамаскин. Во однос на епиграфските извори, јазично се интерпретираат околу сто и педесет епиграфски текстови од пошироката територија на Македонија, со различни мотивски *пунктови*, и тоа, ктиторски натписи, надгробни натписи и т.н. хетерогени натписи или *varia* (натписи на црковно-уметничкиот инвентар и натписи на придружните црковни објекти: крст, деисизна плоча, полилеј, порта, чешма, кубе, икони, двери, аналгион, крстилница итн.), во поширок хронолошки континуитет, од XIV до XVIII век. Во оваа глава, се дава и преглед на постојната научна литература како во македонската, така и пошироко, во словенската научна средина, воопшто, укажувајќи на фактот дека библиографијата кај нас се заснова главно на поединечни прилози кои ја разгледуваат состојбата и развојните тенденции во одделни споменици, што, всушност ја наметна потребата од интегрално проследување на проблематиката, вклучувајќи и епиграфски материјал како суштествен суплемент на традиционалните книжевни текстови. Неизбежност е врската, односно согледувањето како целина, на епиграфскиот и на ракописниот материјал, за историјата (историскиот развој) на деклинацијата, на историјата на јазикот, воопшто. Двата вида литература, како што потенцира Угринова-Скаловска (1975: 5):

„...имаат обединувачка карактеристика, црковнословенскиот јазик, кој во својата македонска варијанта, со извесни влијанија од народниот говор и однадвор, живее како книжевен сè до крајот на XVIII век и почетокот на XIX.“

Целината насловена како *Деклинацијата на именките во црковнословенските ракописи од македонска редакција (XII-XVI век)* содржи неколку раздела. Се почнува со особеностите на деклинацијата во старословенскиот јазик. Имено, кај именките во старословенскиот јазик, се разликуваат единаесет деклинациски основи, со седмочлен падежен систем во еднина, шестчлен во множина и тричлен во двоина. Поголем број од именките припаѓале кон продуктивните –o-/-jo- и –a-/-ja- основи. Меѓутоа, како резултат на заемното дејство на различните деклинациски типови, мошне рано доаѓа до мешање на различните основи и до мешање на различните наставки за ист падеж, што довело до постепено намалување на бројот на деклинациски типови, ширење на наставките од продуктивните деклинациски типови, проширување на падежните наставки за сите типови, вкрстување на наставките и отстранување на разликата меѓу палаталната и непалаталната промена. Овие промени ја нарушиле синтетичката деклинација, што значи дека се јавува позасилена употреба на падежните форми со предлози, заменување на една падежна форма со друга, позачестена употреба на општа падежна форма (најчесто акузативната) и др. Понатаму се опфатени особеностите на деклинацијата на именките во црковнословенскиот јазик. Вниманието е насочено кон документирање на поновите јазични својства карактеристични за именскиот систем во македонските црковнословенски ракописи. Анализата најпрвин е започната со процесот на мешање на основите, при што се разгледуваат промените во деклинациските типови во

рамките на класификацијата според родот, водејќи се од современата состојба на деклинации по родови. Преку анализата се следат промените во деклинациските основи во кои може да се јави секој од трите рода, при тоа задржувајќи се на отстапувањата по падежот во согласност со нивниот редослед во промената. Во продолжение е разгледано отстранувањето на разликите меѓу меката и тврдата промена на именките, тенденција што е карактеристична уште од канонските споменици. Обработуваните ракописи ја потврдуваат оваа појава, односно, се следи наложување на морфемите од тврдата кај именките со мека промена, особено кај именките од машки и од женски род. Во разделот *Синтакса на падежите* авторката се задржува на прашањата од падежната синтакса, односно на оние јазични појави кои во најголем степен придонеле за побрз премин и за поголемо распространување на аналитичкото изразување на односите меѓу зборовите, како на пример: мешање на падежите, востановување на општа падежна форма и нејзино проширување за сметка на другите падежи; зачестена употреба на предлошки, аналитички наспрема беспредлошки конструкции; отсуство на согласување меѓу именката и нејзините определби и повторување на предлозите. Во сите анализи акцент е ставен на коментирање на поновите јазични особености на деклинацијата, но од друга страна, некаде, се посочува и на архаичната состојба.

Петтата глава *Деклинацијата на именките во епиграфските споменици во Македонија (XIV-XVIII век)*, е посветена на систематска, компаративна лингвистичка анализа на особеностите на деклинацијата во епиграфските споменици, при што во фокусот на вниманието се согледувањата на основните карактеристики и развојните тенденции на морфосинтаксичко рамниште. Имено, почнувајќи од

старословенскиот, преку повикување на состојбата документирана во надгробен натпис уште од крајот на X век (Самуиловиот натпис) и ктиторски натпис од почетокот на XI век (Битолската плоча); потоа преку црковнословенскиот како јазичен медиум, секако, при тоа, имајќи ги предвид вклучените епиграфските споменици во оваа анализа; доследно се проследува дијахрониската прогресија во деклинацијата на именките. При разгледување на состојбата во падежниот систем на именките одразена во епиграфскиот материјал, се компарираат и процесите задведочени во ракописите од наведениот период, со цел да се согледа (дис)континуитетот во јазичните подновувања.

На морфосинтаксичко ниво, редовно се бележи придржување кон постарата јазична состојба и архаизирање на јазикот. Архаичноста во јазикот на епиграфските споменици, врз примерот на натписите и епиграфските записи, доаѓа до израз во деклинацијата на именките, каде што во значителна мера се репродуцира старословенската состојба, што, секако, е придонес на силната црковнословенската традиција и на образованието на грамотните луѓе, како и на шаблонизираноста на дел од епиграфските текстови. Неспорно е дека црковнословенскиот јазик и неговите падежни форми на синтаксички план бавно отстапуваат. Единствено има ретки пројави на употреба на датив наместо посвоен генитив (порано во *камените* текстови од северните делови на Македонија, додека во централните и во југозападните во помладите епиграфски споменици); датив наместо локатив по предлогот *при*; акузативот и генитивот меѓусебно се заменуваат; акузатив се употребува наместо локатив по предлогот *въ*; се следат неколку потврди за аналитичко изразување на падежните односи со употреба на општата падежна форма со предлог. Примерите со аналитички изразен генитив имаат голема фреквенција почнувајќи од

XIV век. Се интензивираат и предлошките конструкции (во локатив, во инструментал, и порегуларно, во гентив и во датив) наместо конструкциите без предлог. Редупликација на предлозите е потврдена во многубројни епиграфски извори.

Фактори што влијаеле на преодот од синтетичка во аналитичка дефлекција е следната глава од истражувањата на посочената проблематика. Во овој дел се анализирани сите неопходни фактори што влијаеле врз нарушување на старите синтетички форми, при што се укажува на фактот дека ниту еден од овие фактори не можел да игра пресудна улога во едно вакво коренито преустројство на деклинацијата, туку дека станува збор за збир од дејство на различни фактори. Фонетско-фонолошкиот е еден од факторите којшто заедно со аналогните влијанија и мешања на различни деклинациски типови и падежни наставки, довел до хомонимија на повеќе падежни наставки. Фонетско-фонолошкиот фактор се зема предвид при совпаѓањето на низа падежни форми предизвикани од промените во вокалниот и во консонантскиот систем (на пр. промената на еровите, затврднување на меките консонанти, мешањето на носовките, деназализацијата, преминот на $z\text{ } \succ \text{ } i$, контракцијата на вокалите и сл.). Разгледувајќи го факторот аналогичност, се тргнува од Јакобсоновото дефинирање на падежниот синкретизам, т.е. прашањето за отклонување на разликите меѓу падежните наставки и причините за тоа укинување. Следниот фактор кој се зема предвид е влијанието на соседните балкански јазици кое придонело за поинаков историски развој на деклинацијата на именките од оној во другите словенски јазици. Наведено е и влијанието на народниот говор во писмениот јазик; субјективниот влог и влијанието на писарите/препишувачите/испишувачите/каменоделците и нивното (не)придржување до книжевните норми; потоа влијанието

на литерарните центри; дијалектната основа; влијанието на можните предлошки и меѓуредакциските контакти.

Во *Заклучокот* се сублимирани сите сознанија добиени од анализата. Во сите анализирани споменици, книжевни и епиграфски, иако во различен степен и обем, се одразени основните тенденции во историскиот развој на деклинацијата на именките од синтетизам кон аналитизам. Анализата на материјалот потврдува дека најголем дел од појавите доведуваат до значително упростување на синтетичката деклинација наследена од прасловенскиот јазик, преку востановување и затврдување на една општа падежна форма во македонската средина.

Во продолжение на трудот се поместени *Заклучок* и *Заклучок на англиски јазик*; *Список на посочена и консултирана литература*, во кој е даден преглед на обемна библиографија од домашна и од странска продукција; *Кратенки на користени извори*, односно книжевниот и епиграфскиот корпус и *Индекс на наставки*.

III. ОСОБЕНОСТИ НА ДЕКЛИНАЦИЈАТА НА ИМЕНКИТЕ

Македонската палеославистика во рамките на досегашните проучувања на историјата на македонскиот јазик, односно во рамките на проучувањата на јазикот на црковнословенските споменици од македонска редакција, најголемо внимание посветила на јазичната обработка на средновековните ракописи, како основна фаза во утврдувањето на јазичните особеностите на македонската црковнословенска писменост. Постојат бројни студии во кои се проучувани проблеми од лексиката и од зборообразувањето, од фонетиката и од синтаксата. Состојбата во морфологијата не е проследена во одделен труд, освен како еден дел во монографските изданија на ракописите при разгледувањето на морфолошките особености на ракописот. Оттаму, прашањето поврзано со деklinацијата на именките во македонските црковнословенски споменици, како едно од (нај)суштинските во историската морфосинтакса и во историската граматика, воопшто, ни се наметна како задача, а воедно и како голем предизвик, па затоа го одбравме за предмет на наша анализа.

Сметавме дека споредбеното и систематско проучување на деklinациските особеностите на именките во книжевните и во епиграфските споменици се јавува како неопходно и како мошне ак-

туелно, имајќи предвид дека македонскиот јазик во деклинацијата има доживеано коренито преобразување. Монографската обработка на историјата и на развојот на деклинацијата на именките е нужен предуслов за понатамошна комплетна, а воедно и комплексна анализа која ќе даде опис на историскиот развој на целиот именски систем одразен во црковнословенските споменици од македонска редакција.

Во македонската палеославистика придонес во истражувањата на овој проблем претставуваат трудовите на: В. Десподова 1980, 1981, П. Хр. Илиевски 1972, 1988, Б. Конески 1950а, 1962/63, 1964, 1966, 1968, 1975, 1981, 1986, 1988а, 2001, Д. Пандев 1996, М. Паунова 2011, 2019, З. Рибарова 1985, 1986, 1989, 1991а, 1991б, 1991, 1993, 2005, Р. Угринова-Скаловска 1969, 1971, 1972, 1976, 1979, 1988б. Исто така, оние автори што се занимавале со лингвистичка анализа на одделни ракописи во соодветен обем го опфатиле и прашањето за деклинација на именките: Б. Конески 1956, В. Костовска 2003, Л. Макаријоска 1997, М. Миовски 1996, В. Мошин 1954, Д. Пандев 1988, 2000, С. Поп-Атанасова 1995, Р. Угринова-Скаловска и З. Рибарова 1988, Р. Угринова-Скаловска и В. Десподова 1992, Е. Црвенковска 1999а, 2006, М. Цубалевска 2009.

На падежниот систем на именките во словенските јазици и на неговите промени, филолозите-слависти веќе сто и педесет години му посветуваат внимание како на важно, ако не и на најважно прашање во историјата на јазикот: В. Георгиев 1993, И. Дуриданов 1955, 1988, 1993а, 1993б, 1993в, В. Јерковиќ 1984, С. М. Куљбакин 1907, 1930, К. Х. Мајер 1920, Ф. В. Мареш 1962, 1967, К. Мирчев 1978, М. Михаљевиќ 2004, Ј. Русек 1964, А. Н. Соболев 1992, А. М. Тотоманова 1999, И. Харалампиев 2001, К. И. Ходова 1971а, 1971б, 1973, Е. В. Чешко 1970, К. Штајнке 1968 и др.

Од друга страна, записите и натписите, иако се куסי книжевни или епиграфски состави го привлекувале вниманието, делумно или целосно, од различни аспекти, не само на домашни, туку и на странски автори, како: С. Габелиќ, И. Гошев, П. Ѓорѓиќ, В. Ѓуриќ, Г. Елезовиќ, Ј. Иванов, Љ. Ковачевиќ, С. Кожухаров, Н. Овчаров, В. Петковиќ, Б. Робаков, А. Селишчев, С. Смјадовски, И. Снегаров, Љ. Стојановиќ, Г. Суботиќ, Г. Томовиќ, В. Ќоровиќ и други.

Во македонската наука придонес во истражувањето на епиграфските споменици од јазична, филолошка, уметничко-стилска и иконографска позиција претставуваат трудовите на: Б. Бабиќ, К. Бицевска, И. Велев, Г. Георгиевски, Ц. Грозданов, В. Десподова, Б. Конески, Д. Коцо, П. Миљковиќ-Пепек, В. Мошин, Д. Николовски, Х. Поленаковиќ, Ѓ. Поп-Атанасов, С. Поп-Атанасова, З. Расолко-ска-Николовска, З. Рибарова, Ј. Славеска, В. Стојчевска-Антиќ, Д. Ќорнаков, Р. Угринова-Скаловска и други.¹

Непосредна цел на овој труд ќе биде анализа на покарактеристичните тенденции и промени во деклинацијата на именките во црковнословенскиот јазик, од формален аспект и од аспект на употреба на падежите, преку споредба на состојбата одразена во осумнаесет црковнословенски ракописи од македонска редакција. Кај промените кои во црковнословенскиот се наследени од старословенскиот ќе се

¹ Историјата на проучување на македонските кирилски епиграфски споменици, во (јужно)словенски контекст, започнува во XIX век кога и за првпат пред јавноста се претставени Самуиловиот и Варошкиот натпис. Меѓутоа, попохални откритија на јужнословенскиот епиграфски материјал настануваат во втората половина на XX век. Најстарите кирилски епиграфски споменици од Македонија – натписот на цар Самуил и натписот во Варош, Прилеп, се откриени по втората половина на XIX век. Како што нагласува Смјадовски (1993: 16-17) до 1960 год. интересот главно е свртен кон шест епиграфски споменици, меѓу кои Самуиловиот и Варошкиот натпис. Самуиловиот натпис бил разгледуван од страна на Ј. Успенски 1898, Милетич 1899, М. Кос 1929, В. Мошин 1966, Г. Томовиќ 1974, Р. Угринова-Скаловска 1975, И. Микулчиќ 1996, М. Паунова 2015. Варошкиот бил во фокусот на В. Мошин 1966, Г. Томовиќ 1974, К. Попконстантинов 1994. Битолската плоча е откриена околу 70-тите на XX век (Томовиќ 1974: 31-33), а го привлечла интересот на И. Бурмов 1959, Ј. Заимов 1969, 1970, В. Мошин 1966, 1971, П. Ѓорѓиќ 1971, Г. Томовиќ 1974, Р. Угринова-Скаловска 1975, Р. Матезијан 1977, Х. Лант 1982, К. Попконстантинов 1994.

направи паралела со потврди од канонските споменици (Асеманово евангелие, Зографско евангелие и Мариинско евангелие). Исто така, се вклучени и над сто и педесет епиграфски текстови, зашто и тие претставуваат вредни јазични извори со чиешто посредство се (ре) конструира интегралната јазична слика на определен простор и време. Факт е дека старословенската/црковнословенската писменост и традиција не може да се ограничува само на ракописните книги, туку задолжително треба да се земат предвид и епиграфските споменици. Целта е да се даде јасна слика за развојниот пат на деклинацијата од синтетизам кон аналитизам, во временски период од седум века, на целиот македонски терен. На овој начин ќе се согледа јазичниот континуитет/дисконтинуитет, така што од една страна ќе се добијат податоци за функционирањето/употребата на македонската редакција на црковнословенски јазик не само на книжевен, туку и на епиграфски терен, а од друга ќе се согледаат специфичностите одразени во анализираните споменици со различна хронолошка, територијална и жанровска припадност.

Истражувањето се заснова врз споредбена анализа на систематски приведен материјал од деклинацијата на именките од почетокот на XII до крајот на XVIII век. Развојните тенденциите во историјата на падежниот систем на именките во овој период не само што доведуваат до расколебување на деклинацијата, туку и до зачетоци и до напреднати стимули на изразувањето на падежните односи меѓу зборовите со аналитички средства. Преку лингвистичка интерпретација на ракописните и на *камените* книги се проследува и статусот на црковнословенскиот јазик (територијално-хронолошки условен) на територијата на Македонија од XII до XVIII век.

ОСОБЕНОСТИ НА ДЕКЛИНАЦИЈАТА НА ИМЕНКИТЕ ВО СТАРОСЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИК

Деклинацијата на именките во старословенскиот јазик е наследена од прасловенскиот и се одликува со богатство од деклинациски типови и со богатство од форми. Падежниот систем на именките во својот историски развој подлежи на значајно упростување во согласност со тенденциите започнати уште во прасловенскиот јазик. Промените во деклинацијата на именките се потврдени уште во канонскиот, а се интензивираат во црковнословенскиот период. Тие промени доведуваат до разнишување на деклинацијата, а подоцна и до ослободување од синтетичкиот начин на изразување на падежните односи меѓу зборовите и до развој на аналитизам.

Замената на синтетичката деклинација со аналитичка, т.е. достигнувањето на аналитичка структура е сложен и долготраен процес. Овој процес се одвивал бавно и постепено, во еден подолг временски период. Почетоците ги има во старословенскиот период, а од XII до XIV век преодот во аналитичка деклинација е најинтензивен.

Преодот во аналитички тип на деклинација како најсуштествена структурно-квалитативна промена во системот на именки, или воопшто, во системот на јазикот, е спроведена преку редица одделни појави започнати уште во канонскиот период. Зборувајќи за развојот од синтетизам во аналитизам, т.е. за губењето на синтетичката деклинација, нужно е да се појде од покарактеристичните тенденции во падежниот систем на именките во старословенскиот период кои во црковнословенскиот ќе резултираат не само со внатрешна реорганизација и изместување на промените на именките, туку и со нивно елиминирање.

Промената на именките во старословенскиот јазик која е наследена од прасловенскиот, има седмочлен падежен систем во еднина, шестчлен во множина и тричлен во двоина) кај единаесет деклинациски типови, односно основи. Оваа состојба значително се изменила, почнувајќи уште од канонските писмени споменици (Асеманово, Зографско и Мариинско евангелие). Иако старословенскиот падежен систем нормално функционира и јасно се разграничуваат деклинациските типови кај именките, сепак, во историјата на деклинацијата на именките уште во X и во XI век се забележани извесни јазични подновувања и отстапувања од генералната, кодифицираната норма на старословенскиот јазик.

Во старословенскиот јазик паралелно постојат продуктивни и непродуктивни деклинациски типови. Од вкупно единаесет основи најголем број именки се вклучени во продуктивните основи (-о-, -јо-, -а-, -ја-). Но, мошне рано доаѓа до асимилирање на непродуктивните основи од страна на продуктивните, како резултат на заемно (воз) дејство на различни деклинациски типови, т.е. како резултат на влијанието на именки од една основа врз именки од друга. При тоа доаѓа до мешање на различни основи и мешање на различни наставки за еден ист падеж, обусловени од постепеното губење на чувството за различни флексиски показатели како средство за изразување синтетички односи. Како резултат на овие процеси доаѓа до внатрешна реорганизација на парадигмите на именките, во постарите текстови, во рамките на синтетичкиот систем.

При меѓусебно влијание (мешање) на именските основи и на падежните завршоци на именките доаѓа до:

- намалување на бројот на деклинациски типови;
- ширење на наставките од непродуктивните деклинациски типови;

- функционална оптовареност и обопштување на падежните наставки (најчесто во множина) за сите типови;
- вкрстување на наставките;
- отстранување на разликата меѓу меката и тврдата промена.

Процесот на нарушување на синтетичката дефлекција кај именките во старословенскиот период, според Угринова-Скаловска (1979: 87-91), се спроведува и преку следните процеси: сè позасилена употреба на падежни форми со предлози, погрешна употреба на падежни форми со несоодветни предлози, заменување на една падежна форма со друга, сè поголема употреба на општа падежна форма (најчесто акузативна) и сл.

Наброените процеси сведочат за разложување на дефлекцијата на именките; тенденција што дошла до израз уште во прасловенскиот период, а е потврдена и по распадот на прасловенската заедница, почнувајќи од старословенскиот, а кулминирајќи во црковнословенскиот јазик (в. *Деклинација на именките во црковнословенските ракописи од македонска редакција*).

ОСОБЕНОСТИ НА ДЕКЛИНАЦИЈАТА НА ИМЕНКИТЕ ВО ЦРКОВНОСЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИК

Процесот на разложување на деклинацијата и нејзиното движење од синтетизам кон аналитизам во црковнословенскиот период е усложнет. Промените во падежниот систем на именките што се започнати во канонскиот период (некои дури потекнуваат од прасловенскиот период), се развиваат целосно во црковнословенскиот јазик. Сепак, не е мал бројот и на јазичните промени што немаат стари корени и што за првпат се појавуваат во црковнословенскиот јазик.

Напреднатиот процес на разложување на деклинацијата на именките во црковнословенскиот јазик го илустрираме преку задржување на дел од појавите потврдени во деклинацијата на именките, почнувајќи од мешањето на основите, губењето на разликите меѓу палаталните и непалаталните основи, (вкрстување на наставките, генерализирање на наставките), мешањето на падежите, стремежот за востановување и за затврднување на општа падежна форма, замената на падежните наставки со аналитички предлошки конструкции, особено покрај некои глаголи, и слични појави.

Потребата да се проследат повеќе бавни, постепени појави, кои се одвивале во падежниот систем на именките, се наметна како неминовност за да се добие поцелосна претстава за овој сложен процес, кој се одвивал во граматичката структура на јазикот.

Започнатиот процес на нарушување на синтетичката деклинација во црковнословенскиот јазик го разгледуваме од аспект на рушење на старите синтетички елементи, т.е. единствено се документираат и се коментираат поновите јазични својства карактеристични за јазикот на македонската црковнословенска писменост.

Споменатите состојби од историјата на падежниот систем на именките во книжевното наследство ги илустрираме преку споредба на состојбата во осумнаесет црковнословенски ракописи настанати во различен временски период и во различни скрипториуми на пошироката македонска територија, со акцент на репрезентативните текстови од Охридската и од Кратовската школа: Битолскиот триод, Добромировото евангелие, Охридскиот апостол, Болоњскиот псалтир, Вранешничкиот апостол, Загрепскиот триод, Орбелскиот триод, Радомировото евангелие, Радомировиот псалтир, Хлудов триод, Карпинското евангелие, Кратовското евангелие, Лесновски паренезис, Мазуринската крмчија, Македонското четвороевангелие, Ваташкиот минеј, Тиквешкиот зборник и Крнинскиот дамаскин.

Целно акцент е ставен на ракописите настанати во периодот од XII до крајот на XVI век: „Горната граница на Средновековието, всушност, се поклопува со горната граница на беспрекорното функционирање на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик како препознатлива македонска културна вредност... (Пандев 2012: 42), додека пак, македонските ракописи што се пишувани од XIV век па сè до крајот на црковнословенскиот период, нудат посложена јазична состојба, од една страна се напуштаат традиционалните одлики на македонската варијанта, а од друга страна има забележителни влијанија од народниот јазик (Пандев 1988: 232).

Предмет на иследување се веќеспоменатите текстови од различни жанрови (апостоли, евангелија, псалтири, триоди, минеј, крмчија, дамаскин). Во ова издание за првпат анализата ја насочивме и кон пет нови ракописи: Лесновскиот паренезис, Мазуринската крмчија, Ваташкиот минеј, Тиквешкиот зборник и Крнинскиот дамаскин. Изборот беше направен така што вклучивме текстови со друга

жанровска припадност (минеј, крмчија, паренезис, дамаскин), заради согледување на одликите на деклинацијата преку нивна можна врзаност/условеност од жанровската структура на споменикот. Исто така, водејќи сметка тие да се претставници од поновиот период на црковнословенската традиција на македонски терен (од втората половина на XIV век, па сè до, речиси, крајот на XVI век) заради посеопфатено документирање на овој процес и на одразената состојба и во нив; период во кој сè уште се следи традиционален континуитет, ама од друга страна има нагласено прифаќање и интегрирање на новите импулси и специфичности. Јазичните проучувања на историјата на македонскиот јазик, а и нашите претходни проучувања на деклинацискиот систем на именките, без насочени главно кон ракописи од XII, XIII и XIV век. Дополнувањата на истражувањата со нови текстови од XIV, XV, XVI век за нас беше, ем нужност, ем можност, да се *нурне* во поусложнетата јазична состојба на овие три столетија, каде од аспект на помладите ракописи се следи поголема честота на промените. Исто така, текстовите создавани во овој период се мостот, врската меѓу постарите ракописи во кои е одразен потрадиционален јазик, наспрема оние каде што се следат напреднати стимули на процесот на преобразбата на деклинацијата.

За подобра интерпретација на состојбите, како и за подетално следење на тенденциите во деклинацијата на именките, паралелно со примерите од македонските црковнословенски ракописи привекуваме и потврди од старословенските текстови (на оние места каде материјалот тоа ни го дозволува), додека пак за илустрација на пододнежните тенденции се правени паралели со Крнинскиот дамаскин.²

² Со појавата на преводот на дамаскиот се обележува почеток на нова фаза во развојот на јазикот, оттаму тој е временскиот мост меѓу горната граница на употребата на црковнословенскиот јазик во македонската писменост и допуштање елементи од народниот говор, односно, како еден претставник на компромисната црковнословенска норма, окарактеризирана со напоредна употреба на

Исто така, во отсуство на соодветна интегрална, систематска лингвистичка интерпретација на македонското епиграфско богатство, пристапивме и кон негово јазично толкување, сметајќи дека во епиграфските споменици како во еден вид палимпсест од минатото, *ќе се прочита* нешто ново или на поинаков начин *ќе се препрочита* веќе прочитаното. Акцентот е ставен на разработка на деklinацијата на именките во македонските кирилски епиграфски споменици како интегрален дел од јазичното минато и од писменото културно наследство на Македонија. Ваквото толкување е неминовно ако се има предвид дека самата природа на записите/натписите, т.е. на епиграфското богатство и наследство како појава од средновековната и од подоцнежната писмена култура и од духовно-материјалниот живот, во целост бара, дури и *изнудува* и јазично проучување.

Истражувањето се заснова врз споредбена анализа на систематски приведен епиграфски материјал создаван во Македонија во периодот од пет века, од XIV до XVIII век.³ Во рамките на анализата главен акцент е ставен на обработката на епиграфското наследство што досега е познато, објавувано и проследувано.⁴ Во анализата се вклучени и такви споменици кои досега не биле предмет на анализа или пак досега воопшто не биле познати во научната јавност (на пр.: записите на поствизантискиот фрескоживопис во црквата. Св. Пантелејмон, Нерези; новооткриените записи во Старо и во Младо Нагоричино; записот во Косел, како и оние во Карпински манастир).

црковнословенски и на дијалектни елементи (РЦСМ, Свеска 1, 2000: 14).

³ Материјалот е ограничен на географскиот и на политички ареал на современа Република Македонија.

⁴ Се зедоа предвид голем дел од постојните извори и од научната литература (домашна и странска) на оваа тема, со што се отвори простор за нови анализи, споредби, генерализации и сл. Епиграфските споменици, како што споменавме претходно, кај нас првенствено биле предмет на интерес на историчарите, археолозите и историчарите на уметност коишто во преден план ги ставале уметничко-стилските карактеристики, и ги разгледувале во рамките на иконографската анализа. Филолошкиот аспект бил во втор план, иако спомениците на писменоста, книжевни или епиграфски, треба/мора да се објект на лингвистички истражувања и да се изучуваат и од страна на филолози. Неретко некои натписи содржински се точно прочитани, но филолошки неточно.

Всушност, материјалот е збогатуван и при изведените теренски истражувања, како по претставителните цркви и манастири од спомениот временски период, така и по помалку истражувани цркви и манастири, кои во тоа време се носители на духовниот и на културниот живот во Македонија. Основни центри на духовната дејност од македонскиот XIV век се манастирите Трескавец и Зрзе кај Прилеп; манастирот Слепче, Демирхисарско; црквите Св. Никита во с. Бањани, Скопско и Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино; другите манастири во околината на Скопје по долината на реката Треска (манастирот Св. Андреа и Марковиот манастир), потоа Св. Никола, Љуботен; Лесновскиот манастир, како и оние од штипскиот (Св. Ѓорѓи, Горен Козјак, Св. Спас, Штип), од кавадаречкиот (Св. Никола, Моклишта; Полошкиот манастир Св. Ѓорѓи; Св. Спас, Праведник) и од кочанскиот крај (црква Св. Ѓорѓи, Речани). Во османлискиот период значајно место заземале манастирите: Трескавец и Зрзе, Лесново, Матејче, Слепче, Св. Богородица Пречиста, Кичевско, Јован Бигорски, Полошкиот манастир, како и малите црковни градби по селата и по зафрлените планински места: црквите во селата Елшани, Косел, Велестово, сите во Охридско, потоа црквата во с. Лешок, Тетовско; црквата Св. Никола, Трново, Крива Паланка итн.

Разгледаниот материјал е главно од цркви распределени како во центрите што биле во рамките на Охридската и Кратовската (Кратовско-Злетовската) школа, така и пошироко, и тоа: од Демир Хисар преку Кичево, Македонски Брод и Прилепско, па сè до Скопско, Кумановско, Крива Паланка и Лесново, Тиквешијата, понатаму Радовишко и Кочанско. Дел од записите и натписите доаѓаат не само од познатите средини на општествено-политичкиот и културниот живот на македонското минато, туку многу често се наоѓаат и на објекти

кои никогаш претходно не го привлекувале вниманието на археолозите, историчарите, филолозите.

Временски разгледаните записи и натписи припаѓаат на период од неколку века, поточно од XIV до XVIII, опфаќајќи епиграфски споменици од доцното средновековие, како и оние од времето на османлиското владеење во Македонија. Имено, XIV век е период кога порешително се пробива црковнословенскиот јазик и на епиграфска почва, а во XVIII век условно завршува црковнословенскиот период во Македонија, со засилено навлегување на особености од народниот јазик во писмениот јазик. Кон крајот на XVIII век се укинува Охридската архиепископија.

Ограничениот избор од случајно избран корпус од записи и натписи што се настанати на поширок терен и во различен временски период, т.е. хронолошко-територијалната разновидност, овозможува да (не) се следи (дис)континуитетот на тенденциите во сложениот деклинациски систем.

Беа анализирани околу сто и педесет кирилски натписи и записи, една репрезентативна селекција од богатиот епиграфски репертоар на нашата земја, земајќи ги предвид структурните како и содржинско-стилските карактеристики на истите: ктиторски; надгробни натписи; разнородни натписи, пред сè, на црковно-уметнички инвентар, односно, според Рождественскаја (1991, 1992, 1995), натписи на предмети на материјална култура (крст, деисизна плоча, полилеј, порта, чешма, кубе, икони, двери, аналгион, крстилница и друг црковен мебел и црковна архитектура); записи.⁵

⁵ Записите се пред сè книжевен жанр, но не сите од нив се со книжевен карактер. Некои записи се пишувани и по црковни сидови, столбови; на влезовите или внатре во црквите и во манастирите. Ние во ова истражување ги имавме предвид само епиграфските записи. Под епиграфски запис пред се подразбираме случајно забележана/напишана куса белешка со неофицијален карактер, која се одликува со фрагментираност/парцијалност во соопштението презентирани на тврд материјал. Најчесто, епиграфскиот запис е случајно оставен на потајна и позатскриена површина, на сид, на столб во и надвор од

Во некои од постојните изданија на натписите/записите наидовме на правописни грешки, извесни пропусти/неточности при расчитувањето, несигурно предадени знаци, но и квалитативни грешки, кои се коригираа, а потоа се пристапи со анализа.⁶ Нагласуваме дека во голем степен сите публикувани записи/натписи имаат потреба од повторен преглед и преоценка/превреднување, со потребната историска, јазична, текстолошка и палеографска анализа, поради можните пропусти и неразјаснети места, а неретко и поради слабата јазична подготвеност на нивните проучувачи. Во интерес на научната мисла несомнена е потребата од правење нови снимки и точни копии на натписите, кои не само што ќе ги ревалоризираат досегашните читања и интерпретации, туку и ќе ја зачуваат камената традиција од заборава, и сл.

Од друга страна не треба да се из земе од одговорност и *авторот*⁷ на записот/натписот. Наспрема некои грижливо изработени натписи/записи, со внимателно оцртување на буквите, има и такви кои се неумешно пишуваани, а оттука е отежнато нивното читање и се останати нејасни места.

Преку интегрално, компаративно следење на дијахрониската прогресија на деклинацијата на именките во книжевните и во епиграфските споменици, во двете школи, но и на пошироката македонска територија, во подолг временски период, се добива континуиран увид во развојните тенденции на формите на именките. Исто

храмот, на карпа, камен во близината на храмот и сл., т.е. секаде каде што постои погодна површина за пишување и главно се одликува со слобода и со субјективност во изразувањето/пренесувањето на информацијата/пораката.

⁶ Грешките не само што можат во поинаков правец да ја насочат интерпретацијата, туку неретко и да ја затемнат реалната, објективната информација што ја носи изворот и да дадат превртена претстава за значењето на епиграфските споменици.

⁷ Прашањето за авторство во епиграфските споменици не е одделно разгледувано, но во трудовите посветени на овие прашања неретко станува збор за авторот - зограф, каменоделец, ктитор, писар, составувач на натписот итн.

така, се создава простор за заклучоци преку согледување на сличностите/разликите во развојните процеси и за евентуални обопштувања на состојбите карактеристични за поширокиот македонски терен.

IV. ДЕКЛИНАЦИЈАТА НА ИМЕНКИТЕ ВО ЦРКОВНОСЛОВЕНСКИТЕ РАКОПИСИ ОД МАКЕДОНСКА РЕДАКЦИЈА (XII-XVI век)

На морфолошки план, основната анализа спроведена врз именките во ракописниот корпус, илустрира расколебување на старите типови основи и прераспределба на падежните завршоци на именките. Деклинцијата на именките, во зависност од хронологијата, територијата, жанровската припадност на текстот, потврдува, делумно, чување на синтетичкиот карактер, зашто традиционалната основа е нарушена од бројни промени и подновувања, спроведени преку низа процеси. Ние се задржуваме на: мешање на основите, неутрализирање на разликите меѓу меките и тврдите парадигми, што е дел од многуте *епизоди* кои се потврда дека јазикот смело *чекори* кон аналитичка структура. Овие појави на формален план се следат според интензитетот, обемот, хронологијата на нивната наложеност во црковнословенскиот јазик од македонска редакција врз примери од ракописен и епиграфски (V глава) материјал, така што имаме предвид почетна наспрема напредната фаза во разложувањето на синтетичката деклинација.

МЕШАЊЕ НА ОСНОВИТЕ

Во деклинацијата на именките во црковнословенските ракописи од македонска редакција паралелно (едновремено) постојат продуктивни и непродуктивни деклинациски типови. Во старословенскиот јазик, но и претходно, уште во прасловенскиот, доаѓа до заемно дејство меѓу основите, т.е. до мешање на основите, а потоа и до израмнување на падежните форми од различни основи со цел да се надмине разнообразието во падежните наставки.

Мешањето на основите е стара појава регистрирана уште во старословенските ракописи (Угринова-Скаловска 2006: 64, 65), додека пак во ракописите од црковнословенскиот период зема голем замав и е прилично раширена појава.

Во овој дел од анализата ќе се задржиме на меѓусебното влијание на различните деклинациски основи и на различните падежни наставки кое доведува до: редукција на бројот на именските основи; изумирање на непродуктивните именски основи (при тоа процесот на ограничување на основите најмногу е одразен преку влијание на вокалските врз консонантските основи); неизразност на одредени наставки; вкрстување на наставките и сл.

При разгледување на појавата на наложување на падежните наставки, од едни деклинациски типови за сметка на други, за нас претставуваат интерес само отстапувањата од старословенската норма.

За прикажување на отстапувањата од старословенската деклинација основно се задржуваме врз промените во деклинациските типови, во рамките на класификацијата според родот. Се определваме за разгледување на состојбата во деклинациите според родот на именките водени и од современата состојба на деклинации по ро-

дови. Се следат промените во деклинациските основи во кои може да се јави секој од трите рода, при тоа задржувајќи се на отстапувањата по падежи во согласност со нивниот редослед во промената.

При анализа формите на именките употребени во анализираниот материјал се раководеме од основната форма на именките регистрирана во неколку старословенски речници.

Именки од машки род

Именките од машки род се приклучуваат кон општата тенденција на подновување и отстапување од нормата на старословенскиот јазик, така што поткопувањето на падежниот систем и рушењето на синтетичките елементи на јазикот се јавуваат кај сите основи (вокалски и консонантски), но со нееднаков обем и со нееднаков интензитет.

Именки со основа на -o- (непалатална промена)

Кај именките од машки род доаѓа до израз заемното влијание на продуктивните со непродуктивните основи. Тоа влијание најмногу е изразено во развојот на именките од м.р. со -o- основа, каде што е видливо влијанието на малкубројните именки од -й- основа, особено во датив еднина и во номинатив и во генитив множина. Проникнување на -й- во -o- основа е регистрирано преку голем број документирани форми уште од старословенскиот јазик, со одраз и во црковнословенските ракописи. Според Дуриданов (1993: 171) мешањето на овие основи е обусловено од еднаквите наставки за некои падежи (ном. и акуз. едн. завршуваат на -ъ и во акуз. мн. имаат наставка -ъ) и од заедничкиот граматички род.

Кульбакин (1930: 68) укажува на тоа дека не може да се зборува за две деклинации, туку дека именките од -о- и од -ѣ- основа сочинуваат една група, со наставките на -о- деклинација во некои падежи и со наставките на -ѣ- основа во други падежи. Уште во старословенски јазик именките од -ѣ- основа се едно цело со -о- основа (Тотоманова 1999: 80).

Во *номинатив еднина* интересни се формите од Хлудовиот триод со завршок -зи. Примерите: врагзи 18v1, неправедникзи 12r7, празникзи 8r9, хлапзи 17v22, се толкуваат со карактеристично мешање на слабиот јер со -зи од текстот на писарот (Русек 1964: 9).

Наставките од -ѣ- основа навлегуваат во *генитив еднина* каде што се јавува наставката -оу: страшнааго херѣвимѣ и ѹноднааго сѣрафимѣ и мирѣ тѣрца 77v (Бит)⁸; от даминоу градоу 183r22 (Хлуд). Овие форми во старословенските споменици се сметани за аналогно создадени на врѣхоу и од прилозите од типот отъ тѣдоу (Русек 1964: 10).

Во *датив еднина* наставката -ови редовно се среќава уште во најстарите старословенски евангелија и тоа најчесто кај именките што означуваат живо суштество, т.е. најмногу кај личните именки (Кульбакин 1930: 72): богови Зоґр, Мар; исоѹсови Ас, Зоґр, Мар; петрови Мар, Ас). Оваа наставка е засведочена и во огромен број примери во црковнословенските ракописи од македонска редакција кај именките што означуваат лични имиња,⁹ како и кај општите именки што означуваат живи

⁸ Во овој пример можно е пренесување на генитивната наставка -оу под влијание на именката мирѣ која се среќава во продолжение (на контекстот).

⁹ Кај преземените имиња, т.е. кај туѓи лични имиња дативот еднина на -ови скоро е сметан за правило (сп. ги многубројните примери во Хлуд адамови 41v10, 58r30, иоанови 120r10, исакови 165v11-12, носифови 75r32, лотови 36v23).

суштества. Морфемата -ови/-еви се распространува и во други деклинации (в. Именки со основа на -јо-, Именки со основа на -ї- и Именки со основа на -ен-), со што се следи поширокото влијание на -й- основата врз продуктивните основи во дат. едн.,¹⁰ воопшто). Примери: адамови 90г¹¹, братови 95v (БИТ);¹² архитриклинови 126v15, иссѡ̄ви 8v8¹³, 49v14, 116v15 (ДБМ); ҃л̄к̄ови 36v, м̄тр̄е ишанови 9г (Охр); б̄ви 8d, дѡвзидови 25с, с̄ви 8d, 45d¹⁴ (БОН); па҃лови, петрови, филипови (Вран)¹⁵; глигориеви великому҃ и славному҃ 23г2, јако и петрови 15г22,

¹⁰ Интересно е што наставката -ови за дат. едн. освен кај именките од м.р. се среќава и кај именките од ср.р. (в. *Именки од среден род*). Освен тоа што е застапена кај именките што означуваат живо суштество се потврдува и кај именките што означуваат неживо суштество (в. подолу).

¹¹ Примерите се земени од изданијата на ракописите и од одделни студии: С. М. Кулбакинџ, *Охридска рукопис айосѡла*, Софија, 1907; Б. Конески, *Вранешнички айосѡл*, Скопје, 1956; П. Хр. Илиевски, Крнински дамаскин, 1972; Р. Угринова-Скаловска, З. Рибарова, *Радомирово еванџелие*, Скопје, 1988; В. Десподова (ред.), К. Бицевска, Д. Пандев, Љ. Митревски, *Карѡинско еванџелие*, Прилеп-Скопје, 1995; С. Поп-Атанасова, *Лингвистичка анализа на Биѡлскиот триод*, Скопје, 1995; Л. Макаријоска, *Радомиров ѡсѡлѡир*, Скопје, 1997; Р. Угринова-Скаловска, В. Десподова *Добромирово еванџелие II*, Скопје-Прилеп, 1992; Е. Црвенковска, *Загрејски триод*, Скопје, 1999; К. Илиевска, Мазуринска крмилија, 1999; В. Костовска, *Македонско четвороеванџелие*, Скопје, 2003; В. Н. Шенкин, Болонска псалтѡр, 2005, М. Цубалеvsка, Вагашки минеј, 2009. Дел од примерите за Болоњскиот псалтир се преземени од Е. В. Чешко, *Истѡрија болѡарскоѡ склоненѡи*, Москва, 1970 и од Г. Георгиевски, *Македонистички сѡуди*, Скопје, 2001. При наведување потврди од Орбелскиот триод се служевме со: Е. В. Чешко, *Истѡрија болѡарскоѡ склоненѡи*, Москва, 1970 и со Е. Црвенковска, *Јазикѡи и сѡлоѡи на триодѡи*, Скопје, 2006. Примерите од Хлудовиот триод се цитираат според изданието на Русек, *Deklinacija i użycie przypadkѡw w triodie Chludowa*, Wrocław-Warszawa-Krakѡw, 1964. За илустрирање на примери од Кратовско еванџелие ги користевме: Г. Георгиевски, *Крајѡвско еванџелие*, МЈ XXI, Скопје 1971, 87-100, Г. Георгиевски, *Пѡглед врз морфолоѡијата на Крајѡвскоѡ еванџелие*, Македонистика, 1, Скопје 1977, 135-147 и со Г. Георгиевски, *Македонистички сѡуди*, Скопје 2001. Примерите од Тиквешкиот зборник се преземени од Д. Пандев, *Тиквешкиот зборник (лингвистичка анализа)*, Македонистика 6/2000, Скопје, додека оние од Лесновскиот паренезис од: Д. Пандев, *Лингвистичка анализа на Лесновскиот паренезис*, докторска дисертација (ракопис), Скопје 1988.

¹² Користените кратенки на ракописите се преземени од прегледот на кратенки на изворите од РЦСМ, Том I, Скопје 2006, 208 (в. *Крајѡнки на користѡени извори*).

¹³ Користена е нормализирана (унифицирана) титла за примерите кои во ракописите се употребени како кратенки. Именките-кратенки ги преземаме автентично како во користеното монографско издание или користената студија за некој одделен ракопис, така што некаде кратенките се дадени разврзани, а на друго место неразврзани.

¹⁴ За илустрирање на промените, во интерес на просторот, приведуваме од три до пет примери со по (најмногу) три потврди, иако во некои од ракописите примерите се засведочени побројно. Примерите од ракописите се редат хронолошки, а во рамките на векот потврдите се дадени според азбучниот ред на ракописите (в. *Крајѡнки на користѡени извори*). Во примерите не се внесени употребените надредни/акцентски знаци, иако ги сметаме за многу важни од палеографски, од фонетско-фонолошки аспект, но тие излегуваат од рамките на нашата анализа во овој момент, имајќи предвид дека не влијаеле врз промените на формите на именките во нивниот историски развој.

¹⁵ Конески (1956: 31).

пилатови 157v (Заг); петрови 57b26, пилатови 183b1, припадѣмь къ христови 155b2 (Орб); исѣи 40a19, ишсифови 3с3, христови 46b2 (Рад); авраамови 110v9, боѣи 34r3, 37v7, 61r3, дѣдѣи 10r7 (РДМ); братови 33r34 дѣмонови 71r22, доуѣхови 153r7,¹⁶ 166v30 праведникови 113r17 (Хлуд); прѣщааше бо дѣхови нечистошмоу 77r23, възвѣститѣ ишанови 33r7, глѣхъ къ петрови 104v4, прѣдашъ пилатови 104v14 (Крп); архісынагоговѣи 46v1-2, иродови 47v7-8,19, ишсифови 1r15, пилатови 66r14, симоновѣи 78r3-4 (Крат); како оугодити бѣи 249, авраамови 256v (Лес); ісѣови 26v7, 27v11, 50v21, петрови 89r4, 50v2, пилатови 89r14 (Мкд). Следуваат бројни потврди и од помладите текстови: богови 26632, рабови 123d (Втш); (Тикв). Во Маз е забележана напоредност во употребата на дативните наставки -ови и -оу, имајќи предвид дека проширената/двосложната наставка е распространета и кај други именки, не само кај оние од -о-основата за означување живо суштество: послѣдобавши мжѣви 97, приносити къ олтарѣви 26 об., манастирѣви да бѣдетъ прѣдана 86 об.

Приведуваме и ограничен број примери со дативна еднинска наставка од -ѣ- основа кај неодоушувени именки, предмети. Во овој случај именките се сфаќаат како олицетворени/одоушувени (Георгиев 1993: 141). Според Кульбакин (1930: 72) наставката кај оваа група именки се појавува подоцна: грѣхови 67r2x, постови 50v, змови 94v (Бит); грѣхови 69r, законови 39r (Охр); рѣстови 7v1 свѣтовѣи 6v12 (Хлуд); тогдѣ вѣставъ запрѣти вѣтровѣи и морѣо 30r18, и дадите старѣишинѣ пиоровѣи 5r13 (Крп); свѣтовѣи 169b22 (Втш). Употребата на -ови кај неличните именки најчесто е во случаи на персонификација (Вајан 1952: 113) или се среќава во пофреквентни форми во текстот (Пандев, 2000: 39): и прѣтъ хори и градови 70, и шбидѣ вѣ гори и долови 35 (Тикв).

¹⁶ Зборот доуѣхъ, според Вајан (1952: 206), во почетокот бил сфаќан нелично, но потоа во значење на 'небесен дух' прешол во личен подрод по асоцијација со отѣць, сынъ.

Контаминирана форма -овоу/-овъ од дативните наставки на -о- основа (-оу) и на -ѣ- основа (-ови) се јавува во: самъсоновоу рѣвновала еси ѡ дѣше 97v4 (Заг); симоновъ искариштоу 120r10 (Крп).

Формата за акузатив единина има наставка -з или -а: на члѣка 7v3, знаѣще чл 8v4, славаще...ѣа и бѣа 39r14 (Дбм); ѿвна 4r17, петра 65r6, иоана 65r6 (Дбм); посла павла 16v17, въ чл исса 68v12, разоумѣте апла 73v9, привѣса же и штрока 15r2 (Охр); въ богз 44а, похвалѣеть бѣа 123d, рова глѣтз 43b, жззла глѣтз 74d (Бон); вѣроуите въ бѣ 169d23, кто ѿ васъ имать дроугъ 97b6-7, посла къ нимъ рабъ 79a17-18, послж англа 36b7, члѣкъ имы бѣса нечиста 82d19, разориль еси завѣта раба твоего 90v2 (Рад); на раба 9r19 (Рдм); ада разориль еси милосрде въскрзсѣнемъ своимъ 23v3, грозда винограда дѣваа егоже прозѣбе на дрѣвѣ висима зраще 20v29-30 (Хлуд); на исса 53r20, и посла рабъ свои 88v27, вѣстанет бо ѣзыкз на ѣзыка 58v25, но и вѣстанет бо жзыкз на жзыкь 99r5 (Крп); на іса 33v9, 42r12 (Крат); аврама 37r30, фараона 169v24, христѣа 111v33 (Хлуд); брата 33r18, 26r15, на іса 40v14, 74r6, да бѣса иждееть 70v19, бѣса изшѣша 71r5 (Мкд).

Зборувајќи за формите на акузатив единина нужно е да се споменат тенденциите во старословенскиот јазик наспрема оние во црковнословенскиот. Во старословенскиот постои традиција за разграничување одушевени/неодушевени именки во образување на формите за акузатив единина, и тоа за одушевените акузативот има иста наставка со генитивот: видѣ дзѣа брата симона нарицаѣштааго са петра Мт IV, 18, вѣса же исса отз каиафзи J XVIII, 28, кѣѣ рѣчь приносите на члѣа сего J XVIII, 29, пилатз поѣатз исса· и би г· J XIX, 1 (Зогр); сзѣшташа же архиреи· да и лазара оубиѣтз· J XII, 10, ѣко мзноси его ради идѣаѣ иудеи· вѣроваѣѣ въ исса J XII, 11 (Мар), а за неодушевените именки се употребува старата

форма, која се совпаѓа со номинативната (на пр.: *взъѡми одрѡ твои* и *иди въ домѡ твои* J V, 8 (Ac.)). Оваа тенденција се прекинува во црковнословенскиот јазик и кај одушевените се враќаат старите акузативни форми, кои се совпаѓаат со номинативните, а кај неодушевените почесто се среќава ген.=акуз. и има наставка –а. Архаизацијата на форми кај одушевените именки го зачудува Цонев (в. Чешко1970: 125), зашто покрај бројните новости во морфологијата на именките се чува оваа архаична црта. Враќањето на оваа архаична црта во црковнословенскиот отсликува одредена ренесанса во јазикот (Мареш 2008: 178).

Во анализираниот материјал кај одушевените се следи и –а и –з, а кај неодушевените именки има форми со наставката –а. Генитивно-акузативната форма се потврдува во побројни примери кај неодушевените именки *истоуникѡ, кивотѡ, крѡстѡ, мирѡ, свѣтилникѡ* и др. (Русек 1964: 143). Дел од овие примери се дадени во разделот *Уйоѡреба на акузайѡивойѡ*. Ракописите од XIII век во однос на обновувањето на акузативните форми на –з кај именките што означуваат живи суштества, презентираат поархаична состојба за разлика од неколку векови претходно препишаните/напишаните текстови (Русек 1964: 142). „Генитивно-акузативната форма не е постојана дури и во имињата на лица, сопствените имиња ...“ (Вајан 1952: 206-207).

Кај -о- основа во *вокаѡив еднина* интересна е формата: *горе теѡѡ ѡраѡинѡ 34r2* (Крп). Сп. исто во Рад: *горе теѡѡ ѡраѡинѡ*;¹⁷ во Крат 92r13; во Мкд 118v19. Вокативната форма кај географските имиња која е еднаква со номинативната, според Угринова-Скаловска (1988: 39), сугерира индеклинабилност.

¹⁷ Примерите наведени без назнака се преземени од постојните изданија или студии за ракописите (в. фуснота 11).

Лока̀тиво̀ӣ еднина има наставки -и, -оу од други основи. Позајмена од деκлинацијата на именките со основа на -јо- или со основа на -ј-, наставката -и, се појавува во: во вавилони 54v24, 99r8,9, во закони 186v11-12 во солмони притвори 146r6 (Хлуд). Со наставката -оу од -ј- основа Русек (1964: 11) во Хлуд забележал еден пример: во гръмоу 52r8.¹⁸

Во *номина̀тиво̀в множина* наставката -ове од -ј- основа е продуктивна кај некои именки. Се забележуваат формите вѣсове, дворове (Бон)¹⁹; родове 177v11, садове 174r23 сѣтове 48v37 храстове 169r4 (Хлуд); градови потопѣшѣ124, шарове же мон хоуди и темни 100 (Лес); родове 3r20, 3r21 (Мкд). Првобитната наставка -и во Хлуд се среќава главно кај повеќесложните именки, а ретко кај двосложните: врѣси 4v13 гласи 83v2 грѣси 28v22 доуѣси 16v7, 26v34, 82r6 зѣби 80r18 и др. (Русек 1964: 12). По согласките -ц, -з наместо -и некогаш има -зи: во ззи 190r31 враззи 34v18-19, 114v37 дроу ззи 22v6,15 (в. Замена на -зи со и во делот *Фак̀тиво̀ри...*).

Во номинатив, па и во акузатив, во множина во поединечни случаи се среќава наставката -ови: грѣхови, жидови (Бон); что сѣть послѣднѣа грѣхови 195b (Лес); вѣсове 224a5, родове 8a26 (Втш) која е резултат на контаминација на наставката -и од -о- основа и на наставката -ове од -ј- основа (Чешко 1970: 118). Во формата на -ови доаѓа до израз наклонетоста суфиксот -ов од -ј- основа да се 'насели' (=обоштити) насекаде во множина (Харалампиев 2001: 91). Во Тикв како номинативно-акузативна наставка во множина кај едносложните именки од машки род се наложува наставката -ови, -овѣ: спѣвѣ 27, шпѣ възѣть бѣговѣ 29.

Во номинатив множина наставката -иѣ/-иѣ (с-ѣѣ/-ѣѣ) од -ј-

¹⁸ Именката гръмз Угринова-Скаловска (2006 : 62) ја вклучува во -ј-основа.

¹⁹ Георгиевски (2001: 40).

основа е забележана во примерите: вси скотиє 5r1 (Хлуд); воиние 128v (Крп); вльциє 11r13 (Крат).

Во *гениѣив* множина потврден е завршокот -овз. Тој се среќава уште во старословенскиот јазик (грѣховз Ас, грѣховз Мк, Ш,3 Зогр). Колку бил напреднат овој процес на изедначувањето на основите се гледа од многубројните примери со оваа наставка во текстовите: грѣховъ 41v, 94v, 96v (Бит); гла петровъ 9v, прѣжде грѣховъ 19v14, ѿ грѣховъ 7r (Охр); бѣсовъ, вѣковъ, грѣховъ, даровъ (Бон); градовъ 8v 108r22, 124v12 от дроуговъ 133v13 стиховъ 31v35, 145v23 (Хлуд); из гробовъ 134v26 (Крп); вльховъ 3r4, дѣоуговъ 95v7, оудовъ 7r3 (Крат); множество грѣховъ 25a, ѿ своѣ троудовъ 11a, ѿ смѣховъ 40 (Лес); бѣсовъ 62r16, градовъ 26v10, 68r19, родовъ 3r19-20 (Мкд).

Завршокот -зи во генитив множина: жзѣикзи 28v21-22, от беззаконикзи 20v226 (Хлуд) според Русек (1964: 11) се толкува со графичко (ортографско) мешање на зи и з, додека формите во акузатив множина на –и се јавуваат како резултат на замена на зи со и (в. Замена на зи со и во делот *Факѣори*...).

Привлекува внимание употребата на засилената наставка во *вокаѣив* мн. –ии (наместо –и), со што вокативната форма се разликува од номинативната (Пандев 1995: 47). Сп.: горе вамъ книжници и фарисеи лицемѣрии 77v4, 28r11 (сп. лицемѣри 41r19), што мыслите въ себѣ маловѣрии 41v8, што страшливи есте маловѣрии 30r17, 33r17, 80r31, што ма искоушаете лицемѣрии 25r28, 47v30 (Крп).

Во *инструменѣал* множина се среќаваат форми со наставката –ми: грѣхъми 8r, 44r (Бит); грѣхъми 40d, 80b (Бон); дѣнѣгѣельми 147v8, 156v1, дарми 67v5, 176r23, 177v5 сз даръми 54v9-10, законми 169v28 (Хлуд).

Инструменталната наставка –ми за множина (која може да

потекнува од -й-, -ѣ- или од консонантската основа), се проширува и кај другите основи од сите три рода. Според Дуриданов (1955: 133-134) оваа наставка се јавува во некои од старословенските споменици и пројавува стремеж да се наложи како единствен морфолошки признак за инструментал множина кај поголем број именки. Со наставката –ми, смета Дуриданов (Ibid.: 133-134), се отстранува постојната хомонимија на номинатив, акузатив и инструментал, по преодот на *zi* во *и*.²⁰ И Вајан (1952: 111) зборува за обопштувањето на множинската наставка за инструментал на –ми кај сите именки од машки род што завршуваат на –з.

Интересна форма во Хлудовиот триод е онаа со -ими: помзслими 48r12 која со сигурност настанала со вкрстување на наставките (Русек 1964: 12). Според Угринова-Скаловска (1979: 89) појавата на комбинирање на наставките, покрај старословенските споменици, ја познаваат и помладите црковнословенски ракописи. Вкрстување меѓу наставките (морфемите)²¹ особено често се среќава низ спомениците од XIII и XIV век.

Инструменталната множинска наставка –и (по промената на *zi* > *и*) во некои случаи се изедначила со формата за номинатив множина. Сп.: съ анѣли 113r7, прѣ анѣли 143r11 (Рдм); такожде и архіереє рѣгаѣсе са, гла<гола>хъ. съ книжници и старци 36r16-17, вы ѣ не нарицаите са наставници 27r3, твораѣсе са праведници быти 116r14-15 (Крат) и др. (в. Замена на *zi* со *и* во делот *Факійори...*), додека пак наставка –зи во инструментал множина, добиена со

20 Сп. од старословенски: акуз. і прѣломи хѣбзи· и даѣше оученикомъ своимъ· да полагаѣтъ прѣдъ ними· Мк VI, 41, і ѣможе колиждо· възхоудааше въ вси· ли въ градъ Мк VI, 56 (Зогр); со INSTR. съвѣштавъ же съ дѣлателъ по пѣназоу на день· Мт XX, 2 (Мар); іже възхотѣ съгласати съ о словеси съ раби своимъ Мт XVIII, 23 (Ас).

21 Терминот вкрстување на морфемите е преземен од Угринова-Скаловска (1979: 89). Конески (1976: 18) зборува за вкрстување помеѓу наставките.

удвојувањето на вокалите, се јавува ограничено: сз $\check{y}\bar{l}k\bar{y}in$ 27v (Бит); $\check{y}\bar{a}t\bar{y}$ его съ лицемѣрыи положит 49r24 (Крп).

Во *лока̄ӣив* множина се следат форми образувани со проширување со суфиксната морфема –ов- од -й- основа (в. *Форми со проширена основа кај именкӣӣе со основа на –о-/-јо- и на –й-*).

Именки со основа на -јо- (палатална промена)

Кај именките од -јо- основа се бележи рана депалатализација на консонантите и можност за мешање со именките од -о- основа (в. *Ой̄с̄ӣранување на разликӣӣе меѓу мека̄ӣа и т̄врда̄ӣа промена на именкӣӣе*). Уште во старословенскиот период (Зогр) се забележува влијание од -й- и од -й- основа и тоа главно во множина (Борковскиј, Кузнецов 2007: 190).

Старата наставка -ѣць во *номина̄ӣив* еднина по вокализацијата на ерот е предадена со формата –ѣць: слѣпець 77b23, вѣнець 180c19 (Рад); близнець 5r9, младењець 140v3 (Крп); близнець 145v9, прѣвенець 1v15, младењець 72v20-21 (Крат).

Кај именките од -јо- основа во *да̄ӣӣив* еднина вообичаени се наставките по -й- основа, така што наставка –ѣви наместо –ови (по прегласот на оѣ по палаталните консонанти и зад ј) се среќава како кај именките од домашно, така и кај оние од туѓо потекло уште од старословенските ракописи (сп.: мжеви Л I, 27 Зогр, Мар; Л VI, 8 (Ас, Зогр): $\check{e}v\check{y}f\check{a}t\check{a}e\check{v}i$ 83r (Бит); мжеви 31a2 (Дбм); $gl\check{z}i$ корзнице̄ӣ 4v (Охр); $\check{w}\check{c}\check{e}v\check{y}$ 44b (Бон); $\check{w}\check{c}\check{e}v\check{y}$ и $d\check{h}\check{o}v\check{y}$ 188r18 (Заг); мжеви 17v36, 14v36-37, 46r3, оѣви 63r21, 153r7, раѣви 6v13, 41v19, 108v36, (Хлуд); кь олтарѣви 6v2-3, мжеви 70r11-12 (Крат); кь щѣви

свѣта 74, глашєи црѣви 250 (Лес).

Позајмените сопствените имиња на -єи во датив добиваат наставка –ови: елисєшви 34г, моисєшви 18г, 95v (Бит); архирєшви 174г10,13, 174v7,11, иєрєшви 46v3 (Дбм); хотащоу моисєшви 85г (Охр); андрєшви 17a17, архирєшви 168с3, 176a12, иєрєшви 148b8-9, моисєви 16a24 (Рад); елисєови 132г31, 186v5, моисєови 119v18, 126г16, 129v12 (Хлуд); и гла андрєшви 20v2, кь архирєшви 103v28, моєшви 19v11 (Крп); ієрєовы 104г4, моисєшви 116г7 (Мкд), а многу ретко –єви: архієрєєви 60г8 (Мкд).

Во акузатив се јавуваат образувања на -а: видѣ во снѣ мжа 2г (Охр); иже шставить домъ или братиѣ или сєстрии или шѣа или матере или жєнѣ 124с5 (Рад); мжа оубѣ рѣ 36v28 (Хлуд); иже шставиль єсть домъ илї братиа илї сєстрии илї шѣа илї мѣре ли жєнѣ 77v16 (Мкд).

Во вокатив еднина (главно кај тугите сопствени имиња) се среќава наставката –е која првенствено им припаѓа на именките со основа на -о-. Вокативот со наставката -оу кај овие именки ретко се појавува (Русек 1964: 13). Исто така, и наставката –омь од -о- основа во *инстїруменѣиал еднина* се јавува кај именките со палатална основа (в. *Ошсїранување на разликиѣ меѓу мекаѣа и шврдаѣа ѣромена на именкиѣе*).

Во *номинаѣив множина* присутна е наставката –евє од –ѣ- основа: неджнымь врачєвє здравимь хранителе шбождѣ насъ схраните 108a25-27 (Орб); врачєвє 87v2, 164г7-8 (Рдм); вождєвє 91v19, врачєвє 167v16 (Хлуд). Контаминирана множинска форма во номинатив е забележана во Бон: врачєви 251с. Сп. со Тикв, чијшто текст нуди примери каде што се јавува и наставката: –ови, –овѣ: и не могахоу ѣмоу ни врачєвє исцѣлити 22, имашє... ѣако и пожеѣѣ 11.

Во *номинаѣив множина* се среќава наставката –иє/-иє

(-ьѣ/-ьѥ) што е карактеристична за -ї- основите: вождиѣ МТ XXIII, 16, 24 (Зогр). Примери: июдениѣ 2v (Охр); мжиѣ 9r, 14r, 14v, стражиѣ 9r, 21v (Вран); кониѣ 129r29, 183v4, корабииѣ 125v31, мжиѣ 66r6, 126v30, 32, 127r2,9 (Хлуд); мжиѣ 16v14, мжиѣ 124r5 (Крат); црїѣ сильнии 305, сиречь мжиѣ ѿженьѣ 278 (Лес); мжиѣ 27v6, 141v1 (Мкд); црїѣ да играють 6d (Втш); моужїѣ 111, дѣлателиѣ 70, хоусариѣ 61 (Тикв).

Наставката -иѣ во номинатив множина редовно се наложува и кај именките на -и (*-jь), констатира Русек (1964: 14): архиереиѣ 9r, ерениѣ 9r, июдениѣ 3r, 16v, 24v (Вран); архиереиѣ 143a14, июдениѣ 12c4-5 (Рад); евреиѣ 148v28, ерениѣ 23v9, 131v11, фариसेиѣ 91r32, 35, 113v24 (Хлуд); и слышавше архиереиѣ 46v, искахъ его июдениѣ оубити 11v27, 12r26, пришедше фариसेиѣ къ ісоу 67r, 94v (Крп); архїереиѣ 119r25; садоукеиѣ 18v13, фариसेиѣ 96v1-2, 97r21 (Крат); архїереиѣ 38r16 (Мкд).

Во некои ракописи во номинатив множина се среќава наставката -еѣ. Георгиевски (2001: 40) нагласува дека за црковно-словенските текстови од македонско подрачје ретка појава е наставката -еѣ. Освен во Мкд: архиереѣ 52v5, 89r16-17, іоудѣѣ 70r7-8, фариѣѣ 21r9, 21v5-5, 27v12 и др., се јавува во единични примери и во: фариѣѣ 125a4 (Рад); ерѣѣ 135v1 (Хлуд); такожде и архїереѣ рѣгаѣще са, глаголаѣхъ съ книжници и старци 36r16-17, фариѣѣ 27r8, 42r2 (Крат).

Во номинатив множина по затврднатите согласки s, z, ц наместо -и се среќава -zi (в. Замена на и со zi во делот *Факїѡри...*).

Во *гениѡив* множина уште од старословенските споменици се употребуваат наставките -еи (врлчѣи Мк V, 26 Ас), (форма добиена со вокализација на малиот ер) од -ї- основа или пак -ни, која некаде се бележи со контракција (-ниѣ-и): въ

стѣпьень блѣодѣ пиша ѡ стѣиѣхъ врауєи 9г (Бит); мжи 87г20, (Дбм); архирєи 168а8-9, мжен 13б2 (но и: мжи 50д24 со контракција) (Рад); ѡалтирєи 1г19, 1в7-8 (Рдм); и камилєи ·Г̄· тисашта 84в37, мжен 34в18, 117г32, 119в1 (Хлуд); и бѣшѣ гадѣшиѣхъ ·Е̄· тисашє мжен 58г, и гадѣшиѣхъ Ê бѣше :Д̄· тисаша мжи 45г, бѣше во мжи гако ·Е̄· тисашь 72г (Крп) (в. раздел *Фонетско-фонолошки фактор*).

Во *гениийив* множина наставката –евз од –й- основа (потврдена од старословенскиот период, сп. врауєвз Л V, 31 (Зогр), ја одбележуваме во примерите: врауєвь 70б10 (Рад); ѡ многоь врауєвь 56в31 (Крп); врауєвь 46г6, (Крат); врауєвз 65в17 (Мкд).

Како резултат на мешање на назалите во *акузайив* множина се јавуваат форми на –ж наместо на –а (в. Мешање на назалите во делот *Фактори...*).

Во *вокайив* множина се јавува наставката –ие по аналогија на –й-основа: мжие 3б, 5б, 9б, 23а (Вран); мжие 144в14 (Рдм); горе вамь книгоуиѣ; и фарисєиє лицемѣри 47в9 (Крп).

Интересна е наставката –евє во вокатив множина по углед на именките со основа на –й-: горе вамь вождевє слѣпи 47в16 (Крп), иако оваа наставка во Крп не е евидентирана за ном. мн.

Во *локайив* множина пренесена од деклинацијата на –й- е наставката –єхъ: воєхъ 128в13, 129г14, 182г33, о копеѣхъ 180г34, 182г33-34, 129г14, въ мртвєѣхъ 123в21, 145г9 (Хлуд); въ концєхъ 135а, ѡ дшевниѣхъ скрѣвиштеѣхъ 94а11 (Втш). Сп. со инструментал множина каде што е потврдено влијанието од –й- основа: знаменни 202с, се бгознаменни 184с3 (Втш).

Именки на -арь и -тель

Некои именки на -арь и -тель образуваат форми во *даиѣив* *еднина* со наставката од -й- основа (сп. кесареви Мк XII,14 Зопр): винареви 82v3, кесареви 9v20, 10v15, 105r2²² (Дбм); кесареви 54d (Бон); и приведе ройтелеви 193v16 (Заг); тепло въпинаше петрь зьждителеви 182c20, послѣдовавшѣ учителиви 165d32 (Орб); винареви 104d5, кесареви 114d18 (Рад); мытаревѣ 112v14, црѣви 30v2,65r1 (Рдм); кесареви 90v26, 116v38, къ родителеви 39r9, оучителиви 99v5 (Хлуд); рече же къ винареви 81v5, въздадите оубо кесареви кесарева 53v1, учителиви 165d32 (Крп); винареви 100v25 (Крат).

Во *номинаѣив* множина примерите според -й- основа на -ие се многубројни: законоучителие 46v15, мытарие 39v12, 56r1, рыбарие 45r15 (Дбм); царие 7b (Вран); слоужителие 115r3, оучителие 106r3 (Заг); дѣлателие 114v2-3 (Рад); свѣдѣтелие 154v14, црѣ 65v2,4,6,7 (Рдм); властелие 36r16, дѣлателие 16r2, жителие 75v4, ти цркъкве славѣи красителие владьско 166r1 (Хлуд); жтелие агли сж 38r17, и мытарие шправдашж ба 70r, тако мытарие и любодѣицж варѣжт вы 116r13, црѣ зѣмьсти 46v (Крп); дѣлателие 24v24, 102r7, 115v9-10 (но и: дѣлателіе 25r1), законооучителіе 78r20; мытарие 8r8, 11 (но и: митаріе 83v7), свѣдѣтелие 127r23, царие 21r3 (Крат); дѣлателіе 128r10; мытарие 9v21, пастыріе 97r10, 97v2, 97v11 (Мкд); пасітріе учителіе 80b (Втш).

Во номинатив множина во единечни примери е одбележана или наставка -и: дѣлатели же видѣвшѣ сна 53v, вы же есте свѣдѣтели симь 21v26 (Крп) или наставките -ии, односно -зи: мжи нинеугитьси 77v, вождыи слѣпи 48r3 (Крп); мжи Мк VI,44 (Мкд).

²² Сп. кесарови 10r (Дбм).

Во акузатив множина се среќава наставката –ε (Λ>ε): (в. примери во Деназализација на назалите во делот *Факџори...*).

Интересни форми во *инструментал множина* се оние со наставката –иε:²³ прѣдъ блкы же и цѣиε ведени бждете 31v24 (Крп); вы же не нарицаете са оучителне 26v28-29 (Крат), кои се образувани по аналогија на номинативните множински форми, карактеристични за јазикот на средновековните споменици (Георгиевски 2001: 45-46).

Именки со основа на -а-, -ја-

Некои од именките од машки род од вокалските -а-, -ја- основи коишто во номинатив еднина завршуваат на -ни, ја видоизмениле својата наставката во –н: праведнаго сѣдина прѣдаетъ 174b10-11 (Орб);²⁴ сѣдина 104b12 (Рад); сѣдиа 8v12, сѣдиа 126v17 (Мкд). Во овие примери не е исклучено да станува збор за угледување на именките од –о- основа, кај кои по преодот на зг со и се изедначиле номинатив, акузатив и инструментал множина.

Дел од забележаните промени во овие основи се резултат на дејството на фонетско-фонолошкиот фактор, на пр. во *ѣениив еднина* (зг>и) (в. примери во делот *Факџори...*). Исто така, и во *номинаив множина* во согласност со замената на носовките има –ж (в. Замена на носовките во делот *Факџори...*).

²³ Во овие примери не е исклучено да станува збор за угледување на именките од –о- основа, кај кои по преодот на зг со и се изедначиле номинатив, акузатив и инструментал множина.

²⁴ Станува збор за меѓусебна замена на акузатив и номинатив (Чешко 1970: 293).

Форма според -й- основа има во генитив множина: иоудовъ 77r13, 133r20, 138v35 (Хлуд). Во *даѣив* множина забележана е наставката -омъ, пренесена од основите на -о-: старѣшиномъ 82v31 (Хлуд).

Именки со основа на -й-

Старите -й- основи се претставени со мал број именки (најмногу десетина) во старословенскиот.²⁵ Тие се непродуктивен деклинациски тип кој не се одржал како самостоен тип, туку потпаднал под силно влијание на менувањето на именките со основа на -о-.

Во старословенскиот јазик ни една од именките кои припаѓале на -й- основа не ја задржала во целост својата првобитна деклинација (Ѓорѓиќ 1975: 93), но затоа пак именките со основа на -й- оставиле значително влијание врз другите основи, главно преку распространување на своите наставки (во дат. едн., ном. мн. и ген. мн.) кај другите деклинациски типови (Бороковскиј, Кузнецов 2007: 187, Вајан 1952: 111, Ѓорѓиќ 1975: 94).

Воздејството меѓу -о- и -й- основа е регистрирано уште во старословенскиот канон (Чешко 1970: 119), иако Куљбакин (1930: 70, 79) ќе потенцира дека не е невозможно уште во прасловенскиот, одделни именки со основа на -й- да поминале во -о- основа.

Во црковнословенскиот јазик процесот на мешање на овие две основи е напреднат до тој степен што тешко е да се одделат именките што припаѓале на првостепената -й- основа (Дуриданов

²⁵ Тогоманова (1999: 80) потврдува дека бројот на именките со старата -й- основа е различен во различни граматика, но главно се движи околу десет.

1993: 172). По губење/отпаѓање на крајни ерови именките со -ѣ- основа ги делат истите новости кои низ црковнословенскиот период ги карактеризираат именките од -о- основа со еднаков број слогови. Неретко, во македонските црковнословенски ракописи се документирани паралелни форми од двете основи. Во Заг има одреден број именки со паралелна употреба на наставки од двете основи (Црвенковска 1999: 34). Во *даѣиив еднина* се среќава идѣшти мирови 76r17, но и ѿцѣщение мироу 113r15, потоа именката грѣхъ: ѿ грѣхъ 14r10, но и ѿ различнихъ грѣховъ 14r17 и сл.

Падежните наставки кај именките од -ѣ- основа не се чуваат грижливо. Уште од старословенскиот период се засведочени следниве примери во генитив еднина: црѣо мое нѣстъ отъ сеґо мира аште отъ сеґо мира J XVIII,36 (Зогр); мира Л XI,50 (Ас, Зогр, Мар). Во *ѣениѣиив* и во *акузатѣиив еднина* многу често се јавува -а според -о- промената (сп: кого глѣжтъ ма ѣлѣци сѣща сѣа ѣлѣвѣускааго Мт XVI, 13 Мар: прославимъ ѿѣа и сѣа и стѣго дѣа 76r, сѣа твоего 85r (Бит); вола 83r14, дома 158r5, оузратъ сѣа ѣлѣва 15v (Дбм); вѣроуѣ въ сѣа бѣина 1r (Охр); паѣе меда 27a, 201a (Бон); сѣа твоего 17v6 (Заг); вѣроуѣши ли въ сѣа бѣина 16b24, видан сѣа 5a18 (Рад); сѣа 148v6, дома еґо 140v4 (Рдм); сѣина 83r35, 115r1, до врѣха и до низоу 90r11-12 (Хлуд); ѿѣъ во лѣовитъ сѣа бг21, ты вѣроуѣши ли въ сѣа бѣѣ 19v24, прослави сѣа своеґо 23, знамение сѣа ѣлоуѣ 48v29, никтоже знаеть сѣа 34r18, ѿ сеґо мира 13v6, се естѣ сѣсъ мира хѣ 15v20 (Крп); еґиноґо сѣа 59r11, сѣа моеґо 13, сѣа еґо 14 (Крат); ѣако на бракъ сѣа своеґо 128 (Лес); и та заѣатъ сѣа 95r13 (Мкд); меда 77a2, дома б1с22 (Втш).

Во *даѣиив еднина* надвладаела наставката -оу (сп. во

старословенските текстови: мироу Мт XVIII,17 Ас, Зоґр, Мар: і градзи приблиди са кз домоу: слзша пѣниѣ и ликзи Л XV, 25 Мар, полоу Мар, чиноу Зоґр, Мар, Ас): снѣ своемѣ 20v, шѣѣ и снѣ и дхѣ стѣомѣ 48r, снѣ маринѣ 90r (Бит); мироу 55с, сноу 71а (Бон); донеси сноу своемуу 154r6 (Заг); мироу проповѣдите 210сб (Орб); кз домоу 134d17, мирѣ домоу томоу 94d17, створи бракъ сноу своемуу 69с21-22 (Рад); сноу 112v16, 130v19, 132r6 (РДМ); домоу 67v21, 133r20-21, 133r26, сзѣноу 22v37, 41v13, 61v28 (Хлуд); снѣ домоу сѣмоу 97r24, приближи са кз домоу 101v16, кз мироу твоемоу 87r25, сждѣ естъ мирѣ сѣмоу 141v14, како побѣаетъ възнести са сноу ѹловѣѹьскомѣ 3v2 (Крп);²⁶ сзѣноу 74r10, 12v17 (Крат). Во Лес во датив еднина нема ни еден пример со чување на наставката -ови (Пандев 1988: 103).

Именката сзѣнѣ има *вокативни форми* по -о- основа: снѣ 45v, 46r, 49r (Бит); сзѣне вожѣи 80b12, шѣѣ и сзѣне 116d24, спѣси ма сзѣне дѣвѣдѣовѣ 118a7 (Орб); шѣѣ ми шѣи сзѣне дѣвѣдѣовѣ 157r22-23, сзѣне вожѣи слава тѣѣѣ 164v33, сзѣне спѣси всѣ 1r33 (Хлуд); снѣ дѣвѣ 51r28, 51r30, 94r28, ѹто збо естъ снѣ 50v24, ісѣ снѣ бѣи 36v27 (Крп); сзѣне 57r11 (Крат); ги снѣ бѣи 240 (Лес); снѣ 37v1, 65r3, 79r4 (Мкд). Вокативните форми на -оу се ретки, во Хлуд, и претставуваат архаизам (Русек 1964: 16).

Именките од -ѹ- основа во *инструментал еднина* тежнеат кон општата инструментална наставка (сп. наместо -змѣ има -омѣ): снѣомѣ 64с16 (Рад); иже поставитѣ и гѣ надѣ домоу своимѣ 117v18, стати прѣдѣ снѣомѣ ѹловѣѹьскимѣ 105v21 (Крп); над домоу 29v25, 99v10, сзѣномѣ 119r17 (Крат); сѣ мирѣомѣ 32, всѣѣ домоу 262 (Лес).

Во *локатив еднина* видливо е влијанието на тврдата

²⁶ Во Крп палаталниот алограф -ю е одбележан во еден пример: приде по шномоу полно шрданѣ 93v.

вокалска промена: въ мирѣ 24г (Бит); трѣца прѣста въ ѿци и снѣ и стѣмь дѣѣ 34v1 (Заг); въ мирѣ 15с32, ста въ чинѣ своеѣмь 44d7 (Орб); въ сѣднѣ 64г1, 72г16 (Хлуд); да прославить са ѿѣ ѿ снѣ 22v11, егда въ мирѣ есмь 18v15, граджи въ мирѣ 17г10 (Крп); мирѣ 121v12-13, 129v10-11, снѣ 74г15, 135v19 (Мкд).

Во *номинатив* множина се среќаваат контаминирани форми: а не снѣ есте 77v (Охр); мирови 18v15 (Крат).

Во *датив* множина се забележува наставката -омз (со изјаснет јор или пак преземена од -о- основа): кз сѣднѣмз 162 v9, 31 (Хлуд); ѿко всѣ ѿпоустатъ са снѣмь чловѣчьскомь 52v19 (Крп); ѿко всѣ ѿпоустатъ са сѣднѣмь чловѣчьскомь 43г14 (Крат). Се среќаваат и форми со формантот -ов во датив множина: ре къ сновомь своим 267v (Лес).

Интересни се примерите во *акузатив* множина: и ишеди въ домови 50v6 (Крат); домови 42v3 (Мкд) каде доаѓа до израз воздејството на морфолошката аналогија. Наставката -ови е образувана по углед на контаминирана номинативна множинска наставка (в. погоре).

Во *локатив* множина се јавува наставката -ѣхъ од -о- основа. Наставката -ѣхъ од -о- основа понередовно се јавува во машки род (-ѣ- основа), во женски род (-ѣ- основа) и во среден род (во -ен- основа). Подоследно се среќава во -ес- основа (не/проширена) почнувајќи од XII век па натаму (в. *Именки од среден род* во овој дел од трудот). Примери: въ домѣхъ црѣхъ сѣтъ 36a25 (Рад) и -охъ по вокализацијата на силниот ер: въ снѣохъ 88v3 (Рдм); въ домохъ црѣхъ сѣтъ 33v5 (Крп).

Најрано своите наставки, главно во еднина, ги изгубила и се приближила кон вокалските -о-/јо- основа именката сѣнз

(потврди има во Мар: ген. едн. *szina*, дат. едн. *szinoy*, вок. едн. *szine*, лок. едн. *szinŕ*). Можно е врз оваа именка да влијаеле формите на именката *отъць* (Кулбакин, 1930: 70).

Форми со проширена основа кај именките од *-o/-jo-* и *-ŷ-* основа

Од XII век па натаму почнуваат да се јавуваат форми со проширена основа (со помош на суфиксната морфема *-ov-* од *-ŷ-* основа), и тоа главно во формите за множина (Конески 1981 : 134).²⁷

Морфемата *-ov-* којашто претставува одлика на именките од *-ŷ-* основа во датив еднина, во номинатив и во генитив множина, спорадично се следи и во другите падежи во множина кај именките од *-ŷ-* основа, а потоа тоа проширување се пренесува и во другите деклинациски типови. Најшироко е распространета наставката за *дaŷив еднина* (се среќава и кај некои именки од *-en-* основа). Во *номинаŷив множина* наставката *-ove* од *-ŷ-* основа е потврдена како продуктивна единствено кај именките од м.р. (*-o/-jo-* основа) од XIII век натаму. Во *џениŷив множина* поинтензивно е потврден завршокот *-ovz/-evz*.

Со вкрстување на морфемите добиени се формите што се среќаваат низ спомениците од XIII и XIV век па натаму кај другите деклинации (*-o-*, *-jo-* основа). Конески (1981: 134) го потврдува обопштувањето на некои двосложни наставки од *-ŷ-* основа кај именките од м.р. со *-o/-jo-* основа. Колку овој процес бил навистина напреднат потврдуваат примерите со

²⁷ Конески (1966: 160-162, 1981: 139) потенцира дека наставката *-ови* (*-сви*) е речиси единствена наставка за образување обична множина кај еднословните именки од машки род во македонскиот јазик (со исклучок на неколку еднословни именки кои образуваат множина со наставката *-и*). Според него, оваа наставка е континуант на некогашната наставка *-ове* за ном. мн. од именките со *-ŷ-* основа, која како таква е зачувана во источното наречје, додека пак во западното се видоизменила со вкрстување со наставката *-и*, така што се добило *-ови*.

истите наставки кај именките од ср.р. со -о-, -ес-, -лт- основа (в. *Мешање на основиӣе кај именкиӣе од среден род*). Илустративни во о ваа насока се потврдите во ном. мн. на -ови (видоизменети под влијание на -и од -о- основа), во дат. мн. (-овомз), во ак. мн. (-овзи, -ови или меката варијанта -евзи/-еви), во лок. мн. (-овѣхз или -овохз) и во инстр. мн. -овзи (која се среќава поретко поради хомонимијата со акузатив).²⁸

Во *номинаӣив множина* уште од најстарите споменици, иако во единични потврди, во -о-, -јо- и во -ѣ- основа се јавува наставката -ови (примерите се дадени понапред).

Во *даӣив множина* се среќава поновата наставка -овомз настаната со додавање на наставката -омз од -о- основа на проширената основа -ов од -ѣ- основа. Наставката -овомз е забележана во ракописите од XIII, XIV век главно во ракописите од Кратовската школа: жидовомъ 1с24, снѣомъ 107г7, 118г12, 119г10 (Рад); къ сѣиновомъ 128в4, 129г8, 182г27-28, сѣиновомъ 14в2, 95г17, 96в7-8, ѣасовомъ 16в33, ѣсовомъ 111в16 (Хлуд); градовомъ 77в5, ѣдовомъ 130г22 (Крат).

Во -јо- основа проширувањето со суфиксната морфема -ов-²⁹ (кое е карактеристично за повеќето коси падежи кај именките со основа на -ѣ- и кај оние со основа на -о-) се среќава во датив множина (-евомъ) кај именката мѣчителъ: мѣлевомъ 123в20 (Заг); противишѣ сѣ мѣчителевомъ 61в5 (Хлуд) (сп. мѣчителемъ 136б38Орб).

Кај -ѣ- основа споменатата наставка во примерите во

²⁸ Да се земат предвид единските примери во датив во Заг (самъсоновоу рѣвнокала еси ѿ дѣе 97в4) и во Крп (симоновѣ искариштоу 120г10), кои се добисни како резултат на додавање на дативната наставка од -о- основа (-ов) на проширената основа со -ов од -ѣ- основа (-ови) т.е. -овов/-овѣ.

²⁹ Наставката -еви, а со тоа и проширувањето со -ев е фонетска разновидност на -ови т.е. на -ов што се јавува зад некогашните меки консонанти и зад j (Конески 1981: 139).

акуз. мн. (сѣднѣвъзѣ 125v26 Хлуд; и ишеди въ домови 50v6 Крат; домови 40v3 Мкд) е образувана по углед на номинатив множина.

Во *локаѣив* множина наставката -овѣхъ е документирана во книжевни споменици од XIII век па натаму, кај -о-, -јо- и кај -ѣ- основа: жидовѣхъ, домовѣхъ, въ домовѣхъ 139d, ѿ снѣовѣхъ 76a, 145a (Бон); въ градовѣхъ и въ своихъ домовѣхъ 179c17-18,³⁰ въсѣхъ ѣасовѣхъ 170c6 (Орб); от сѣднѣовѣхъ 50v27, на ѣсѣовѣхъ 139v7 (Хлуд); архіерѣшѣвѣхъ 88v17 (Мкд).

Ширењето на двосложните наставки со -ов- од -ѣ- основа е најизразена појава при зближување на различните деклинациски типови кај именките од машки род, иако доаѓа до израз и кај некои именки од среден род (в. *Мешање на основѣе кај именкиѣе од среден род*). За раширување на морфемата -ов во деклинацијата на именките од м.р. низ целиот црковнословенски период зборуваат Конески (1981: 134); Угринова-Скаловска (1979: 88-89).

Именки со основа на -ѣ-

Именките од машки род со основа на -ѣ- уште во најстариот период, главно во еднина, биле подложени на влијание од именките со основа на -о-, -јо-, додека пак во множината ги чуваат, дури и ги распространуваат, своите стари наставки (Бороковскиј, Кузнецов 2007: 190). Според Дуриданов (1955: 127-127) уште во најстарите споменици именките господъ, огнь образуваат форми по -о-, -јо-, а во црковнословенскиот јазик вакви форми се среќаваат и кај други именки. Сп. во старословенски: ген. едн. огнь Л XII, 49 (Мар), господъ Мк XII,

³⁰ Според Црвенковска (2006: 37) веројатно врз именката градъ влијаела следната именка домъ.

30, Л 1,45 (Зоґр); дат. едн. господю J VI, 23, (Зоґр, Мар) и Л XVII, 5 (Мар); инстр. едн. огнѣмъ Мк I, 30 (Зоґр) образувани според –јо- основа и формите господа, господоу според –о- основа или господоѣви по углед на –ѣ- основа (Зоґр, Мар) и Л II, 23 (Ас).

Кульбакин (1930: 82-82) истакнува дека превладува влијанието на –јо- основа, додека пак употребата на наставките од –о- основа се објаснува со појава на наставки од оваа основа кај именката господь по углед на именката богъ. Причината за слевање на именките од –ѣ- со именките од –јо- основа во еден деклинациски тип ги гледа во еднаквата номинативно-акузативна наставка во еднина (Тотоманова 1999: 80).

Наложувањето на наставките од другите основи врз именките што имаат –ѣ- основа се гледа: во *ѣениѣив еднина* формите на –ѣ/-а: сь пѣтѣ 131r18 (Дбм); огнѣ 106с, шгнѣ 128а (Бон); ѿ ѣа 19r12, 20r15, 130r10, шгнѣ 134r17 (Рдм); от зѣѣрѣ 41r33, от огнѣ 92r6, 177r17, с блкагаго пѣтѣ 21r9 (Хлуд); ѣа 3v13, 119v17, шгнѣ 125v23 (Мкд); во *даѣив еднина* според –ѣ- основа: гѣи 23v, 87v, 95r (Бит); гѣи 30v7, 37r21, 94v10 (Дбм); въздамъ гѣи 70r16 (Охр); гѣи 4v, 8v, 21r (Вран); гѣи твоемоу 97v18 (Заг); шгневи прѣдашъ са 142с33 (Орб); гѣи моемоу 73с2 (Рад); гѣи 6v10,11,12, възраѣем са гѣи 98v3 (Рдм); рѣ гѣ гѣи 7r29, огневи прѣдашъ са 70v37 (Хлуд); гѣи 7r19-20, 26v9 (Крат); котораго пѣтѣ 20v, из срѣды огнѣ 244, ѿ зѣѣрѣ сеґо 262v, ѣа ради 10 (Лес).

Формите во *даѣив еднина* на –оу, –ю се по –о-, –јо- основа: къ гоѣ 18r, 34r, 50r (Бит);³¹ огню 44v (Дбм); къ гѣо (Охр); къ господоу 57а (Бон); къ гоѣ 10а4 къ шгнѣ 104d6 (Орб); къ гоѣ 146v9,10, по пѣтѣ 103r14, шгню 56r13 (Рдм); от лица огноу 130r10, къ огню 29v23-24

³¹ Сп со: гѣо (Ас, Зоґр, Мар).

(Хлуд); кога навикнеш пжтоу его 69, г̄оу нашемоу 69 (Лес); г̄дх 136v2, пжтоу 40v17, шгноу 103r2 (Мкд). Сп со: г̄о (Ас, Зогр, Мар).

Во акузатив еднина е пренесена генитивно-акузативната форма од вокалските основи: вѣгомжномъ словомъ рождъшжъ гѣспода 30r5-6, въ жтровѣ зачъть гѣспода 39r16, гѣспода родила еси 42v16 (Бит); хвалите г̄а 70r2, видѣ г̄а 3r, на г̄а 4r, 9r (Охр); нам родила еси гѣспода 118d26, видѣ гѣспода 27c19, дѣво ты бо родила еси спѣса и гѣспода исоу христу 30b24-25 (Орб); хвали ер̄лме г̄а 153r13, на г̄а 8v7, 10r6, въ цр̄квахъ бл̄те г̄а 57v13 (Рдм); на исповѣдани же видѣ гѣспода 167r25-26, молюте гѣспода шт напасти тѣшкыхъ спѣсти нас 175r13-14, благослови́те гѣспода 21r20 (Хлуд); послушан чга г̄лща 22 (Лес).

Во вокатив и во локатив еднина ретко се јавуваат образувања според -о- основа: г̄е 72r12 (Рдм); гѣсподѣ вѣожѣ мои 111v26 (Хлуд), и со наставката -ѣ: ѡ гѣсподѣ 23r4 (Бит); о христоу гѣсподѣ нашемъ 112v8 (Хлуд).

Во множината именките од -ї- основа ги чуваат неизменето своите форми. Честа тенденција е некои од нивните наставки да се прошират кај именките од другите основи и тоа најмногу во номинатив. Угринова-Скаловска (1979: 89) утврдува дека кај именките од машки и од женски род во номинатив множина преовладуваат морфемите: -не (од -ї- основа) или -е (скратена од -не со текот на времето). Во генитив множина наставката е присутна со различен интензитет кај сите три рода, но и во генитив и во локатив еднина (примерите се дадени во овој дел од трудот). Во *генитив и во локатив еднина* кај именките од од -ѹ- и од консонантските основи од сите три рода се јавува наставката -и од -ї- основа, со што доаѓа до совпаѓање на наведените основи

во овие два падежа.

Во *номинатив множина* покрај наставката *-иѐ*, се употребува и наставката *-и*. Во ном. мн. формите на *-и* не се создадени под влијание на именките од женски род од *-ѝ-* основа, туку се примери за распространување на општата форма за ном. мн. во м.р. на *-и* по аналогија на именките со основа на *-о-* основа (Шчепкин 2005: 213). Примери: *вси люди слышѣвъше* 55v (Дбм); *звѣри* 123d, 167a, 236a, *црѣ властеле и можти* 32d (Бон); *люди* 50r8, 157v14, *пѣти* 165r15 (Рдм); *гвозди* 33r38, *пѣти* 12r5, 18r2 (Хлуд); *въ грады пѣтїѐ* 46, *нако звѣрїѐ гладажше* 92v (Лес).

Во *акузатив множина* потврдена е форма на *-иѐ* веројатно по аналогија на формата за номинатив множина со наставка *-иѐ*: *людие* 164r2 (Рдм). Интересно е образувањето со *-ѧ* (или *-ѧ* по замена на назалите) во акуз. мн.: *зверѧ селнзиѧ* 100r23 (Хлуд), наставка пренесена од деklinацијата на *-јо-*; или со *-ѧхъ* во лок. мн. *да не мльва бѣдетъ въ людѧхъ* 48v13 (Мкд).

Именки со основа на *-ен-*

Консонантските основи биле малкубројни за да се задржат како стабилни. Во ракописите се следи напреднат процес на нивно разложување и слевање во продуктивните основи. Менувањето на именките од машки род со основа на *-ен-* посочува на значајни отстапки од првичната состојба уште во најстарите старословенски текстови (Русек 1964: 19). Особено е изразено влијанието на *-ѝ-* основа, кое се оправдува ако се имаат предвид истиот род и некои исти наставки (Макаријоска 1997: 70). Се смета дека влијанието од *-ѝ-* основа врз консонантските основи придонело за загубување на индивидуалниот карактер

на нивната флексија (Дуриданов 1955: 27, 111). Исто така, според мислењето на Куљбакин (1930: 79-80), совпаѓањето на наставките за датив и акузатив еднина и акузатив множина е поттик за влијание меѓу именките од -ī- и од консонатската -en- основа.

Многу ретко во *номинатив еднина* се среќава старата форма на -zi, која според Угринова-Скаловска (2006: 66) е исчезната уште пред X век: камы 13r (Бит); камы лежѣше 159r8 (Дбм); пламзы 16r37, 21r30, камзы 77r38 (Хлуд). „Не сите именки од -en- основа ја зачувале старата наставка во ном. едн. Најчесто кај повеќето многу рано акузативната форма ја заменила старата номинативна форма“ (Куљбакин 1930: 77). Само две именки ја зачувале старата наставка -zi, а кај другите акузативот ја презел улогата на номинатив. Оваа појава е во согласност со општата тенденција за изедначување на номинатив со акузатив (Дамјановиќ 2005: 90). Затоа во текстовите, многу често во ном. едн. се регистрирани двојни форми (камзы, каменъ и пламзы, пламенъ...).

Номинатив еднина со форма на акузатив на -ъ се среќава уште од старословенски (Бороковскиј, Кузнецов 2007: 192, Куљбакин 1930: 80): каменъ Мт XXIV, 2 Ас, Мар, Мк XIII, 2 Зогр, Мар. Појавувањето на акузативната наставка е влијание на именките од машки род од -o-, -ī-основа каде што номинатив е еднаков на акузатив во еднина, та таков случај се пренесува и во консонантските основи. Примери во оваа насока има: каменъ 99v9 (Бит); оставленъ естъ каменъ 25v8 (Дбм); и штваленъ естъ каменъ 207a35 (Орб); каменъ прибѣжище зажцемъ 109r9, пламенъ попали грѣшники 115v113 (Рдм); каменъ еже ти проливашъ 77v3, пламенъ гораи дѣти мкилостивно шпросишъ! 156r23 (Хлуд); бѣ же печьнь каменъ 114r33,

КАМЕНЬ ЖРЬНОВНЫИ 93г24, НЕ ИМАТЬ ШСТАТИ ЗДЕ КАМЕНЬ 58v12 (Крп); АЩЕ
КОРЕНЬ ИСКОРЕНИТ СЯ 83, И ПЛАМЕНЬ... 206 (Лес); камы 34b15, плами 41d7,
КАМЕНЬ 177d, пламень 193с (Втш).

Кај именките од м.р. со основа на –ен- се употребуваат и следните форми за *номина̄иив еднина*: тои ѳесѳъꝛ камзѳкъ 4r29-30, 77v1; корж 27г33 (Хлуд). Во редакциската писменост покрај корень се среќава и формата корѳ, форма која според Ѓорѓиќ (1975: 100), е стар недокументиран номинатив. Вакви форми се образувани по модел на именките од среден род од истата основа кои завршуваат на -ѳ: имаѳ (Георгиев 1993: 159).

Формата тои ѳсѳъꝛ камыкъ 148d25 во Орбукажува на тенденција за образување именки со формантот –к-, кој со помош на претходниот вокал на основата образува наставка -зѳ (Селишчев 1952: 60). Формата камзѳкъ постои уште во Супрасалскиот зборник, од што произлегува дека многу рано формите за номинатив еднина се преобразиле со додавање суфикс кон коренот (Харалампиев 2001: 95). Се смета дека како решавачки се покажал моделот од именките од машки род на -з или на -ѳ (Тотоманова 1999: 91). Образувањата во ном. едн. со суфиксот –кз настанале поради тоа што ном. форми на –зи се ретки (Скок 1978: 26).

Во формата за *зенӣиив еднина* (со –ѳ, –ѳъ, –ѳѳ) се забележува приклонување кон –о-, -јо- основа. Впрочем, во консонантските основи во најголемиот дел случаи на проширената консонантска основа ѳ се додава наставка од друга основа (на пр. од -о-, -јо- основа): и не шставать камена 113b11-12 (Рад); днѳ ѳдиноѳо 124v3 (Хлуд); не шстава камена на камени 87г31, ис коренѳ 95v16, не имать жѳ коренѳ 37г29, занѳ не иматьше корениѳѳ 53г14 (Крп); не вѳсте днѳѳ 280 (Лес), пладнѳ днѳѳ 157a16 (Втш).

Наставката -и од -й- основа во *зениийив* еднина се среќава во примерите: ис камени акрофома 17г (Бит); ис камени 128а (Бон); ѿ д̄ни во ѡана 33v12, не вѣсте д̄ни 118г12, ѡко врьжение камени 107г26 (Крп). Истата наставка е потврдена уште во најстарите преписи на евангелијата: д̄ни Мт XXV,13 (Зогр, Мар), Мт XXIV, 33 (Ас) (Кульбакин 1930: 80).

Именките од оваа основа образуваат *еднинска форма во даийив* на -еви како именките од -й- основа: пища б̄гтааго д̄шж пламеневи прѣдасть 50v (Бит); д̄неви и пжть 37v19 (Дбм), д̄неви 29v4 (Крп); къ д̄неви 111a21 (Втш) или под влијание на вокалските -јо- основи: къ д̄но 179v17 (Хлуд); д̄но 11v16-18 (Мкд).

Примери за изедначување на *акузайив* еднина со номинатив (на -ы) се регистрирани во: кѣто отъбалитъ намъ камы 25v5, возъмѣте камы 159г9 (Дбм); и отжть пламзи огнзи от пещти 132г22, камзи 122v23 (Хлуд).

За *инструментѣал* еднина се јавува наставката -емь пренесена од -јо- основа: каменкѣемь 84г, 100v24 (Бит); каменемь 136d15 (Орб); каменѣемь 36v21, 64v14 (Хлуд); седморицеж д̄немь, каменѣемь 81v23, 55г16, 87v24 (Крп).

Во локатив еднина е потврдено влијанието од -й- основите уште во најстарите евангелија: ѡ нападж на храмѣнж тж· и не паде· са основана во бѣ на камени Мт XVII, 25 (Зогр), камени Мт VII,25 (Зогр), д̄ни Мт XXIV, 36 (Ас, Зогр, Мар), корени (Ас). Поголем број примери се потврдуваат во текстовите настанати во црковнословенскиот период: на камени 23г, 93г (Бит); во дни 157г6, на камени 53г15, 102v19, 104г20 (Дбм); въ пламени 12v (Вран); на камени 110d40, 130a36 (Орб); д̄ни 133a8, на камени 34c5, 66c1, 159d14, въ пламени сѣмь 96b10 (Рад); по дни 140г5, въ дни 139г19, на камени

93v9, 142v22, въ пламени 63v27 (Хлуд); ѿ д̄ни томь 61r15, 100r30, 117v3, на камени 36r25, 32r5, 37v9 (Крп); при корѣни 4r9 (Крат); на камени 13r7, 24r3, 138r22, при корѣни 5v13-14, 99v18, въ пламени 132r24 (Мкд).

Во *номина̄иив* множина, исто така, дошло до продирање на наставката од -й- основа (сп. во старословенските ракописи д̄не XXIV, 22 Мар; Мт IX,15, Мк II, 20 Зогр, Мар): д̄ение 15r17 (Дбм); вѣх̄ж̄ же д̄не 8r11 (Охр); д̄не 2v, 16v, 21v (Вран); камене 51r12, 64v7, 78v29 (Заг); д̄ение 91v15, 105r15, 105v13 (Рдм); д̄ение 80r24-25, 88r6-7, 117r14-15 (Хлуд); д̄ение 30r27, 51r19, 90r2, камене 18r16 (Крп); д̄не 29r1, 41v15, 79r11 (Крат); д̄не н̄ши 133, ѱако камене 122v (Лес); д̄не 45r3, 97v18 (Мкд); камене 70 (Тикв). Од именката каменъ во ном. мн. не е забележана формата камене дури ни во старословенските споменици (Горѓиќ 1975: 100), туку се користи збирната форма камене (в. *Мешање на основиие кај именкиие од ср.р. со основа на -jo-*).

Во *генӣиив* множина се среќаваат форми на -ени, на -ни или на -и (добисени со контракција на -ни) од -й- основа во старословенскиот (д̄ни Мт XI,12, XXIV,29 Зогр, Мар; д̄неи Л V,17 Зогр, Мар): д̄нии 14v15, д̄ни 41v4 или испльниша са д̄ни 36r9; д̄неи 103r14, едногo д̄ни 96r3 (Дбм); д̄ни 13r, 16r (Вран); ѿ д̄неи 97v14, д̄ни 97r7, 106r19 (Рдм); д̄неи 17v27, 75r23, 25, 75v3, д̄ни 61v22, 150r39, 180v31 (Хлуд); д̄ни :̄м: 64v и д̄неи :̄м: 64v (Крп); мало д̄ни 20v, 21 (Лес); д̄ни 6r14, 19v4, 60v19 (Мкд); д̄ни 24c22 (Втш).

Во примерот од Крат: до трѣх̄ д̄нех̄ 37r13 генитивот во множина формално се изедначува со локативот под влијание на заменската промена. Податоците за употребата на локативната наставка во генитивна служба се оскудни, но карактеристични

за расколебаната деклинација во средновековниот период (Георгиевски 2001: 42).

Во *локаѿив множина* формата во *днехъ* 188v1 (Хлуд) е добиена со вокализација на ерот, а можно влијание од –jо- основа се следи во наставката –ихъ: *вѡжиѿихъ пламеѿихъ* 141r21 (Хлуд).

Именки од женски род

Поголемиот дел од промените кај именките од женски род се од фонетско-фонолошка природа. Именките од –а- и од –ѣ- основа се зачувале како посебна група, додека пак именките од –ѡ- основа имале слични наставки со консонантската основа и не се одржале како самостојни. Во –єр- основа уште од почетокот се следат заеднички наставки со –ѣ- основа, така што рано подлегнале под нивно влијание.

Именки со основа на -а- (непалатална промена)

Во менувањето на именките од ж.р. со основа на –а- не се случуваат големи промени. Во повеќето македонски црковнословенски ракописи отстапувањата од состојбата карактеристична за старословенските ракописи се резултат на фонетско-фонолошките промени во наставките, и тоа: во акузатив еднина доаѓа до израз појавата на мешање на назалите; потоа некои од формите во генитив еднина и во номинатив множина се резултат на замената на *z* со *i*; со контракција се добива инструментална еднинска наставка еднаква со акузативната (в. примери во разделот *Дејство на фонетско-фонолошки фактор*).

Со мешање на нацртите на буквите за двата назала во ген. и во акуз. едн. се јавуваат примерите: *изъ твоѡ жтробѡ* 8г, *изъ жтробѡ ти* 16v, 17v (Бит); *въ добротѡ* 29v1, *полатѡ* 50г16, *зачуало* *вѡгѡвѡзѡтнѡ тмѡ* 176г30 (Хлуд). Најверојатно најпрвин наставката -а од меките е проникната и во тврдите основи (наместо -зи), а потоа дошло до мешање на нацртите за буквите на назалите и до појава на форми со -ж.

Во *акузатив* еднина во има форми со инструментална наставка -оѡ/-оа, кои се доказ за морфолошкото мешање на овие два падежа: *бѡготчнѡ* *звѣздоѡ* 112v9 (Заг); *вѡгѡтоуѡнѡ* *звѣздоѡ видѣвше* 125d30 (Орб); *вѡгѡтоуѡнѡ* *свѣздоѡ видѣвши* *вльсви* 54v1, *правдоѡ* *въ домоу* *въздвигнешѡ* 79v5, *простираетѡ* *рѡче* *приемла* *цаноѡ* 98v23-24 (Хлуд). Формите на акузатив со инструментална наставка, според Русек (1964: 22), со сигурност биле вештачки. Писците на текстовите, чиешто стар деклинациски систем веќе бил прилично нестабилен, го заменуваат акузативот со форми на инструментал (Русек 1964: 22).

Интересни примери за обопштување на една заедничка наставка во инструментал еднина за сите три рода се следи во: и *съ кривинѡмѡ* 54, *надѡ водѡмѡ* 53, *помислѡ* 27 (Тикв).

Забележани се примери на локатив еднина со наставката -и (в. *Оѡсѡиранување на разликиѡе меѡу ѡалаѡѡналѡѡа и неѡалаѡѡналѡѡа ѡромена на именкиѡе*).

Именката *пасѡа* во текстовите е индеклинабилна (Угринова, Рибарова 1988: 41): *ѡко неѡѡкоуѡшь скѡрѡны* *кѡшѡ* *во* *пасѡа* 210с23, *волеѡ* *за* *всѡ* *жрет* *са* *пасѡа* *ѡцѣшенѡе* 210с28 (Орб); *пасѡа* *ѡсти* 164а22 (Рад), освен во формата за датив каде се јавува *пасѡѣ*: *прѣжде* *праздѡника* *пасѡѣ* 165b8-9, *бѣ* *же* *параскѡвѡгии* *пасѡѣ*

ГОДИНА БѢ ІАКО ШЕСТАА 179а12 (Рад); прѣжде праздника плѣцѣ 120г6, бѣ же параскевги пасцѣ 142г4-5 (Крп); прѣже же праздника пасцѣ 150г13 (Крат).

Именки со основа на -ја- (палатална промена)

Во деklinацијата на именките од ж.р. од -ја- основа, како и кај -а- основа, отстапувањата не се големи (Русек 1964: 20). Во ген., акуз. едн. и во ном. и акуз. мн. доаѓа до мешање на назалите; мешање на *z* со и има во ном. мн. Деназализацијата е изразена во ретки форми во акузатив множина (в. примери во разделот *Дејство на фонетско-фонолошки фактор*).

Влијанието на тврдата промена се следи во ген. и во INSTR. едн., во ном. и акуз. мн. (в. *Описување на разлики меѓу палатална и непалатална промена на именките*).

Во *женитив множина* се среќаваат наставките пренесени од деklinацијата на -ї-: -єи и -и (-ни >-и): из волеи 89г20 (Заг); из волеи 150с5, 7д2 (Орб); от всѣхъ земеи 169г24, в навѣчєрне свѣтѣхъ епифанєи 182г29 (Хлуд).

Во Крп внимание заслужуваат формите за инструментал и за локатив множина кои се јавуваат со наставките: -ѣми, -ѣхъ (добиеи со вкрстување на наставките од -а- и од -ја- основа за овие падежи): тацѣми притѣми 54в15, и въ притѣхъ 54г1-2.

Именките од -ја- основа што завршуваат на -ии/-зи

Именките од -ја- основа што завршуваат на -ии/-зи иште од старословенскиот пројавуваат тенденција за видоизменување на еднинската наставка за номинатив во -а/-ѣ/+а (Русек 1964: 26): ѣко бо мльниѣ блистаѣщи 96г7 (Дбм); рабыниѣ 22г (Вран); милостиѣ

145d19-20 (Рад); еврѣанина 87v16, поустѣинѣ 185r18, соуманѣтѣнѣинѣ 43v10, 132r27 (Хлуд); мльниѣ 48v13, рабынѣ 104v (Крп); рабынѣ 34r25, 34vr2-3, 65v12, 18 (Крат); а оутро пѣанѣство и грѣднынѣ 12, и да побѣдитѣ благостынѣ твоа 36v (Лес); мѣтинѣ 10r10, рабинѣ 88r22, рабынѣ 89r22 (Мкд); пѣстинѣ 91b32, мльниѣ 57d2, разоумнѣ соудѣа 69c13 (Втш). Угринова-Скаловска (1976: 183) преодот на -ни/-ѣни во -ниѣ/ -ѣниѣ го доведува во врска со одредени зборообразувачки тенденции (ѣни: ѣниѣ) кои се среќаваат и во канонските ракописи, а се потврдени и во некои споменици од XIII век. Иновациите се следат и во бројни примери од помладите ракописи.

Замената на наставката за номинатив еднина со -ѣ/-ѣа во старословенскиот јазик се случува само кај сопствените имиња, додека во црковнословенскиот се раширува и кај другите именки (Мирчев 1978: 170).

Во *ѣниѣиѣ* и во *акуѣѣиѣ* еднина и во *акуѣѣиѣ* множина доаѓа до мешање на назалите, а во некои случаи во *акуѣѣиѣ* множина има и деназализација на назалите (в. примери во разделот *Дејство на фонетско-фонолошки фактор*).

Кај именката *братиѣ*, *братриѣ* пофреквентни се формите според -ја- деklinација, а поретки се оние образувани по углед на другите основи (ген. мн., вок. мн. според -ї- основа): *братиѣ* 31d29, 48c25, 102a15 (Орб); *братиѣ* 27r1, 83v31-32, 151r33, *братѣи* 78v2-3 (Хлуд). Според Русек (1964: 27) оваа именка порано била збирна, а во Хлуд функционира како множинска форма на именката *братѣ*. Кулбакин (1930: 90), пак, ја смета како именка од ж.р. од -ја- основа од типот на *мариѣ*.

Именки со основа на -й-

Деклинацијата на именки од женски род со основа на -й- во црковнословенскиот период во принцип го задржува првобитниот тип на менување, освен што во некои падежи се забележува подведување по вокалските -а-/-ја- основи.

Во акузатив спорадично се забележани форми со наставка -и: како мнѣхъ и истлѣти плзти влѣнѣж 53b (Бон); оубити всѣкѣхъ плти бv28, милоѣсти жѣ и истинѣж творѣть блазѣи 19v19 (Хлуд). Можно е да станува збор за појава на генитивно-акузативна форма на именките со основа на -й-. Генитивно-акузативна форма се јавува кај именките од женски род со основа на -ер-, -ѣ- основа и некои од -й- основа (Русек 1964: 144).

Во инструментал еднина формите со -емь (претходно примени од именките од машки род) се добиени со вокализација на ерот (-ьмь-емь) стѣтемь 74v5 (Бон), стѣтемь 74v5 (Заг). Ретко во INSTR. имаат наставка -ю, по преминот на ѣж во ю (Георгиевски 2001: 45): съ похотѣю бv18 (Крат), која не е потврдена во другите ракописи (сп. съ похотѣж 27a14-15 Рад; съ похотѣж 28v26 Крп; съ похотѣа 8v18 Мкд).

Кај именките од ж.р. од со основа на -й- во *генийшв* множина се следи наставката добиена со вокализација на малиот ер -еи (<ѣи) (в. примери во разделот *Фонетско-фонолошки фактор*), исто и во локатив множина (в. подолу).

Во множинската форма во генитив има форми добиени со контракција (-иш-и) (в. раздел *Дејство на фонетско-фонолошки фактор*).

Во генитив множина внимание предизвикуваат формите со наставка -ь, од основите на -а-, -ја-: *дверь твоих* 91r15 (Заг); *пепеленыхъ пръсть* 236b21 (Орб); *дверь твоих* 36r35, от *печель* 4v8, *пепеленыхъ пръсть дошедше* 161v9-10, от *страсть* 31v7 (Хлуд). Во истиот падеж во Хлуд е забележана форма со наставка -ехъ: *свѣтѣкоша ма спаше заповѣдехъ твоих* 24v18 (Русек 1964: 28, 29). Формите со заедничка генитивна и локативна наставка се среќаваат и во други средновековни текстови (в. кај -ен- основа во м.р. и кај -ес- основа). Во пишаните споменици од XIII и XIV век тие форми се среќаваат и кај именките од други дефлективни типови.

Формата *лзстими вражиѣжми* 66r27 (Хлуд), според Русек (1964: 30) најверојатно настанала со контаминација на формите *лсти* и *лстми*, или под влијание на сложената дефлекција на придавките. Во инструментал множина се среќаваат и наставките -зими и -ами: *радошами* 32v (Дбм); *гжслими* 135с (Бон); *сз вѣтвзими* 82r32 (Хлуд); *радошами* 70v13, 19-20 (Крат); *радошами* 95v6 (Мкд). Вокалот -и во наставката -ми (-ими) е внесен по аналогија од другите падежни наставки од промената на -ї- основата каде што се јавува (Шчепкин 2005: 213).

Во локатив множина е забележан еден пример со наставка -ѣх пренесена од дефлекцијата на -о-: *въ скръвѣх* 5r36 (Хлуд) и неколку потврди со добиени со вокализација на ерот во наставката (-ѣхъ-ехъ) *прилѣпихъ са свѣдѣнехъ* 195а (Бон); *в похотехъ* 54r14, *въ скръвнехъ похотехъ* и *помислехъ* 59v17 (Заг).

Именки со основа на -ѡ- (-зѡ-)

Малкубројните именки со основа на -ѡ- (-зѡ-) биле

подложени на асимилација од страна на продуктивните именски основи -а-основа и -й-основа. Во множина е особено востановена врската со -а- основа уште од прасловенскиот јазик (Дуриданов 1955: 124). Наставките за множина (дат., лок., инстр.) се идентични со оние на –а- основа (Борковскиј, Кузнецов 2007: 181, Дуриданов 1993: 173). Најголем број од именките од женски род ќе бидат обединети во –а- основа (Бороковскиј, Кузнецов 2007: 193). Привлекувањето од страна на -й- основите се случило поради сличност во некои падежни форми: дат. и акуз. едн. и ном. и акуз. мн. (Дуриданов 1993: 173). Уште во старословенскиот јазик се среќаваат форми на –и во ген. и во лок. едн. од -й- основа. Идентична е ситуацијата и во црковнословенскиот јазик.

Во *номинатив еднина* некаде се потврдени архаичните форми љобы 173r12, неплоды 29v15, свекры 81v3,4 (Дбм); неплоды 118r3 и љобзы 111v22-23, 27 (Хлуд), но најчесто се среќаваат отстапки од постарата состојба, иако дури и некои од помладите ракописи држат до традиционата парадигматска наставка: љобы тръпить 44v, да бждет црѣви непорочна 82v, прѣѡобы сътвориль еси 56 (Лес).

Се среќаваат и номинативни форми кои завршуваат на -е и -и (-зви): сѣаа црѣви 32r, црѣви впиеть ти хѣ 64v (Бит); ѡбзви николи же не ѡпадаетъ 84v (Охр); црѣе 162b, еже естъ црѣзѣви 78d, свата црѣви твоа дивзна правдѣ 102c (Бон); злато ли или црѣви 158c20 (Рад); сѣа естъ црѣе 53v3 (Рдм); на немже оутврждена црѣзѣви бзѣтъ 81r27, оутвржденаж бзѣтъ црѣзѣви 81r35 (Хлуд); злато ли или црѣви 47v19 (Крп).

Формата во *номинатив еднина* со наставката -ь: жрьновъ 94r17, црѣвь сиѣ 127v13, разорите црѣвь сиѣ 127v (Дбм); прѣстаа

кръвь полига са 67r3, ти еси б̄е кръвь 71v20, въ кровь прѣложи са 24r8 (Заг); кръвь праведна 159c5 (Рад); лѹбовь 188r4, 13-14, црѣковъ 81r31 (Хлуд); быс ли црѣвь бжѣа 82v (Лес); црѣвь 63d20-21 (Втш), е под влијание на акузативната форма.

Од XII век, по аналогија на именките од -й- основа (каде номинатив е еднаков со акузатив), започнало изместување на стариот номинатив со наставката -зи од страна на акузативот (Дуриданов 1955: 40, 124). Тој процес, чиешто почетоци се однесуваат на епохата на најстарите текстови, не ги опфатил истовремено сите именки; најрано формата на номинатив била заменета од страна на акузатив кај именката крзи, така што номинативот на -зи од оваа именка воопшто не е забележан во старословенските текстови. Во средновековните текстови почнувајќи од XII век се појавуваат формите црѣкзвь, лѹбзвь (Русек 1964: 32).

Во *зениѣив еднина* се употребува -зви. Можно е влијание од -й- или од -а- основа по преодот на зѣи (Црвенковска 1999: 35). На пример: крѣви 112r7, 142r11 (Дбм); избави ма ѿ крѣви 104v18 (Заг).

Во *акузатѣив еднина* со вокализација на полугласот (-звь -овь) се добиле формите: на свекрѣвь 81v3,4 (Дбм); лѹбовъ 146v13 (Заг); въ црѣковъ 12r25, 44v23, 90v8, свекрѣвь 31v32 (Крп).

Влијанието на -а- основа во еднинските форми за акузатив се следи во примерите: подгрѣзе тѣкѣж 127v38, и окропѣ съ омзѣвалницѣ и вса црѣкѣж 104v22 (Хлуд); на свекрѣвѣж 126r7 (Мкд). Формите на -ж се образувани од незасведочен номинатив *црѣкѣ т.е. како именка со промена на -а- (Мирчев 1978: 172, Русек 1964: 33). Именката тѣкѣж слично како црѣкѣж во XIII век се менувала како рѣкѣ (Русек 1964: 33).

За изразување акузатив со генитивно-акузативната форма на -ве (Вајан 1952: 205; Макаријоска 1997: 70) се зборува уште во некои старословенски ракописи. Куљбакин (1930: 94) наведува неколку потврди за илустрирање на состојбата: свекръве своѣх Мт X, 35, Л XII, 53 (Зоґр), разарѣми цркъзве Мк XV, 29 (Зоґр), цркъзве Мк XV, 29 (Зоґр). Потврди има во црковнословенските ракописи: лѡвьѡве бѣжнѣх 75v17, лѡвьѡве имате 166r7 (Дбм); въ цркъве 36v12, цркъве 75b (Бон); цркъве велми оукрасивше достоинно 166v23 (Хлуд).

Во акузатив еднина наставката -зи е пренесена од номинатив: не прѣлѡвы дѣи 4r3, не прѣлѡвы сътвори 98v2 (Дбм); прѣлѡвы сътвориши 27r10, лѡвы сътвори с неж 27r15-16 (Рад).³²

Во *лока̄тив еднина* се вдомува -и од основите на -й- (сп. со лѡвзѡви J 15,9 Ас, Зоґр, Мар, цркъви Л2, 46 Ас, Мар): въ лѡвзѡви 168v14,16,18 (Дбм); цркъви 8v, 9r, 10r (Вран); въ лѡвзѡви 74v15 (Заг); въ цркъви 7r10, 16r16 (Рдм); о крѡви 100v35, въ лѡбови 191r5, о тзѡкви 128r6, 8 (Хлуд); въ крѡви 117r14, въ цркъви 4r6, 13r25, 44v24 (Крп); о цркъви 21v26, 27; 23v26; въ цркъви 58r3 (Крат); ѡ лѡвзѡви 129 (Лес); въ цркъви 20v15, 94v7 (Мкд).

Именки со основа на -ер-

Кај именките од ж.р. со основа на -ер- се случуваат одредени промени, кои укажуваат на извесно приклонување кон одредени попродуктивни групи.³³ Во номинатив еднина се употребува акузативната форма: бгопѣвѣстаа дѣщѣр глѣт 64б1, мѣрѣ же ѣвоули 20ба2 (Втш).

Уште во старословенските споменици Мошин (1954: 45)

32 Во анализираниот материјал се потврди мислењето на Куљбакин (1930: 94), дека номинатив во функција на акузатив се ограничува единствено на изразите лѡвзѡ дѣнати, прѣлѡвзѡ сътворити
33 Именките од -ер- основа според Дуриданов (1955: 127) имале наклоност кон примање наставка од -ја- основа во множина, но таа појава не се потврди во бројни примери во нашиот материјал.

потврдува дека кај именките од ж.р. со основа на консонант се јавува *акузативив еднина* на –е и на –ь. Формите на –ь се старите, а кај оние на –е е можно влијание на генитивната наставка и изразување акузатив со генитивно-акузативна форма: и лировџ дџере ицџли словомь 70v (Бит); џьти оџа твоего и мџе 98v4, ли братиџ ли сестры ли оџа ли мџе ли женџ ли џада 5r3, иџсь же видџвь мџе 177v5 (Дбм); възлежаше лировџ дџере 117d23-24 (Орб); матерџ 124c5 (Рад); дџере 45r31, дџштерџ 93v5³⁴ (Хлуд); раздџлитъ са...мати на дџере 81r5 (Крп).

Во црковнословенскиот јазик во ж.р. кај именките со основа на согласка се употребува генитивна форма со значење на акузатив по аналогија со генитивно-акузативна форма кај именките од машки род со основа на –о- (Вајан 1952: 137; Кулбакин 1930: 93, Мирчев 1978: 174). Овие форми кај –ер- основа се по угледување на именките сџнџ, отџь кои заедно со именките матери, дџшти сочинуваат една група (Вајан 1952: 137, 205).

Во *номинативив множина* (и во акузатив множина) кај именката дџшти во Хлуд се јавуваат три форми –е, –и (стара наставка), –а. Ние ги приведуваме само примерите со нови наставки: своџ дџера 174a (Бон); дџера иџденскы 35r11, пожрџшоџ дџера своџ 116v10 (Рдм); дџштера 72v37, 96v28-29, 97r29, дџштере 90v10-11 (Хлуд), но и: дџштера 120r14 (Хлуд); дџера чџчьскыџ 298 (Лес); мџре ликоџите 9aб (Втш).

Наставката –а се јавува по аналогија на множинските форми за номинатив на именките од –ја- промена (Мирчев 1978: 174). Можно е –е во наставката да е добиено со деназализација

³⁴ Акузатив креиран од *дџштера (Русек 1964: 31).

на *а* или да е пренесено од деклинацијата на именките од машки род со консонантска основа.

Интересна е формата за номинатив множина *дѣщѣръ* *3v* (Вран). Според Конески (1956: 31), ако не е преземена од предлошката, оваа форма со *-ѣ* може да укажува на процесот на ширење на наставката *-а*, појава што ја познаваат северномакедонските говори (сп. жене, ќерке). Бележењето *ѣ*, а не *-е*, наместо *а*, можно е да сведочи дека во овие говори сè уште се чувало широко *е*.

Во *ġeniiiv* множина со преземена наставка *-ен*, *-и* од *-ĭ-* деклинација се формите: *-s- dzšt̃er̃en 96v23*, *pač̃e vs̃t̃x̃ mkãt̃eri 121r22*, *mkãt̃eri 53r8* (Хлуд) (сп. со *mat̃er̃ь 162r21 Заг*, *193b31-32 Орб*).

Именки од среден род

Отстапувања од традиционалната состојба се забележани и кај именките од среден род. Во одделни случаи именките од среден род можеле да подлегнат под идентично аналошко влијание од страна на други деклинациски типови како и именките од машки род, имајќи предвид дека една иста основа (*-о-*, *-јо-*, *-ен-*) можела да опфаќа именки и од двата рода (Куљбакин 1930: 85).

Именки со основа на *-о-* (непалатална промена)

Кај именките од среден род со основа на *-о-* низ црковнословенскиот главно се чуваат традиционалните форми. „Именките со основа на *-о-* ја покажуваат состојбата карактеристична за канонските ракописи”, Пандев (1995: 53).

Интересен пример во *даѿиив еднина* во -ѿ- основа е регистриран во Бон: игови 2b. Според Вајан (1952: 113) именките од среден род може да се јават со оваа наставка при персонификација. Бороковскиј, Кузнецов (2007: 188, 190) и Чешко (1970: 120) зборуваат за проникнување на дативната форма на -ови од -ѿ- основа и кај именките во среден род.

Интересни се случаите кои би можеле да се објаснат како аналошко влијание на деклинацијата на другите именски зборови (заменки и придавки кои обично се наоѓаат во непосреден контекст на именките). Така, можно е локативот еднина: на лони аврамли 123r3 (Заг); на лони, въ лони 58v30, 61v13 (Хлуд) да настанал под влијание на следната придавка со мека основа аврамли (Русек 1964: 34).

Во *акузайѿиив множина* интересна е формата сребре: повръгъ сребре въ цр(ьк)вы 34v24 (Крат), за која се претпоставува дека е образувана по аналогија на номинативните форми во множината од типот камене и дъне. Сепак, не е исклучена и грешка на пишувачот, затоа што веднаш на истата страница стои: дрхѿереє иже приємше сребро 34v25-26 (Георгиевски 2001: 44).

Отстапки од првобитната состојба се утврдени во локатив множина. Забележани се примери со наставка -ахъ која или е пренесена од основите на -а- или пак се јавува како резултат на замена на ѣ со а или ѣ>а како резултат на затврднување на консонантите (на пр. зад л): въ сѣлахъ 76r132, 83r4, въ ѿадахъ 161v3 (Рдм); въ вратахъ 14v36, покрај въ вратѣхъ 22r11-12 (Хлуд).

Именки со основа на -јо- (палатална промена)

Меката вокалска -јо- основа претрпува поголем број промени во својот историскиот развој во споредба со именките од -о- основа. Повеќето промени ја засегаат множината. Измените во еднина се резултат на влијание од страна на непалаталната деклинација (в. *Описување на разликите меѓу ѓалајалана и неѓалајалнаѓа промена на именките*). Измените почесто ги опфаќаат именките на -иѓ/-ниѓ.

Наставката -а за *ѓениѓив еднина* и наставката -оу за *даѓив еднина* по самогласка и по палатални согласки кај именките на -иѓ, се разгледани во разделот *Описување на разликите меѓу ѓалајалнаѓа и неѓалајалнаѓа промена на именките*.

Ретка иновација се пројавува во *инструментал еднина* кај именките на -иѓ, така што единствено во Хлуд се среќава наставката -имь: *днѓвнѓмь вьскрѓѓимь 141r11, оупованимь 31v14*. Наставката најверојатно е добиена со заедничко влијание на фонетско-фонолошкиот и на аналошкиот фактор. Имено, најпрвин наставката -иѓ се јавила во инструментал еднина по аналогија на другите падежи од -јо- основа каде што се јавува (на пр. ген. и лок. едн.) и на неа е додадена првичната наставка при што се добило -имь < -иѓ + мь. Потоа дошло до контракција (-имь>-имь) и до појава на наставката потврдена во Хлуд. Сметаме дека во овие случаи не треба да се исклучи и можното влијание на INSTR. едн. од палаталната промена кај заменките.

Именките на -иѐ во *локайѝив* еднина имаат наставка -и, настаната со стегане т.е. со контракција на -ии (в. раздел *Дејствио на фонетско-фонолошки фактор*).

Влијанието на -ѝ- деklinација се следи во *гениѝив* множина каде што кај именките на -иѐ се јавуваат две наставки: -и настаната со контракција на старата наставка -ии или -ѝи добиена со вокализација на -ѝ во наставката -ѝи. Примерите се проследени во разделот *Дејствио на фонетско-фонолошки фактор*.

Во генитив множина интересни се случаите со наставката -ихъ: възнесе са концихъ врагъ своихъ 163v26, от царствихъ ·Г· хъ 184v9 (Хлуд). Можно е влијание на заменската промена каде што генитив е еднаков со локатив (Георгиевски 2001: 42, Црвенковска 1999: 35).

Во *инсѝруменѝал* множина се наидува на поновите форми на -ми каде се работи за посредно пренесување на наставката, вели Кулбакин (1930: 87). Имено, оваа наставка најпрвин е пренесена кај именките од машки род од -о/-јо- основа, наместо -зи, а потоа лесно е пренесена кај именките од среден род во истата основа: знаменъми 86r (Охр); пѣньми 76v13 (Заг); пѣньми 94a2 (Орб); пѣньми 18r24 (Хлуд). Вакви примери се потврдени и во постарите ракописи: оржыми Мк XIV, 48 (Зогр.); знамеными Мк XVI, 20 (Мар). Наставката -ѝами пренесена од основите на -ја- е забележана само во еден пример помзшлениѝами 171v29 (Хлуд). Се среќава и -ими: прѣгрѣшеними 14r19, 24, омураченѝими 153v27 (Хлуд). Вакви форми се потврдени од старословенските текстови: знамеными, оржыми, оученими (Русек 1964: 36).

Во *локайѝив* множина се среќаваат две нови наставки: наставката -ѝхъ е пренесена од деklinацијата на -ѝ- (која ја посочивме

кај именките од -јо- основа м.р.) и -ахъ позајмена од деклинацијата на -а-. Во периодот од XII до XIV век множинските наставки за: датив -амъ, инструментал -ѧами и локатив -ахъ од продуктивните -а-/ја- основи од женски род, се потврдени и кај именките од среден род (Бороковскиј, Кузнецов 2007: 195). Во ракописите кои беа предмет на разгледувње тоа се потврди со локативната наставка, и понекаде со инструменталот: сънмищехъ 22b (Вран); въ жилищехъ 42r12 (Рдм); на сонзмиштехъ 91r18, на тржиштехъ 91r18-19, въ трех лицахъ 77r33 (Хлуд).

Именката камение (наспроти камзи, м.р.) се појавува како збирна именка од среден род: камение 57v (Бит); на камении 58r (Дбм); камение 117c8, 177a21 (Орб); камение распаде са 182a13-14, камению семоу 81b10, на камении 65a16, на камениихъ 42d16 (Рад); камение 108r2, 109v36 (Хлуд).

Именки со основа на -ес-

Најинтензивно е влијанието, а потоа и изедначување на падежната промена кај именките од консонантската основа на -ес- со именките од -о- основа уште во старословенските текстови (Конески 1981: 135). Именките од -ес- основа пројавуваат решителна асимилациска наклонетост кон именките од -о- основа од ср. р. Овој процес попоследователно е одразен од XII до XIV век, со цел – обединување на именките од среден род во една деклинација (Дуриданов 1955: 126). Именките од -ес- основа уште во прасловенскиот јазик добиле хомоморфни завршоци со именките од -о- основа и оттогаш образуваат еден деклинациски тип (Тотоманова 1999: 92). Нестабилноста доаѓа оттаму што именките од -ес- основа го губат карактеристичниот

суфикс -*єс-*, а со тоа и специфичната флексија за консонантските основи (Дуриданов 1988: 8). Во помладите ракописи од некои именки воопшто не се нотирани форми со проширена основа.

Причините за заемното влијание, според Угринова-Скаловска (2006: 68) се: еднаквите форми за номинатив, акузатив и вокатив, како и еднаквиот број слогови кај именките од среден род кај двете споменати основи.

Кај консонантските -*єс-* основи во некои ракописи се чуваат архаични форми со проширена основа. Неретко на проширената консонантска основа се додаваат падежни наставки од -*о-*, -*јо-* и од -*ї-* основа (и тоа најчесто во еднина).

Во формата за *гениѣив еднина* најбројно е застапена наставката -*и* според -*ї-* основа (сп. словеси Мт XXII, 46 Ас). Кульбакин (1930: 87) смета дека оваа, а и други наставки (на пр. во лок. едн.) се пренесени по аналогија на именките од машки род со консонантска основа, кои претходно ги примиле наставките од -*ї-* деклинација. Забележани се примерите: до ко^ньца *нѣси* 15r19, с^ь *нѣси* 107v13 (Дбм); *нѣси* 108v, с^ь *нѣси* 43r, кро^{мѣ} т^ѣлеси 54v (Охр); словеси е^{го} имате прѣ^быва^жща 2a14-15 (Рад); до *нѣси* 20r1 (Хлуд); ни словеси е^{го} имате 7r13 (Крп); словеси р^ади 44r11, не можете слышати словеси моего 140r18, т^ѣлеси е^{го} 126v9 (Крат); не имашим слова 23r, т^ѣла е^{го} 108v (Лес).

Со карактеристичната наставка -*а* од -*о-* основа во генитив еднина потврдени се единствено примерите: др^ѣвеса же польска 91d21 (Орб); из о^уєсѣ твоего 87c5-6 (Рад); полато словеса 148r15 (Хлуд).

Во *инстѣруменѣал еднина* *чюдєсемь твоимь* 99v (Бит); *словесемь* 142b23 (Орб); под *нѣсєсмь* 120r17, *словесемь* 72r44-5

(Хлуд), се следат образувања на –ѣмь добиени со вокализација на малиот ер, а истото се однесува и на формите во датив множина: словесѣмь 76r10, 109r18, ѹдѣсѣмь 63r23, 123v26, 135r11 (Хлуд); словесѣмь 69v22 (Крат); словомь нищїи 88, шстрым словомь 112, нѣомь 213b (Лес).

Во *локаѣив* еднина превладуваат формите на –и од –ї- или од –јо основа (сп.: неѣси Мт XXIV, 30 Ас, словеси J VIII, 31 Ас, Мар, оѹеси Мт VII, 3,4 Ас): на нѣси 4r16, 72r4, 89r3, въ оѹеси 52r19 (Дбм); неѣси 3v, ѡ словеси 12r, въ словеси сѣмь 14v (Вран); на неѣи 60v24, по словеси 28v19 (Заг); ѣзѣи на тѣлеси положивъ 8с27 (Орб); дрѣѣси 144с7, на неѣси 59a20, ѡ словеси 60с1 (Рад); на нѣси 114r13, 126r19, 127r10 (Рдм); въ словеси 13v, ѡ словеси !!ѣр (Крп); о словеси 70r16, въ словеси 116r16; въ шѹеси 10v15, въ оѹеси 81v1 (Крат); на нѣи 10v4, 120v19, 130r4, ѡ словеси 77v3 (Мкд).

Во *локаѣив* множина въ словесѣхъ 84с (Бон); на нѣсѣхъ 28с1 (Рад); въ колесѣхъ 86v32, 89v29, на нѣсѣхъ 90v13, 188v1, въ словесѣхъ 48v32 (Хлуд); на нѣсѣхъ 5v12, 55v20, 92v17 (Крат), наставка –ѣхъ е добиена со вокализација на ерот, додека другите форми (на –ихъ, –ѣхъ) се аналогни на именките од другите основи: на нѣсѣхъ 51с19 (Рад); на нѣсѣхъ 8r17-18, 8v22-23, 9r2, о словесѣхъ 55v27, наспрема о словесихъ 76v3-4, 89v13-14 (Крат).

Паралелно со постоењето архаични форми со проширена основа, во дел од ракописите се регистрирани форми образувани од непроширена основа на која се додадени падежни наставки од вокалските основи (-о-, -јо-, -ї-).

Во *ġeniiiv ednina* ока Мт VII, 5 (Ас); развѣ тѣла 36v (Охр); тѣла (Дбм); дрѣва польска 75r10 (Заг); како дние неба 90r2, заница шка 158v8 (Рдм); от божественаго дрѣва 16r3, слова 168r32, аглы тѣла 27v7 (Хлуд); при корени дрѣва 5v14, 99v18 (Мкд), наведените форми се повеле по -о- основа.

Во *даiiv ednina* е потврдена наставката -оу, -ю (небоу Мт XI,25 Зогр, Мар, словоу Јован II, 22 Ас, словоу Ас, оухоу Л XII,3 Зогр, Мар): дрѣвѣ прѣстомѣ 47v (Бит); кз тѣлоу 4r (Охр); небоу 132d9, тѣлоу 35a12 (Рад); небоу 53v16, 94v15, 103r32, словоу 55v3, 110r25 (Хлуд); кебоу 13v10, 92v19, 107v10, тѣлоу 96r12, тѣлоу 9v13 (Крат); дѣлоу 143v25, тѣлоу 122r22 (Мкд). Необична е формата за *даiiv ednina* дѣлови 88v (Охр). Оваа форма на -ови, според Кульбакин (1907: 110), укажува на многу слабо разликување на основите, ако се земе предвид дека од машки род се пренесува и во среден род.

Кај *инсiруменiалоиi* во *еднина*, како и кај другите падежи, усетот за морфолошко диференцирање на формите е силно развиен, така што кај некои именки со -ес- основа инструменталните еднински форми на -омь, како и дативните во множина, асоцираат на именките со -о- основа од среден род (сп. окомь Мк IX, 47 Зогр, Мар, словомь Мт XXII,15 Ас, Мар): дрѣвомь 20v2x, 36r (Бит); дѣломь 63r, надз словомь 6r22 (Охр); рече бо словемь 48d (Бон); да шельстеть и слвомь 65b12-13, тѣломь 70b23, шком 51c10 (Рад); млим та млрдымь шкомь 84r6 (Рдм); дѣломь 173v34, шкомь прими 36r1, да прозра окомь 46v10, азъ спсе не створиш оумомь и словомь 38r28, тѣломь 20v19-20, 146r4 (Хлуд); тѣломь 74r1, но и: тѣломь 98v10, 112v12-13 (Крат); свѣтельствоете бо дѣломь 123r8, окомь 33r1, да шельстеть его словомь 40v15 (Мкд).

Во *лока̄ӣив* *еднина* се јавува -ѣ од -о- основа: оцѣ Зоґр, Мар, Ас, тѣлѣ Л XII, 25 Мар; на дрѣвѣ 21г, 38г, на неѣѣ 45г (Бит); въ оцѣ 52v1,5,6 (Дбм); въ тѣлѣ 36v, на дрѣвѣ 7г (Охр); ѣзви на тѣлѣ моеѣ положи 4v5 (Заг); брѣвно въ ѡцѣ брата твоѣго (Рад); на тѣлѣ 112v14, 186v1 (Хлуд); въ оцѣ 10v20, 22; 81v2,5 (Крат); въ ѡцѣ 12г3-4 (Мкд).

Во следните неколку потврди за *ѣенӣӣив* *множина* (сп. дрѣвѣ Зоґр); ѡ дѣлѣ 39г (Охр); ѡ неприѣзнихъ дѣлѣ 69v12 (Заг); дѣлѣ 7v11, 38г19 (Хлуд), проследено е влијанието на продуктивните основи. Во примерот ѡ всѣхъ дѣлѣхъ своихъ 167v19 (Заг) множинската наставка за генитив кај именката е употребена под влијание на заменката (Црвенковска 1999: 35).

Влијанието на вокалската -о- основа се пројавува и во *акуза̄ӣив* *множина* *красна дрѣва* 18d14 (Орб); исповѣдаѣе дѣла 46v32, и слѣзми ѡмы стоуднаа дѣла своа 59г31, оутврждѣен неѣѣ въ наѣатѣѣ 56г13, тѣла 27v7, и се ѣна вдова собираѣе тоѣ дрѣва 127v10 (Хлуд).

Во *лока̄ӣив* *множина* во текстовите наместо -ѣхъ кај именките со непроширена -ес- основа доаѓа наставката -ѣхъ. Сп.: ѡ дѣлѣхъ ми 34v (Бит); дѣлѣхъ 118г27 (Заг); мѣдримѣ дѣлѣхъ 130d9-10 (Орб); дѣлѣхъ 59v26, на колѣхъ 68v33 (Хлуд).

Именки со основа на -ен-

Именките со основа на -ен- биле подложени на влијание од вокалските деклинации во косите падежи.

Во *ġeniīiiv* еднина се повеле по -ī- основа: подобънаа врѣмени 109v4 (Дбм); и сѣмени 56v, сѣмени 94v (Охр); имени моего рѣди 28d18 (Рад); имени твоего рѣди 134v26-27, 153r10, имени 184c21 (Хлуд); имени моего рѣди 31v31, 58v27, 89v28 (Крп); имени моего 17v21, ѿ имени 138v24 (Мкд). Формите за генитив и за локатив еднина на -и кај -ен- и -ат- основи образувани под влијание од -ī- основа се јавуваат уште во старословенскиот период: ген. едн. врѣмени Мт XXVI,16 Мар, лок. едн. врѣмени Л XVII, 4 Ас, Зогр, Мар, жрѣвати Ј XII,15 Ас (Ѓорѓиќ 1975: 103).

Во единечни примери во генитив и во датив еднина доаѓа до израз воздејството на палаталните/непалаталните вокалски основи сѣмена 84v27 (Крат); сѣменю 28r37-38, сѣменуѡ 28v4 (Хлуд).

Формата за *инсѣруменѣал* еднина се јавува со изјаснет ер: именемь 47r (Дбм); в онѣзи днѣи мѣз етерѣз бѣ въз кесарѣи именемз корѣнилз 4r (Охр); именемь 181b (Орб); врѣменемь 18r32, именемь 27r38 (Хлуд); именемь 30r6, 70r27, 175v (Крп); именемь 104v9 (Мкд).

Формите во *локаѣиив* еднина о имени 3r (Охр); о имени 10r, 14v, ѡ сѣмени 6r (Вран); по имени 13d5 (Рад); о имени 97r1, въ врѣмени 25v23, 101a1, о сѣмени 49r20-21, 185r9 (Хлуд); по имени 17r25, ѡ моимь имени 92v20, имени твоемь 92v16 (Крп); имени 28v9, о имени 54r19 (Крат); ѡ имени 75v13, 117v4-5, 119r10 (Мкд), се образувани по углед на деклинацијата на вокалските основи (-jo- или -ī). Сп. со ген. мн. врѣменен 75a23 (Втш).

Потврди со вокализација ѡе има во *даѣиив* множина: врѣменемь 137v17 (Хлуд); не прикасаете са врѣменемь 78v (Крп) и во *локаѣиив* множина: времѣнехь 76r (Дбм); по мнозѣхь ѡе врѣменехь 61v4 (Крп). Во примерите врѣментѣхь 76d7 (Рад); времѣнтѣхь 123r4 (Мкд) доаѓа до израз приклонувањето кон -о- основа.

Именки со основа на -аџ-

Именките со деκлинација на -аџ- се подложни на извесно влијание од другите деκлинациски типови (Кузнецов 2007: 193).

Во *даӣив* еднина се потврдени форми од -јо- основа: призва маџере отроуџето 93г2-3 (Хлуд); штроуџетоу 177с30 (Втш), додека оние форми со -е пренесени од генитив: оустрѣшоу ѡе са отроуџате 93г6 (Хлуд). Сп. со: ради ѡрочета 153b (Втш). Потврдени се примери и според-ѣ- основа: възьпи ѡѣ ѡроуџеѣви 150b7-8 (Рад); и разгорѣ сж патъ отроуџеѣви 132v16, призва маџере отроуџеѣви 184г33 (Хлуд).

Во *лока̄ив* еднина се следи наставката -и од -ї- основа: на жрѣѣати 79v30, 80v17, 28, 82г13 (Хлуд); о отроуџати 2г14 (Крат); ѡ отроуџати 4г15, 97v8 (Мкд). Интересно е и следното образување во *лока̄ив* еднина: штроуџатоу 3г16 (Крат), каде доаѓа до израз влијанието на именките од -ѣ- основа.

ОТСТРАНУВАЊЕ НА РАЗЛИКИТЕ МЕЃУ МЕКАТА И ТВРДАТА ПРОМЕНА НА ИМЕНКИТЕ

Од прасловенскиот јазик во старословенскиот јазик била наследена различна промена на именките од тврда и од мека основа. Меѓутоа, како една од општите појави кои го карактеризираат развојот на падежните форми на именките од сите основи почнувајќи од старословенскиот, а интензивирајќи се низ црковнословенскиот период, пред нивното конечно распаѓање, е ограничувањето на меките основи.

Тенденцијата за елиминирање на разликите во образувањето на падежните форми кај именките од палаталната наспрема оние од непалаталната промена се јавува од најстарите канонски извори,³⁵ па сè до современите словенски јазици (Конески 1968: 119-121). Отстранувањето на разликите меѓу меката и тврдата промена е разгледувана во некои статии. Со неа се занимавал Конески (1968), а подоцна и Пандев (1996) кој на споменатото прашање му дава балканистичка димензија.

Мешањето на основите доведува до прераспределба на падежните морфемии, што пак во голем степен се огледа во прераспределба на аломорфите од меките и од тврдите основи кај именките од сите три рода (Угринова-Скаловска 1979: 87-88). Во македонските ракописи од XII и од XIV век, (Конески 1981: 140, Пандев 1996: 135), се следи наложување на морфемите од тврдата кај именките со мека промена како една од карактеристичните одлики на македонските црковнословенски ракописи.

35 Канонски потврди: сз зеведеомъ Мг IV,20 (Зогр), кз нудеомъ J XVIII,38 (Зогр).

Тенденцијата за отстранување на разликата меѓу меката и тврдата промена, односно ширењето на наставките во полза на тврдата промена, е најизразено кај именките од женски род (Конески 1981: 135; Костовска 2003 : 30), но доста примери за влијание на тврдата врз меката промена се забележани и кај именките од машки род. Според Конески (1976: 16 2001: 39), како една од причините за ваквото адаптирање на именките од меката кон тврдата промена во м.р. се зема рано започнатиот процес на затврднување на консонантите кој создал можност за мешање на –o- со –jo- основите. Исто така, Конески (1981: 38), смета дека загубата на еровите придонела за ширење на наставките од тврдата промена во машки род, ... зашто крајниот непарен мек консонант (по губењето на крајниот ер) сам по себе не можел да биде знак за меката промена.

Кај некои именки чијашто, основа завршува на согласката (сонантот) л, р наместо очекуваните наставки во *џениџив еднина* се појавува наставката –а: кеса_ра (Дбм);³⁶ кеса_ра 179a22, мыта_ра 89a24 (Рад); цџа 165a29 (Втш), а во *даџив еднина* примерите со наставката -оу се исто така показателни за прераспределба на аломорфите од тврдата кај меката основа: врата_рџ 133a20 (Рад); ве_плоу 486r28, кь пасты_роу 54r24, ца_роу 186r23, ла_зороу 59r14, 60r16, 22, 67r37, кь пасты_роу 54r24, ца_роу 18r23 (Хлуд); врата_роу 62v5, ца_роу 104r25 (Крат); цџџ165b18 (Втш), што од една страна се толкува како затврднување на согласките р, л, во говорот на писарите на Хлуд, а од друга страна и како обоштување на наставките на тврдата промена (Русек 1964: 13).

Во *вокаџив еднина* кај именките со основа на -jo- се

³⁶ Конески (1976б: 18) ги наведува примерите од Дбм.

среќава и наставка –е. Таа наставка освен кај именките што завршуваат на –сь, –ць (-зь), е забележана во многубројни туѓи сопствени имиња кои завршуваат на -и: Анастасиe 177v25, евгениe 175v7, левтериe 177v23, методиe 177v17,26, николаe 177v15 (Хлуд). Вокативот со наставката -оу кај таквите именки ретко се појавува (Русек 1964: 13).

Во *инструментал еднина* има примери со наставката од -о- основа: сь мосеѡмь и дропомь 10г, мосеѡмъ 33г (Бит); сь зеведеѡмь 31b22 (Рад); сь ереомь 31г9, сь монсеомь 23г26, 183г7-8, сь фарисеомь 39г29 (Хлуд). Наставка –омь од -о- основа во инструментал еднина почесто се јавува кај именките (сопствени имиња) од туѓо потекло кои завршуваат на –еи (в. истото и во датив множина).

Локалтивна ија наставка за еднина -ѣ наместо –и се среќава во: при авиѡдрѣ 110v27 (Крп); при виѡдрѣ 42г7, ѡ кназѣ 43г2 (Крат); при авѡдрѣ 61г15, ѡ кназѣ 62г16 (Мкд).

Тенденцијата за изедначување на палаталната со непалатална промена се гледа и во формата за *дајтив множина*: фарисеѡмь 15b25 (Рад); ереомь 6г29, юдеомь 107г16 (Хлуд); гла архiereѡмь 90v15-16, и снѣ ѣловѣѣ прѣданѣ бѣдет архiereѡмь и книжникомь 44г, ты ли еси црѣ иудеѡмь 108v, вѣсли къ фарисеѡмь 19г2, събраномь же фарисеѡмь 59г10 (Крп).

Во *акузатив множина* се наложила наставката -зи: поставишѣ кназѣ по всеи зѣми 32г1, коньцы еѣ ты основа 88v16 (Рдм); кназѣ 133г3 (Хлуд); гѣ пѣмѣ снѣ мои ѣако на новы мѣѣ вѣспоѣет са 42г (Крп), исто и во *инструментал множина*: сѣ кназѣ 186а, 186б, прѣдѣ ѡцѣ 128а, сѣ ѡцѣ 253с (Бон); виде моѣѣ 39 (Тикв).

Влијанието на меката промена врз тврдите основи го забележува Поп-Атанасова (1995:35) во еден пример за вокатив

еднина: кѣтѣ стѣ 67v (Бит).

Други форми образувани според меката промена се видливи:

-во *ѣениѣив еднина*: до вавилонѣ 13г (Вран); ѿ ѿрданѣ 42v1, 75v9 (Крат); съ шного полоу ѿрданѣ 61v13 (Мкд);

-во *инструментѣал еднина* гладѣмь оумираѣ 117г21, шдрѣжими зѣло гладѣмь 40г24 (Заг); и зѣло гладѣмь 43с19, гладѣмь истаѣмь зовѣ 109с15, ѡмираѣща гладѣмь 140а23 (Орб); гладѣмь 159v5 (Рад). Инструментал образуван според меката промена е потврден единствено кај именката гладѣ, -а. Оваа именка уште од старословенскиот (Зогр) се употребува со форми според -ѣ- основа (гладѣ, -ди) (Миклошич 1862-1865: 128), така што во примериве можно е појавата на наставката -ѣмь од -јо- основа да е засилена под влијание на инструменталот на именките од -ѣ- основа;

-во *локаѣив еднина*: въ вавилони 54v24, 99г8,9, въ закони 186г11-12 въ солмони притвори 146гб (Хлуд) (сп. со въ вавилонѣ 147v19Заг, 168d17Орб).

Во црковнословенскиот јазик се следи постепен преод на именките од женски род од меката -ја- основа кон именките од -а- основа.

За дефлекција на именките со основа на -ја- карактеристично е изедначувањето на наставките според тврдата промена. Дуриданов (в. Русек 1964: 21) зборува дека влијанието произлегува од -а- основите, а не обратно. Од старословенските текстови познато е разликување на -а- од -ја- основа со помош на наставките, кое во историскиот развој ќе биде отстрането и поопшто прифатени ќе станат наставките на

тврдата промена (спореди номинатив множина $\tilde{ж}ени$ кој е изведен од $\tilde{ж}ензи$ и аналогно на тоа доуши наместо доуше, доуша). Процесот на унифицирање е започнат порано. Најстариот пример е од Синајскиот свхологиј во генитив еднина: $ази$ (Русек 1964: 24).

Влијанието на непалаталната основа врз палаталната кај именките од женски род се гледа во навлегувањето на падежната наставка за $\bar{г}ении\bar{ш}ив$ еднина $-зи$ (или $-и$ по замената $зи$) наместо очекуваната $-а$: $изъ х̄в̄ы ѡдѣ̄жы$ 41v (Бит); по кончѣни литоурги 103r24-25, $пишти св̄аг̄тзиж$ 55r4, $шт самарѣи$ 48r20 (Хлуд); $одежди$ 25v15, и $пожть ѡца$ отроковици 46v10-11 (Крат); $ниединоа$ полсы 65v18, $притчи$ 63r13, $поатъ ѡца$ штроковици 66v2 (Мкд). Исто така, и именките коишто завршуваат на $-зѣни$ образуваат генитив како именките со тврда основа: $шт самарѣнины$ 224b35 (Орб); $бкож̄ествнзиж$ $благ̄гостыни$ 56v21, $шт самарѣнины$ 151v13, $соумантѣнины$ 26v25-26 (Хлуд); $изиди$ $шт земли$ 103 (Тикв). Влијание се следи и во дат.едн.: $поклоним$ се $пр̄чтон$ $б̄це$ 19, $къ$ $тои$ $дѣвѣицѣ$ $а$, $ѡнѣ$ $идѣ$ $къ$ $езавлѣ...$ 16, $къ$ $м̄атре$ $его$ 67 (Тикв).

Воздејството на тврдата промена има и во *инструментал еднина* кај именката *вражда*: $съ$ $враждож$ 31v1 (Хлуд), каде што наставката $-ож$ наместо очекуваната $-ѣж$ може да се протолкува по фонетско-фонолошки пат, преку затврднување на консонантската групата $жд$. Поопсежно наложување на локативните форми е карактеристично во Тикв: $сонѣ$ $въ$ $тъмницѣ$ 42, $въ$ $поустѣни$ 117, $слово$ $ѡ$ $грѣлицѣ$ 51.

Продирањето на формите од тврдата промена во меката најмногу се следи во номинатив и во акузатив множина. Наставката од тврдата промена $-зи$ (или $и$ по преодот на $зи$ во $и$) по аналогија се пренела кај именките од женски род со основа

на –ја–: во *номинаѿив множина* приидж гжсѣници 112г3, тоу птици въгнѣѣт са 109г6, ѡскждѣшж ѡвцы 163в4 (РДМ); д<оу>ши наши<х> 94г19, пришедше рано мирносицы 152в8, вса овцы 65г21, 23-24, стжззи 82в15 (Хлуд); и придошж птици небаньж 35г25 (Крп); многыи вдовици быша 76в13 (Крат); во *акузайѿив множина* вьса птицзи нѣбсзныж 82с, птицзи 129а (Бон); стьзы мож 146в14, ѡвцы 156г18 (РДМ); по вса нѣдели 140в9, птици 92г20, вьзмжтз строуи 183в34 (Хлуд); вьзрите на птици нѣбѣныж 33г7, такоже пастырь разлжчаеть ѡвци ѿ козлищ 105в (Крп); птици нѣниа 111в11, творите стьзи 99в7 (Мкд); агара оучаше измаила и вѣхаше птици 35 (Тикв).

Има и поединечни примери кои покажуваат дека тврдата основа отстапува пред наставките на меката основа: во *лок. едн.* со наставката –и: вь глѣбини морстѣи 140г12 (Хлуд);³⁷ вь дружини 73в11(Крат),³⁸ потоа во *ном. мн.* сестре ли его вь нѣ сжть 47г1 (Крат) каде е<а>; во *акузайѿив множина* съѡбразоужше икона 41г26 (Заг). Сепак, вредно е да се спомене дека појавата на наложување на наставките од меката промена во некои текстови е регистрирана во релативно голем број примери. Сп. со ген. едн. во Тикв: ѡт жѣне своѣ 61, изиде из горе 56, преко кладѣ 62, ѡт западниѣ стани реке 87.

Кај именките од среден род е зачувана разликата меѓу палаталната и непалаталната основа, имајќи го предвид разграничувањето во формата за номинатив еднина (Конески 1981: 135-136).

Сепак, во помал степен и именките од среден род се опфатени од стремежот именките од –јо- основа да ги изедначат наставките со оние на –о- основа. Повеќето промени кај

37 Според Русек (1964: 23) формата глѣбини наместо очекуваната глѣбинѣ можеби треба да се протолкува како влијание на именките што завршуваат на –зѣи, забележано во старорускиот.

38 Случајот во Крат: вь дружини 73в11 покрај вь дружинѣ 73в10 според Георгиевски (2001: 45) веројатно укажува на влијание од –ї- основа врз именките со –а- основа.

именките од среден род во ракописите што ги разгледуваме ја засегаат еднината³⁹ и се однесуваат на влијание од страна на непалаталните. На тој начин дури и кај именките од среден род се подвлекува тенденција за ограничување на промената од мек тип, и тоа: во *ġeniīīiv ednina* кај именките на -иџе наставката -џа е пренесувана често како -а: мора 53c13 (Рад); житиа 25v27, обновлениа 17r7, пиџањствиа 27r17, повелџниа 24v26, прџданиа 7r8, сџблрџдениа 18r1 (Хлуд); скрџвиџа 42v, сџњмиџа 19r (Крп). Русек (1964: 35) смета дека во овие примери пред сџ се работи за правописно влијание, т.е. за ограничување на прејотираноста.

Именката морџе во *даīīiv ednina* во Рад има форма морџу 2d12, 22, 30b13 по затврднато р. Исто и во Дбм: морџу 139v16.

Се среќава и обратен случај, кај непалаталните именки во *локаīīiv ednina* се појавува наставката -и пренесена од деклинацијата на -јџо-: на лџни аврамли 123r3 (Заг); вџ лџни аврамли 58r26, на лџни аврамли 61r13 (Хлуд).

По изнесеното може да се констатира дека во црковнословенските ракописи од македонска редакција доаѓа до израз општата тенденција за изедначување на меката промена со тврдата. Оваа тенденција е поизразена кај именките од машки и од женски род, додека е факултативно застапена во среден род.

Според Русек (1964: 9), неоспорно е дека отстранувањето на разликата меѓу меката и тврдата промена се одвивало со постепено заменување на завршоците од меките основи (-јџо-,

³⁹ Мирчев (1978: 167) нагласува дека поголемиот дел од промените ја засегаат множината. При тоа измените во множина се однесуваат главно на именките што завршуваат на -џе (Харалампиев 2001: 100), што може да посочува на различен развој во текстовите од македонска, наспрема оние од бугарска провиниенција.

-ја-) со оние на тврдите (-о-, -а-), за што докази најдовме и во материјалот од црковнословенските ракописи врз кои работевме. Намножени примери се среќаваат во помладите ракописи од македонска редакција, односно од втората половина на XIII век па натаму, доследно е изразена појавата на поддржување на наставките од тврдата промена.

Неспорно е дека во македонските средновековни ракописи постоел импулс на ширење на наставките од тврдите врз меките основи, т.е. дека делувала тенденцијата за унифицирање на формите според тврдата промена.

Поограничено меката промена се налагала во сферата на тврдата. Оваа појава била проширена единствено кај именките од машки и од женски род (во ген., инстр. и лок. едн. и во ном. и во акуз. мн.) во некои книжевни споменици.

СИНТАКСА НА ПАДЕЖИТЕ

Изместувањето на синтетичката деклинација се манифестира и на синтаксичко ниво, особено од XIII век натаму (Рибарова 2005: 56-121, Русек 1964: 75, 79), имајќи предвид дека во овој период се создава поголем јаз меѓу јазикот на зачуваните стари текстови (книжевниот јазик) и живиот јазик на писарите (јазикот на определена средина). И покрај големите напори писарите не биле во состојба беспрекорно да го препишат текстот чишто делови често не ги разбирале, така што голем дел од падежните форми ги употребувале неправилно (Русек 1964: 75). Од друга страна, и поместувањата што се создавале на говорен план навлегувале во јазикот на препишувачите (Миовски 1996: 127).

Истиснувањето од употреба на најголемиот број од падежните морфеми води кон изразување на падежните односи со предлошки конструкции (предлог и општа форма на именката) (Конески 1981: 155).

Преминот кон аналитички начин на изразување на падежните односи доаѓа до израз преку низа појави, кои се проследуваат во (речиси) сите разгледани македонски црковнословенски споменици, но во различен степен, и тоа:

- позасилена употреба на падежни форми со предлози (предлошко-падежни конструкции) за сметка на беспредлошките;
- неправилната употреба на падежите и процес на меѓусебна замена на падежните форми една со друга;
- отсуство на конгруенција меѓу именката и нејзините

определби;

- неправилна (случајна) употреба на падежните наставки, како и појава на синтаксички нејасни места, кои се потврда за расколебаното чувство за употреба на падежите;
- погрешната употреба на падежните форми со несоодветни предлози;
- постапно разлагање (одумирање) на одделни падежи и нивно заменување од страна на општата падежна форма;
- затврднување на општата падежна форма и нејзино навлегување во сферата на другите коси падежи;
- зголемена употреба на предлози со општата падежна форма, а со тоа и зачестена употреба на предлошки аналитички конструкции за изразување падежни односи;
- повторување на предлозите;
- промени во дистрибуцијата на одделни предлози и сл.

Во овој дел ќе се задржиме на оние појави од синтаксата на падежите,⁴⁰ како: мешање на падежите, востановување на општата падежна форма и нејзиното проширување за сметка на другите падежи, зачестена употребата на предлошки, аналитички, наспрема беспредлошки конструкции, отсуство на согласување меѓу именката и нејзините определби и повторување на предлозите, кои во најголем степен придонеле за побрз премин и за поголемо распространување на аналитичкото изразување на односите меѓу зборовите, а од друга страна најшироко, најдоследно се одразени во македонските ракописи.

Дел од другите наброени појави се разгледуваат попатно, во

⁴⁰ Промените во падежниот систем ги разгледуваме земајќи ја предвид синтаксичката функција на падежите, нешто по што вокативот се разликува од другите падежи. Тој не изразува никаков синтаксички однос со другите зборови и претставува просто обраќање (Мареш 1967: 501, Ходова, 1963: 28). Затоа, тргнувајќи од овој аспект, наш интерес се другите шест падежи.

рамките на разгледувањето на историскиот развој на секој одделен падеж во овој дел од трудот.

НОМИНАТИВ

За номинативот, иако се вели дека е стабилен и дека нема паралелни синонимни конструкции, сепак се потврдени извесни измени во сферата на неговата употреба (Ходова 1963: 32).

Субјектот во реченицата се изразува со номинатив, но покрај тоа се регистрирани примери во кои акузативот се употребува во улога на субјект. Појавата на (општата) акузативна форма во функција на субјект е позната и во балканолатинскиот (Илиевски 1988: 107). На тој план се илустративни примерите кај именките од машки род со –ен- основа: *оста̀вленъ естѣ камень* 25v8 (Дбм); *камень та просѣченъ провидѣ* 51r11 (Заг); *камень та просѣченъ провидѣ* 60c21, и *штвалень естѣ камень* 207a35 (Орб); *камень приѣѣшиѣ е заѣцѣмъ* 109r9, *пламень попали грѣшники* 115v113 (Рдм); *камень еже ти проливашѣ* 77v3, *пламень гораи дѣти мѣлостивно шпросишѣ!* 156r23 (Хлуд); *бѣ же пещьнь камень* 114r33, *камень жрьновный* 93r24, *не имать шстати зде камень* 58v12 (Крп); *прѣрка самоила, не възнесе во ся срѣмъ...* 18 (Лес). Изместувањето на номинативот во -ен- основата е потпомогнато од раното истиснување на номинативните форми од страна на акузативните во овој деклинациски тип (Угринова-Скаловска 2006: 66). Сметаме дека во овој случај треба да се има предвид и влијанието од другите основи, пред сè влијанието од –о-, –ѣ- основа, каде што номинатив и акузатив во еднина се еднакви.

Кај именките од женски род (главно од -а-/-ја- основа) може да се работи за чисто фонетско-фонолошки фактор на замена на ж и а, што е на пример случај со Орб (Црвенковска 2006: 38, Чешко 1970: 292): моисѡва ржкж да ѡѡрит та 114b7, блждницж ѡцѡломждри са 117d27, съ дръзнованием ѡмж възпи 138b4 (Орб); ржкж мога поможеть емоу 89v3 (РДМ); изнеможе дкоушж ми грѡхми 21v30-31, блждницж слъзами шмоуи прѡйтѡи позѡ твои 47r7-8, сжботж намз свѡтжж сжбота велика просѡѡти са 124r2 (Хлуд); и поиде повелю 259a (Крн).⁴¹

Од фонетско-фонолошка природа (како резултат на мешањето на з и со и кај именките од машки род од -о- основа во множина) се следните примери во кои акузативот се јазвува во функција на подмет: горы възьграшж! са ѡко и швныи 126v13, ннѡ блте ѡа вси рабы гни 141v14 (РДМ); нечестиви же грѡшники где ѡавать са 12r27 (Хлуд).

Во служба на номинатив се забележува и употребата на некогашните генитивно-акузативни форми на одушевените именки од машки род во еднина. Русек (1964: 82-83) овие појави/случаи ги објаснува со хиперкоректност во заменување на номинативните форми, што пак можеби е резултат на мешањето на номинативот и акузативот во свеста на препишувачот. Оваа особеност не е непозната за народната поезија, а била особеност и на говорниот јазик во процесот на рушење на синтетичката деκлинација (Конески 1981: 160). Генитивно-акузативните форми на именките од машки род во еднина потврдени во Хлуд бесспорно стапуваат во улога на подмет: ѡко и петра възпиж ти

41 Бон не нуди материјал за илуструање на мешањето на ном. и акуз., зашто одразува говор каде што мешање на овие форми во првата половина на XIII век немало, за разлика од Хлуд и Орб каде е потврдена меѓусебната замена на овие два падежа (Чешко 1970: 145).

ОСТАВИ МА СПАДСЕ ЗОВЖ ТИ ИАКО И РАЗВОИНИКЪ 44r12-13, ПИЛАТА ЖЕ... ѿ
ПОУТИ ИМЪ ВАРВЖ 114v5. Сп. со Крн: ПОИДЕ ВЕЛИКИЙ КОНСТАНТИНА 400г.

Номинативот се употребува и во функција на именски дел од прирокот. Во таа функција е заменет од страна на акузативот (општата падежна форма) ТЫ ЕСИ КАША СЛОУЖБЖ ТЫ ЕСИ ПРИВЪЖИЩЕ 39a28, ПРЪЦВЪЛА! ЕСТЬ ПОУСТЫНА 64b18, ТЫ БО КЪТИНОМЪ ЗАСТЪПНИЦЖ ЕСИ 92a1-2 (Орб); ЕСТЬ ВЪ ИСТИНЖ 2c15-16 (Рад); ВЪСТАИЮ СЖЩА ПРЪВОВЪЗВЪЩНИЦЖ 138v28-2, СТРОУЖ ЕСИ ГОСПОДИ И ЗАЛО БЕСКОНЕУЪНА И ГЛЪБИНА МИЛОСРДИНА БЛАЖЕ 152v26-27 (Хлуд); или од страна на инструменталот. Кругот на глаголи кај кои се појавува предикативен инструментал е ограничен на: ВЪЗИТИ, НАРЕКОВАТИ (Бауерова 1963: 305-307, Русек 1964: 170): ТОУЖАДЕ ЕСТЬ ДЪВЪВОЖ 157d18, ДЪВЪВОЖ ПРЪБЫСЪТЬ МКАТИ БЕЗНЕВЪСТНАА 174c (Орб); ИСАИНА ТА НАРЕКОВА ДЪВЪВОЖ ЗАУАНЪШИ УИТАА 23v26-27, ПЛТИЖ ОУБО СЖШТИ НЕ ХВАЛИ СА 110v8-9 (Хлуд).

ГЕНИТИВ

Генитивот се разликува од другите падежи поради големата разновидност на функции, имајќи предвид дека ја презел функцијата на индоевропскиот аблатив по неговото губење (Русек 1964: 84, Ходова 1963: 128). Се употребувал без предлози или во конструкции со предлози (Дуриданов 1955: 117).

Во историскиот развој генитивот претрпел промени кои се основаат на постепено ограничување на неговата функција и негово заменување со акузативната падежна форма (Рибарова 2005: 98, Русек (1964: 84). Меѓутоа, судбината на овој падеж не е тесно поврзана само со акузативот, туку и со дативот (Чешко

1970: 217). Мешањето на генитивот и акузативот е главно при глаголска употреба, а мешањето со датив се јавува при именска употреба (Чешко 1970: 217).

И Конески (1981: 163) ја потврдува специфичната ситуација кај генитивот, зашто неговите функции не ги презема сам акузативот (при партитивен генитив, при негација/ одрекување), ами и дативот (посесивното значење).

Промени во ракописите што ги разгледувавме се забележани како кај генитивот покрај именки, така и во конструкции со глаголи, кои според своето значење директно управуваат генитив.

Посесивниоӣ гениѣив речиси во сите разгледани текстови се изместува од страна на датив: грѣх^м ѡставѣнне 4v, нави са мѣи боу 28r, сѣаго раба грѣхъ 39v (Бит); отъ дври гробоу 35v (Дбм); ѿ млѣка стадоу 27v16, и на срѣе чкоу 29r22, и то естъ глава тѣлоу црѣи 46r15 (Охр); пѣти животъ 4r, чюдо ицѣлению 7r, слово оутѣшению 23r (Вран); се врѣма покаѣанию 27v13, 49v13, творѣца аѣгломъ и члкомъ 67r11, дрѣво животоу 113v7 (Заг); врѣма естъ покаѣанию 9a4, на чалникъ ѣвотоу 79c4, дрѣво спѣсеню 80d25, за спѣсение миру 89b38 (Орб); вы несте соль земли 26b16, поать ѡца ѿроковици и матеръ 68d16-17, днѣ мѣшению си сѣтъ 117c7-8, до конца небоу 132d9 (Рад); прѣдъ лицемъ вѣтроу 15r15-16, миръ гѣшникомъ 66r19, зѣбы зѣврѣмъ 159v7 (Рдм); от видаѣаго срца всѣка чловѣкомъ 84r23, да подвижѣт са основаниа земли 123v20-21, пѣкие на оуспение вогородици 189v11 (Хлуд); ѿ конецъ земли 35v30, дроугъ мѣитаремъ и грѣшникомъ 70r22-23, накоже приближи са къ вратамъ градоу 70v7, храм молитѣѣ 95v8 (Крп); храмъ мѣѣѣ 58r8, дѣскы трѣшникомъ 58r3-4, до конѣца нѣи 62r17 (Крат); ѡ ба грѣхъ мѣеви 18, и прѣде пролѣанѣа слѣзамъ 118, сѣа ѣе зачало дѣломъ

299 (Лес); прѣдѣ пришествѣя словоу 135, старѣшины ѿ бѣхъ събороу 8 (Маз); кончина бѣкоу 44r11-12, дзскы тръжникѣ 80r7, вслышите рати и слоухы бранемъ 83v18-19 (Мкд); и боудеть гнѣ домоу твоѣмоу 31, ...и оузриши седмерицею бѣкоу моѣ 90 (Тикв); творьць мироу 3v, ѿт грѣха адамоу, еуγγελіе...смомоу апѣстолау 8r, ремень сапогоу его 28r (Крн).

Искажувањето на посвојноста⁴² со датив е стара црта (Русек 1964: 96), која во извесен број примери се среќава во канонските ракописи (вѣроуите въз сѣѣ да снѣве свѣтоу бждете Ј XII, 36 Мар, въз оставление грѣхомъ Мк I, 4 Мар), а поредовно се следи од почетокот на XII век. Нагласена употреба на датив со посвојно значење има во ракописите од XIII век (Пандев 1988: 154). Во XIV век дативот речиси целосно ја презема функцијата за изразување посесивност, оттаму на пример, извонредно голем број примери се нотирани во Крн.

Традиционалната генитивна форма се одржува во клиширани изрази и традиционални фрази оградени од можното влијание на живиот јазик (Конески 1956: 32-33): вскръсение господѣ исоуса христа 7r, до дни давида 13r (Вран). Исто така, присуството на генитивот можно е да е условено од присуството на определба, атрибут, апозиција кон именката (Бицевска 1972: 22, Црвенковска 2006: 38).

Интересни примери, кои се потврда на стремежот за архаизација на јазикот, има во некои од помладите ракописи (Рдм, Мкд, Лес, Крн) каде што се јавува генитив на местото од дативот, кој е употребен од најстарите текстови (Син и Зоѓр, Мар, Ас): дниѣ неба 90r2 (день нѣоу Син), мѣре его 121v1 (мрѣ емоу

⁴² Освен генитивот и дативот, Русек (1964: 99) наведува примери за изразување посвојност во Хлуд и со помош на други граматички средства: посесивни придавки (следејќи го грчкиот оригинал), општа падежна форма без предлог, општа падежна форма со предлогот на, генитив со предлогот отъ...

Син), жѣланиѣ грѣшныѣхъ 126г9 (жѣланиѣ грѣшниковѣ Син) (РДМ); плоди
достойны покаяніа 5v9-10, крщєніѣ покаяніа 57v (МКД).

Формалната блискост на грчкиот генитив на -ои и словенскиот датив на -оу од -о- основите, смета Илиевски (1988: 106), е причина за зачестената употреба на датив за искажување посвојност, и за ограничување на генитивот во истата функција. И Демирај (1994: 99-100) потврдува дека кај повеќето балкански јазици се среќава употреба на датив со генитивна *вредносѝ*. Исто така, честата употреба на датив со посесивно значење (Конески 1956: 32) е особеност на народниот говор. Не треба да се исклучи ни поттикот од балканските јазици за кои е типично мешањето на функциите на дативот и генитивот (Асенова 2002: 81-84, Илиевски 1972: 130, Харалампиев 2001: 197). Преземањето на посесивната функција од страна на дативот доаѓа оттаму што, меѓу другото, генитивот е преобременет со значења (Дуриданов 1955: 79).

Истовремено со процесот на застапување на генитивот од страна на посесивниот датив, се јавува и општата падежна форма без предлог: имѣашѣ прѣваа скиниѣ шправданиѣ слоужбѣж 74v4-5 (Охр); и дрѣво спѣсєниѣ приѣмшѣ 15v11, вѣ тѣбѣ скрѣвища прѣмѣдрѣсѣтѣ 89г25-26 (Хлуд).

Партиѝивниоѝ гєниѝив, т.е. партитивноста како една од основните функции на генитивот, е заменета со конструкција составена од именка во номинатив (акузатив) без предлог која е непосредно додадена до другата именка во номинатив и тоа како нејзина определба. Партитивниот генитив се употребува и по некои именки и по некои глаголи кои во својата семантика содржат количествена карактеристика (Чешко 1970: 222), па

неговите замени така се разгледуваат и во трудов.

Беспредлошкиот партитивен генитив по именки кои означуваат количество и мерка, по броеви, по бројни прилози (вода, вино, винограду, хлеб, млеко, оцет, брашно, мало, многу, колку, доволно, част и др.), најпрвин бил отстранет со конструкција на генитив и предлогот отз (уште од најстарите текстови): посла два отз оученикз его Л XIX, 29 Зодр, и посла два отз оученикз своихз Мк XIV,13 Дбм, посла два отъ оученикз своихз 92v26-27 Хлуд, 102v7 Крп) или со општа падежна форма, засведочена од XII и XIII век⁴³: народз многз людие 115v (Дбм); мнѡжво дѣти 133v22 (Заг); множество пшеницѡ и вино, изыдетъ полз градз, множество безднѡ 92v25, богоубици множество и иудеискзи ѡззыкъ безаконенз 109v11-12 (Хлуд). Сп. со состојбата во Маз каде што покрај правилна употреба на партиивниот генитив има и примери за колебање: еже ѣс приносите кз олтареви млеко и медз или оловинѡ или мѣдовинѡ или животно кое или сочива таковаа 26. За изразување партиивност често се употребува множинската форма на именката, а во еднинската форма таква улога имаат именките со збирно значење (Ходова 1963: 129), што се потврди и во дел од примерите од анализираниот материјал.

Во Крп пак, партиивност се изразува со јукстапозиција и со предлог: дрѣво пазно листвѣе и плода 256а, оукрѡх шт печеноу рзивоу 118а, єдиноу шт рзивъ 40а. Употребата на две именки во јукстапозицијата, според Илиевски (1972: 126, 131), е балканизам. Конески (1981: 159), конструкцијата на непосредно поврзување на именките во состави/синтагми, ја смета за нова синтаксичка комбинација добиена при процесот на губење на старите падежи,

⁴³ Ходова (1963: 129-134) не наведува ниту еден пример од старословенскиот за замена на партиивниот генитив со општа форма.

т.е. како замена за партитивниот генитив.

Акузативот се појавува како замена на постарата конструкција со партитивен генитив и со глаголите кои имаат партитивно значење: дати, взоуџити,⁴⁴ искати, испльнити, наплзнити, напоити,⁴⁵ поурџити, просити и др.: шти ми даваше прѣсолъ и млѣуице (Бит); въззиѣштъ славѣ лица њего, взоуџи сзмрѣтъ, длзготѣ дни исплзна и навлѣ емоу спѣние мое 151а, правздѣ исплзнз са десница твоѣа 79а (Бон); и дадимъ альчашимъ хлѣвъ 34d30-31, љчь и шчта! вкѣшаеть 92c14-15, и гарость испльни са кесарь 180c9-10 (Орб); въпросиѣ брашно дшѣ своимъ 73v15 (во Бон е брашенз) (Рдм); поурѣпемъ благодать спѣсѣнѣ 15r28-29, радѣуѣ са владзѣуице еже радѣсть наплнѣем са 57v15-16, оцта и љчь вкѣси 145r4, аще взоуџи љчь вкѣгзи 143r19, проситѣ водѣ от њѣж 151v4, проситѣ водѣ от њѣж 151v4 (Хлуд); испльнѣна ѣ сѣтроуѣповъ 122v (Лес).

Заменувањето на беспредлошкиот генитив со акузатив (со/без предлог) по глаголи со аблативно значење има речиси регуларен карактер. Така, повеќепати како дополнување на глаголите кои бараат генитив (избавити, извлѣкти, лишити, отзврѣѣи и са, отзлѣжити (са), сѣпасти, (оу)бѣжати и др.) се јавува акузативот (општата падежна форма): всѣкѣ радѣсть лишѣхз са (Бон); и ѣизнѣ вкѣгѣж ѣстѣпѣхомъ дѣуѣхомъ 17a14-15, всѣкѣ кѣзнѣ враѣи избави 72a26-27, и зимѣ грѣховнѣ ѣбѣжимъ 103d19-20 (Орб); извлѣѣма изѣ ташкѣж стрѣсѣтѣ 32r13-14⁴⁶ нинѣ моего ѣбаниѣа радѣсть

44 Интересен пример е: оцта и жчь взоуџи спѣсѣ нашъ 145r4 (Хлуд) каде што како дополнување на глаголот взоуџити се јавува партитивен генитив (оцта) и акузатив (жчь).

45 По глаголот напоити во Хлуд се јавува дополнување во инструментал: и напои нас росѣж ѣѣѣсѣнож 191r30, што и не е непознато во текстовите, имајќи предвид дека се потврдени примери за употреба на инструментал без предлог со глаголи, кои имаат партитивно значење уште од старословенскиот (Ходова 1963: 71): исплзни са дѣмъ стѣмъ L I, 41 Зогра, па и подоцна и испльни са дѣомъ стѣмъ 140v4 (Крп).

46 Понекогаш до глаголите кои имаат аблативно значење има употреба, еднододруго, генитивна и акузативна форма.

векселна сѣдина моега лишена вѣкъ, от клатвенѣх спаѣси ма смръть 32v9, оубѣжавши вещи горкѣх и свѣтъ фараонитскѣх 40r28, да никтоже ѣако юда лѣжавѣ приближит са къ трапезѣ онъ оубо оукроуѣхъ вземъ на хлѣбъ отлѣчи са 103v34-35, тебе владѣѣхъ всѣхъ отвргошъ са 105v9, (акуз. со предлогот отъ): а ѡт трапезѣ тѣ отлочи 106v34-36 (Хлуд); вѣжши въ егѣпетъ 2v11, лишѣши осѣѣние 27r11, спла всѣкаа пль 29r2 (Крат); и вѣжитъ пѣприщѣ 12v, клеветѣ ѡбращает са 164 (Лес).

Глаголите што изразуваат душевни состоѣби, страв и срам, (плакати са, боѣти са, оубоѣти са) некогаш имаат дополнување во акузатив: и оубоѣтъ са жѣѣци имени гнѣ и вси црѣи земѣстни славѣи твоѣж (Бон); ѡсѣдениѣ боѣ са и смрътъ боѣ са исхода дѣши моеи 17c9-11 (Орб); иже вси боѣт са и трепещѣтъ вси жѣци поѣтъ 108v20-21, твоего злоушениѣ плача оплавание порѣганне христѣ распатие вѣнѣа тръзновнаго жлѣзъ и оцѣа провѣдениѣ ребрѣ твоиѣхъ 136v29-33 (Хлуд); плакааѣхъ мрѣжъ своѣж 77v12 (Крат); и ѡчи мои жѣлаетѣ слѣзы 122v (Лес).

Неусогласеност на именката со нејзините определби е утврдена по некои глаголи со аблативно значење (избавити, сѣпасти): избави ма от темнѣхъ дѣѣани моиѣхъ 93v6-7, избави нѣи ѡт всѣхъ клеветание и ѡт врага злоу хотѣща 175r16, отъ всѣхъ прѣщениѣ скрѣеи бесѣислѣхъ спаѣси нѣи мѣолим са 176r3 (Хлуд).

Всушност, ослабнатиот усет за граматичката изразност на наставката, како и отсуството на усет за правилна употреба на падежите, доаѓа до израз и во овој случај, т.е. при несогласувањето меѓу падежот на именката и падежот на нејзините определби. Овие примери сведочат за сериозно колебање кај писарот што се однесува до синтетичката дефлексија (Русек 1964: 90). При ваквата употреба на падежите се вели дека писарите механички и без смисла како да го

‘нагаѣаат’ падежот (Мирчев, 1978: 276). Потврди се забележани од најстарите старословенски евангелија: Мар – по оному полоу иорздана Mk X,1, Зоґр – вѣ домоу своѣму Mk VI, 4, а се среќаваат и низ целиот црковнословенски период: рѣжками вѣрни вѣсплещамъ Бит, приде вѣ вѣсѣ странѣ иорданьска Л 3,3 Дбм, на лазарева сѣ Орб, чти шѣ твои и матеръ твоѣа 51v Крп.

По глаголот хотѣти доаѓа не само до колебање на акузативот со генитив, туку и со датив, што произлегува од тројната реакција на овој глагол од старословенскиот (Ходова 1963: 62): кто естѣ члкъ хотѣи животоу 51a (Бон); хотѣи жѣвотоу 14r18, хотѣши прѣѣ твоѣи 17r1, хотѣ мира 17r3 (Рдм); милости хоѣж 34v8-9 (Крп); хотѣ конфуинѣ 34r2 (Крат).

По глаголот имѣти доаѓа акузатив имѣжт и брашно 39v, имать жѣвотъ вѣчѣныи (Дбм), прѣвѣжъ мысль имѣж бv7, егда прѣти имать христѣ вѣогѣ шѣвѣтъ 18r22 (Бит); шкаменѣно имѣж тѣготѣ сѣѣ 122b23, нѣ имать свѣтъ и бесмѣртнѣа жѣзнь 223d35-36 (Орб); имѣж брашно 15v8 (Крп); жѣзнь вѣсѣ мирѣ имѣж 12v11, неразоумно изволение имѣла еси ш дѣе 41r10 (Хлуд); имѣж тамо дрѣзновеніе 87 (Лес). Сп. покрај генитивот имѣи брашна, иматѣ жѣвота вѣчѣнаго Мар., Зоґр., Л III, 11). Овој глагол имал двојна реакција, бил управуван и од двата падежа, од генитив и од акузатив (Ходова 1963: 64).

Акузативот се преферира и кај други глаголи што значат (психички или физички) стремеж, достигнување. Глаголот (ис) просити се употребува со акузативна реакција: оцѣштѣнѣе просашѣ 102d (Бон); проситѣ бѣтъ 142r16 (Рдм); и просимъ бѣагодѣтъ 238b29-30 (Орб); свѣтѣж денѣ стрѣстѣ твоѣ просимъ 74v, нѣ испроси спѣса 23r15, испросивѣ прѣчѣистое тѣло спѣсово твоѣж 136r (Хлуд).

Глаголите што изразуваат перцепција се јавуваат со

акузативно дополнување: взимати, знати, слоушати, слзшати, сзмотрѣти и др.: познавъ наготъ мож 30r13-14, ѳслышахъ слѣхъ 68v8 (Бит); помоуи ма и оуслзши молитвѣ мож 4а (Бон); разоумѣа шбнаженіе 23d19, прѣслоушахъ глас твои 113a2, ѳслышахъ слоухъ твои 168a21, ѳслыши мкоулиитвѣ мож 177d5 (Орб); призрѣ на смѣреніе мое 8v10, оуслыши ѣмтвѣ мож 53r15, оуслыша гла моего 164v9-10 (Рдм); видѣти ѳесктныи крстъ 2v17, познаемъ наше недостоинство 138-139v1, шт ангела слзшахъ гласъ 142v31 (Хлуд); слышахъ сло 14r2, мы знаемъ оца и мѣрь 134r13 (Крат).

Употребата на генитивот во функција на директен предмет по глаголи на одрекување, е карактеристична особина на словенската синтакса (Вечерка 1963: 204, Русек 1964: 93). Во старословенскиот јазик се набљудуваат спорадични примери за замена на генитив со акузатив при одрекување: и жѣнѣ юности твоѣа да не оставиши, не прѣлюбы сзтвориши Мк XIX, 18 Мар (Ходова 1963: 55).

Една од заедничките синтаксички одлики на македонските ракописи од црковнословенскиот период (веќе од XII век), е тенденцијата генитивот по глагол во одречна форма да се замени со акузативна форма (Конески 1976а: 20, Угринова-Скаловска 1979: 90).

Според Хоралек и Хаузенблас (в. Русек 1964: 93), акузативот во одречните реченици најверојатно бил употребуван по мотивација од живата јазична средина паралелно со возможното грчко влијание (Грковиќ-Мејџор 2001: 15, Дуриданов 1955: 79). Истражувачите му придаваат извесно значење на граматичкиот род на именките, зашто најголем дел од примерите на именките од женски род при глаголи во

негација се во акузатив; имено, женскиот род не подлегнува на влијанието што се јавува кај одушевените именки од машки род, каде има замена на акуз. со ген. (Ходова 1963: 55). Исто така, можно е отстапувањата на генитивот по негација да доаѓаат под дејство на синтаксичкиот фактор, односно кога одреден глагол во потврдна форма нема генитивна рекција (Ibid.: 1963: 54), или како резултат на фонетско-фонолошко израмнување на формите (на пр. на ген. и акуз. едн. кај некои именки од женски род како резултат на замената на носовките, иако замена на ген. со акуз. има и во примери кога не станува збор за мешање на носовките) (Рибарова 2005: 98).

Замената на т.н. *словенски* *ġeniiiv* со акузатив во одречни реченици ја одбележуваме преку следните единечни примери во постарите ракописи, наспроти размножените примери во процоцнежниот период, особено нагласено во Лес и во Тикв: бръвно ... не ѹоѹеши,⁴⁷ славѡ не иштете, не сьнѣсте плѣть (Дбм); изъ жтробѡ жѣньскѡ никтоже не вѣста 22г (Бит); ѡко не ѡставиши доѹшѡ можъ вѡ аѡѣ 19а, не приѣмше истинѡ 73b не имзи силѡ 182b (Бон);⁴⁸ аще не вижѡ азъ влѡы не имѡ вѣрѡ 173гб (Заг); не снѣдажше дроѹгъ 34d9, раболѣпно съ свинѣми ѡроѹѡ и ни тѣхъ пища не насышахъ са 75b25-27, не бѡдѣши стльпъ слань 133c17-18 (Орб); 4a19-21, не оѹмреть ѡтроѹа мое 4a25-4b1, не имѣша землѡ многѡ 41b3, бръвно не ѹоѹеши 87b21, не имамы хлѣбъ 119c5, аще знаменине и ѹоѹесть не видите (во еден стих се јавуваат и ном. и ген.) (Рад); не имы ѡблиѹени 22v15, покалание не реѡнѡвахъ 52r15-16, не глѣте неправѡѡ (Рдм); ѹетание не творѡимъ 16v33, ѡко не имамъ дрѡзновение 125r7, слькѹце не трѡпа 147r34, не можетъ слово

47 Конески (1976: 20) го наведува примерот.

48 Кульбакин (1907: СХП) смета дека појавата на акузатив место генитив во одречни конструкции е од синтаксичка причина, т.е. под влијание на соодветните образувања со истот глагол, но без одрекување.

земное ни жзыкз дѣвице достоино хвалити та 166v12-13, и не обрати лице свое от насъ 191r25 (Хлуд); не приде бо праведники призвати нь грѣшники на покаѣние 36v21, ниединож не шбрѣтаж ш ѹлобѣце семь винж 108v (Крп); 8б, не сътвори любовь съ жєнж 8v, не раслави си тѣло 85, не силж ли ти пода^с 139v (Лес); не иматъ гдє главж подьклонити 14r19-20, не штвѣща ен слово 28v9, не прїде дшж ѹлѹыхъ погоубити 117v20-21 (Мкд); што не сътвори гъ жєноу 27, прѣшци наши кровь не пролѣфаше 45, да не ч^тком зло сътвори 50 (Тикв). Интересно е што еден помлад ракопис како што е Мкд во однос на словенскиот генитив покажува доста архаична состојба, така што во огромен број примери е потврден генитивот со негација (Костовска 2003: 35).

Во Рдм се набљудуваат примери за замена на генитивот при негација со дативна форма: жрътѣ и приношению не въсхотѣ 25r4, не въсхотѣ блвению 121v8. Според Макаријоска (1997: 97) во овие примери влијаела веројатно употребата на датив со глаголот хотѣти, въсхотѣти во потврдна форма.

Пред застапување на генитивот од страна на општата падежна форма (по некои глаголи) се следи процес на употреба на предлог (изз, отз, сз) со старата синтетичка падежна форма на генитивот: изведше вьнь изъ града 13v (Вран);⁴⁹ не лишжт са ѿ всѣкого добра 14r-14-15, ѿ ѹрѣва мѣре 144r19 (Рдм);⁵⁰ изжбѣже от грѣха 86r5, сзвлѣкошж ма сз ризз моихъ 111v30, ис корєне ис тебе изъше<д> ѣзль и цвѣть христоу сз 143r1-2 (Хлуд); рѣ нѣкы ѿ оуѣнкъ его 94r12-13 (Крат); ишезѣ ѿ страха и ѿ стоуда великаго 4, ѿ лдыкь своихъ и ѿ домоу шца своего 256 (Лес); едино ѿ сицевы ѡтроуишз 75v4-5; рѣ нѣкы ѿ оуѣеникз 120v14 (Мкд).

49 Според Конески (1956: 33) ваквото внесување на предлог со генитив е влијание од гентив кај заменката со предлог: ѣкоже не вѣ възможно. дръжати са емз шть неж 4r (Вран).

50 На местото од беспредлошкиот генитив во Син, Пог, Бон, Деч, во Рдм има генитив со предлог отз (Макаријоска 1997: 103).

Акузативот (општата форма) го ограничува генитивот во предлошки конструкции (в. раздел *Уйо̄йреба на ой̄шй̄ай̄а̄иа̄падежна форма со̄ ѓредлози*) уште од XII век (Конески, 1981: 163).⁵¹ Со предлози коишто бараат генитив се употребува општата падежна форма во:⁵² ѓ дѣж 17v, 53г, 97г, ис ѹестнѣж ти отровѣ бѣе дѣо 23v, изъ жтровѣж 16v, 17v, 80г (Бит); до врѣхъ 43v20 (Дбм); по пѣ: ѓ дѣание стѣхъ 3г, 4г, ѓ славѣ въ славѣ 39г (Охр); ѓ зимзи лютѣ възвѣжш 209d (Бон); по поѹтъени же законы и пророкъ 23г (Вран); и мѣтъ ради и ѹлѣна, ѓ стрѣтъ насъ избави 3b3-4, ѓ чѣтъж ѓтроковицѣ 21c5-6, ѓ несѣкомыѣ двѣж 60c17, до доѹшж 114b23, изъгнавь изъ безднѣж 181d29-30, въ пещи избавивъ прѣпокодоѹьныя штрокы ис пламень 195d30-32 (Орб); ѓ землѣж 17c12, не оѹбоите се ѓ ѹбиваѣщиѣ тѣло а доѹшж не могѣщиѣ оѹбити 33c5, ѓ смокъвницѣж 156c9-10 (Рад); бес праѹж 58v17, ѓ безѣнѣж 64v6, ѓ мжж 145г8 (Рдм); врѣхоѹ водѣж, ѓ самариж нѣж ѓ когородицѣж 26г4, мѣсто жлѣѹъ, изъ властѣ 54v15, безъ доѹшж 136v8-9 (Хлуд); до прѣселенїа 1г9, изъ гробъ 36v13, ѓ виѣание 57v21 (Крат); ѓ конца до конецъ въселенныѣж 280, егѹптѣвниѣж ради 17, ѓ онѣж вдовицѣж 68 (Лес); нае ѓ мариж родѣшаго са чѣка 5, чѣкѣ ѓ дшж и тѣлесе 8, безъ дѣти емѣ сѣщѣ... (Маз); ѓ хринѣж 3г1, ѓ їероѹсалїмъ 7v1 (Мкд). Во Крн, каде што усетот за правилна употреба на генитивот е, речиси, изгубен и често се заменува: въчною пасхоѹ 87v, срѣд поѹта рѣкоѹ 216г, въ врѣме благовѣщенїе прѣсые 3г.

Бројот на примерите што покажуваат замена на генитив со акузатив се наголемува со оние случаи во кои падежните форми за генитив и за акузатив еднина се изедначени по

51 Номинатив место генитив ретко се забележува (во функција на општа падежна форма се јавува дури и номинатив со предлогот отъ): и тѣхъ пища не насышаѣ са 69c21-22, въ бытїе ѓ небытїе створиѣ ни еси 78a24, и въ бытїе ѓ небытїе приведе 145d14, творение козма мнѣа 156d15 (Орб).

52 Интересни примери донесува Маз каде што датив се употребува наместо генитив зад предлогот безъ: безъ градникоѹ и безъ домкоѹ 82, безъ измѣвникоѹ... 82.

фонетско-фонолошки пат (в. раздел *Дејство на фонетско-фонолошки фактор*), како резултат на замена на назалите во овие два падежа, особено кај именките од женски род.

Стеснувањето на сферата на употреба на генитивот се јавува и како резултат на губењето на супинот, кој се заменува со инфинитив или со да-конструкција. Замената на супинот со инфинитив повлекла и замена на неговото дополнување од генитив со акузатив: и посла на села своѣ пастн свине м. пастъ свинни, не придохъ призьбать праведьники нь грѣшьникъ въ покаѣние 7v (Дбм); шеѣь призовѣте ѡбо да пастъ хлѣбъ 176v5-6 (Орб); изиде ...паати дѣлателъ въ винограѣь свои 52a17-19 (Рад); придоша же мытарие крѣтити са 152v8-9 (Крп); да обрѣжати и, отроуче 71r16 (Крат); слышати прѣмъдрость 22v8-9, прїиде марїа магдалини и дроугаа марїа видѣти гробъ 55v6-7, прїидошъ шбрѣзати штроучъ 96r4-5 (Мкд). Замената на генитив со акузатив е под на влијание на грчкиот оригинал (Георгиевски 2001: 64).

Во врска со употребата на генитивот во најголемиот број примери од македонските црковнословенски ракописи, почнувајќи од XII век (Дбм, Бит), се забележува негово ограничување и замена со акузатив. Изместувањето на генитивот со акузатив подоследно се среќава во ракописите од XIII, XIV, XV век. На замената може да се гледа како на промена од фонетско-фонолошка или од синтаксичка природа.

Во одречни реченици, во партитивни конструкции, по некои глаголи што барале генитивно дополнување има замена со акузатив, додека посесивниот генитив се отстранува од страна на дативот.

Генерално, генитивот на писарите им бил туѓ (заменуван

со акузатив или со датив) (Дуриданов 1955: 223).

Во црковнословенскиот период односите на посвојност пред сè биле изразувани со дативна форма (како народна форма) својствена за живиот јазик. Дативот доминира во помладите ракописите, иако треба да се има предвид и извесна архаизација и употреба на генитив со посесивно значење во Рдм, Мкд.

Беспредлошкиот партитивен генитив се заменува или со предлошко-падежна конструкција со предлогот отъ или со општа падежна форма почнувајќи од Дбм, Бит, Бон.

Акузативот рано го истиснува генитивот при некои глаголи што го управувале тој падеж (бѣжати, имѣти, лишити, просити, слѣшати, съпасти, оубоити).

Изместувањето на аблативниот генитив и неговата замена со акузатив (дури и со предлогот отъ) се следи во многубројни примери од XIII век, а спорадични потврди се среќаваат и во XII век (Бит, Дбм), што е доказ дека генитивот во оваа функција отстапувал пред акузативот.

Акузативот наоѓа широка примена во одречните реченици, така што го среќаваме во сите разгледани ракописи. Ваквата употреба, според Рибарова (2005: 98), има стари корени.

Во бројни примери се забележува наложување на општата падежна форма при предлози што обично се врзуваат со генитив, а претходно се следи извесно наложување на предлогот отъ (поретко на предлогот изъ) во беспредлошки конструкции со генитивни значења. Конструкциите со предлогот отъ со генитив се јавуваат како замена за беспредлошкиот генитив со аблативно и со партитивно значење (Дуриданов 1955: 204-209, Мајер 1920: 64).

ДАТИВ

Дативот е падеж којшто најдолго успеал да се одбрани од аналитичноста. Траги од неговите синтетички форми се среќаваат на целата македонска територија. Постојат дијалекти во кои дативот се појавува во живиот говор до денес (Видоески 1999: 175). На балканското влијание, односно албанско-романското влијание, кое потпомогнало дативот во поголема мера да се зачува токму во најзападните македонски говори, т.е. на терен каде што овој контакт е најинтензивен, смета Конески (1981: 11). Исто така, поткрепа за зачувување дативот наоѓа во паралелната ситуација во балканските јазици каде сè уште е жива една генитивно-дативна форма (Конески 1981: 164).

Во посесивна служба дативот најдолго се задржал. Тука дури и ја зацврстил позицијата по губењето на генитивот и станал единствен падеж за изразување посесивност. Доказ за големата виталност на посвојниот датив е неговата зачуваност до денес во дијалектите, и тоа особено ако се земе предвид фактот дека меѓу падежните остатоци во дијалектите најбројни се формите на дативот (Видоески 1999: 175-179, Конески 1981: 163-166). Сп. со состојбата во Крн (Илиевски 1972: 129-132).

Во подоцнежниот развој на дативот,⁵³ како показател на односот на посесивност станал предлогот *на* додаден до општата падежна форма (Конески 1981: 163-165).

Аналитичката конструкција изградена од предлогот *на* + општата падежна форма⁵⁴ како замена за посесивниот генитив

53 Мирчев (1978: 281) појавата на предлогот *на* + акуз. како замена за посесивниот датив ја врзува од XVII век наваму.

54 Харалампиев (2001: 197-198) ја оправдува оваа употреба со фактот што за препишувачот генитивната наставка не била доволна за изразување посесивност.

се среќава во: *понашаахъ во бѣси на члѣка, порадоуѣтѣ са на цркве, на члѣка бѣси (Бон)*;⁵⁵ *красень ѿ гроба ѿко женихъ ѿ ѹрзтога пришедь на смрѣ раздрѹши мѣние хѣ 189г4-5 (Заг); красенъ ѿт гроба ѿко женихъ ѿт ѹрзтога пришедъ на сзмерѣ раздрѹши мѣнїе христѣ 153v18-19 (Хлуд). Во примерот од Хлуд предлогот ‘на’ бил додаден до синтетичката форма на генитивот: са ѿ зловѣ мои господи ѿко о блѣднѣмъ сзиднѣ бѣси бо ѿко богѹаѣство живы въ грѣсѣхъ растуѣхъ на твоѣ штедроты скробище ѿт тебе же ми даѣь спѣсе и помилѹи ма 5v5-8. Интересна е констатацијата на Дуриданов (1955: 134) дека во спомениците од XII до XIV век нема ниту еден таков пример, зашто главно дативот се јавувал со посесивна функција. Наведенава констатација на Дуриданов не упатува на заклучок дека истата е, најверојатно, карактеристична за текстовите од бугарска провиниенција, зашто ние најдовме на неколку примери во ракописите од македонска редакција.*

Се среќаваат и форми со предлогот от + општата форма за изразување посесивност како резултат на заемна врска со грчкиот и со романскиот јазик (Мирчев 1978: 256). Изразувањето на посесивните односи со помош на предлогот от е постаро отколку со предлогот на, Берштајн (в. Дуриданов 1955: 135): *аъзъ посзлѣъ обѣтование отъ оца моего на въи Л XXIV, 29 Зоґр, неизмѣно порождѹеши дѣвѣице мѣти зыждытелѣ нествомъ от свѣтаго доуѣха изволеннемъ ѿт отца 77r13-15 (Хлуд).*

Промени се регистрирани по некои глаголи со дативна рекција.

По глаголите со значење ‘зборува’ (рече къ матери своѣи Мк, Зоґр 56), потоа и по некои глаголи за изразување цел,

⁵⁵ Примерите од Бон се дадени според Илиевски (1972: 132).

се проширува употребата на предлогот кз со датив наместо беспредлошкиот датив. Степенот на семантичка блискост на беспредлошкиот датив и датив со предлогот кз бил голем, смета Ходова (1973: 86-87), така што тие две форми се заменуваат без суштествена разлика во значењето: гл̄лаше же кь оу҃ченикомз 91r (Дбм); ѿвѣща кь народоу 3v (Вран); рекж кь штьцоу 2b18, и гл̄лхж дроу҃гь кь дроу҃гоу 67c17 (Рад); гл̄а їсь кь народомь 14v17 (Крат). Во примерот тако глаголеть господь кь самарѣнины 154r36 (Хлуд) како дополнување на глаголот глаголати е употребен генитив со предлогот кз. Со глаголот жадати се среќава предлошка употреба на дативот: възжда дш̄а моѧ кь боу крѣпкомоу и ѿшмоу 68c (Бон); възжжж дш̄ж моѧ кь боу крѣпкомоу 27r13-14 (Рдм). Со целно значење е употребена и следната конструкција со предлогот кз: наводить всѣхь кь бжию разоумоу 114v3-4 (Заг); наставлѣть вса кь разоумоу божию 56v37-38 (Хлуд) (сп. со кь разьмь боужектѣвномъ 127d18 Орб).

По глаголот благовѣстити наместо датив има употреба на акузатив, дури и со предлог на: благовѣщаще га їсса 8v (Охр); ... на сионз горж възыде бл҃говѣствоуж на ероу҃салимз проповѣдаж крѣпостиж възне«се» гла«с» 81v31-32 (Хлуд), наспроти дативната форма без предлог или засилена со предлог: бл҃говѣствоуж ѧѣрлмоу 134r10 (Заг) и ...на сионь горж възыде бл҃говѣствоуж на ероу҃салимоу 154b4 (Орб).

По глаголите од типот оу҃чити, наоу҃чити (са), пооу҃чити (са), кои означуваат интелектуален психички процес, веќе од XIII век се јавува акузатив место датив, што може да се разгледува како општа форма. Во овие случаи можно е влијание од грчкиот текст (Чешко 1970: 162): наоу҃чъз ѱл̄ка новѣи пѣсни ѧжже ѱ пришествии

БЛАГОДѢТЪЗНѢ И ТАИНЖ ЕИЖЕ ОУЧЕНИКЪИ ПАОУЧИЛЪ ЕСТЪ СПЪ Ps39,4 (Бон);
 ВСА ЖЕ ДНИ ВЪ ЦРЬКВИ: И ПОМЫ НЕ ПРѢСТАНАХЖ ВУЖШЕ 10г (Вран); вѣста же
 смѣренивыхъ вѣат са прѣмждрость 79a17-19, вѣитъ помавание прѣстомъ
 59b8 (Орб).

Акузативот (општата форма) го ограничува дативот при глаголите нести, оставити, сзлати-посзлати: вѣставитъ чюжы вѣгательство 36r8 (РДМ); вѣставимъ брѣне дльгы ихъ да и намъ вѣстават са прѣврѣшениа 50c-14-17 (Орб); неврѣстжпномуу вожествоу единосаши троицж серафимскж трсвѣтжж пѣснъ вѣсилаемъ 179v38-180r1-2 (Хлуд);⁵⁶ посла ж вѣ виногра^а свои 43v24-25 (Крп); и остави женж свож 26r13 (Крат).

По глаголите со различно значење: поносити,⁵⁷ кланѣти са (за означување потчинување, покорување, спротивставување на волјата на субјектот), љвити са (со значење ‘јавување, појавување’), подобити са, оуподобити са, покрај датив без предлог како дополнување има акузатив (општа падежна форма): покланѣем са радостно на срѣтение 47r10-11 (Бит); подобаш е са трсвѣтжж пѣснъ 74d20-21 (Орб); поносишж измѣнение 91r10, поношение поносашихъ 59r12 (РДМ); тебе вогла о^тца и доу^ха покланѣж са триоупостаси вѣ троицж вѣроу^ж и сжщество едино 141r1-2, воглоу о^тцоу покланѣемъ са безначуѣлноу вожье и христ^оу троице нераздѣлна сжществомъ трипостасна единого вогла о^тца 155r32-34, оуподо^вби са о^тцемъ прѣподо^вене ишвѣ вѣ стрѣстехъ ишсифоу вѣ напастехъ и беспл^тныхъ ѣтие вѣ тѣлесехъ сии 187v33-34 (Хлуд);⁵⁸ поноси невѣрствіе 68v1, љви са аггль 3r11 (Крат); локатив со предлог на:

56 Можно е троицж наместо троици, да се објасни со механичка атракција (Русек 1964: 123).

57 Овој глагол има само дативна реѣција во старословенските евангелија (Мразек 1963: 236). Појавувањето на акузативот како дополнување на глаголите со значење ‘чинам добро или зло (штета) некому’ е во духот на грчкиот јазик (Илиевски 1972: 133).

58 Во примерот покланѣжше са единомуу ествоу вѣ истинж воглоу животоу и жинж царьствоу бесконеч^уьномуу 42r27-29 (Хлуд), општа падежна форма има само една од именките. До неусогласеност меѓу именката и нејзините определби доаѓа и во примерот кога се употребува глаголот оуподо^вбити со акуз. (в. во примерите од Хлуд погоре). Во тој пример акузативот житие се јавува покрај дативот о^тцемъ...ишвѣ...носифоу.

покланѣем са на мѣстѣ 80d21 (Орб); инструментал: вышними силами подѡбаще са зѣмни 179r21 (Хлуд). Употреба на инструментал по глаголите со значење ‘станува сличен’ не е позната во другите црковнословенски текстови (Русек 1964: 126).

Како замена за дативот без предлог по глаголите што означуваат движење се јавува и датив со предлог кз: вѣниде кь пилатоу 3b18 (Рад); не пристѣпить кь тѣлеси 93r8-9 (Рдм); приде іс̄з кь морю галиленскому, градеши съ сѣперникомь кь князюу 81r14-15 (Крп); вѣниде кь пилатоу 67v14 (Крат); пришедше же рабы кь домоу вѣлѣцѣ 24r20 (Мкд). Во состави со лични именки во старословенскиот и во црковнословенскиот се употребува датив или кз + датив (Платонова 1997: 77), што се потврди и во еден дел од нашите примери.

Семантички блиска на дативот за правец е конструкцијата на акузатив со предлог вѣ и на (в. раздел за *Уйоѡѡреба на акузативной*): сп. на гробѣ твои спѣ мирносицѣ придоша 178r10 (Заг); иди вѣ зѣма бытиѣ твоѣго 65r38-65v1 (сп. со иди в зѣми бытиѣ твоѣго 137b5-6Орб); приде искоуѣсь вѣ витаниж 80v38, на гробѣ твои спѣсе мирносицѣ придошѣ 144r27 (Хлуд) и конструкцијата на генитивот со предлогот до: и текѣ до члѣка вѡжиѣ 203a11 (Орб); и текѣ до члѣковѣка вѡжиѣ 132r20 (Хлуд).

Предлошка конструкција со предлогот на со дативна функција

Стариот синтетички датив се заменува со предлошка конструкција од општа падежна форма и предлогот *на*. Кај овој предлог се следи нова дистрибуција и навлегување од акузатив и од локатив во сферата на нов падеж - датив, со кој претходно не се употребувал. Посесивното значење на предлогот *на* се појавува во XIV век (Бицевска 1972: 21). Во ретки примери од анализираниот материјал (Заг, Хлуд) се потврди од XIII век.

Според Конески (1981: 164) новоизградената предлошка конструкција е за индиректен предмет и за изразување посесивност (примери в. понапред). Предлогот *на* се свел на чисто граматички знак, средство за изразување посвојност и индиректен објект со преземање на граматичката функција на изгубената наставка, без какво и да е конкретно предлошко значење (Ibid.: 129, 159). За да се дојде до тој исход требало да помине одреден временски период; токму затоа дативот најдолго се одржал пред притисокот на општата падежна форма.

За Конески (1981: 165) олеснителен услов во заменувањето на дативот со предлошка конструкција претставува удвојувањето на индиректниот објект, со што пак е ослабната позицијата на дативната падежна форма на именката. Предлошките состави со *на* во кои предлогот има значење што се поврзува со подоцнежната негова обоштена употреба за укажување на индиректен објект, според Конески (Ibid.: 164), има во: $\overline{дша}$ $\tilde{ж}е$ $\overline{моа}$ $\overline{вззр}{адоу}{етз}$ $\overline{са}$ $\overline{на}$ $\overline{га}$, $\overline{ш}$ $\overline{томз}$ $\overline{бо}$ $\overline{блажжтз}$ $\overline{са}$ $\overline{вси}$ $\overline{в}{\overline{р}}\overline{овашеи}$ $\overline{на}$ $\overline{ха}$ (Бон); $\overline{в}{\overline{р}}\overline{овашж}$ $\overline{на}$ $\overline{господа}$ 17v, $\overline{в}{\overline{р}}\overline{овавшихиь}$ $\overline{на}$ $\overline{господа}$ 20v, $\overline{т}{\overline{р}}\overline{п}{\overline{ѣ}}\overline{ти}$ $\overline{на}$ $\overline{господа}$ 21a (Вран).

Проникнувањето на конструкција со предлогот на во сферата на дативот води кон полно исчезнување на неговата синтетичка и формирање аналитичка форма на дативот (Чешко 1970). Овој процес се смета за централен во развојот на дативот, процес кој сè уште не е целосно јасен, па затоа нема да навлегуваме во објаснувањето на потеклото на предлошката конструкција, туку единствено ќе посочиме на некои случаи во кои дошло до зближување на функциите на дативот со конструкцијата од предлогот на + акуз.

Потврди за аналитички изразен датив (на + акузатив), наведени во литературата се:⁵⁹ си рѣуъ се҃го ради приѣз да не порадоуѣтъ сѧ на ѹлѧка бѣси, дѣа ѡе моѧа възрадоуѣтъ сѧ на гѧ, оумоленѣ бѣди на рабѣи своѣ 149с (Бон);⁶⁰ надѣати сѧ на гѧ 129г18, надѣати сѧ на ѹлѧка 129г19, на твоѣ помошь надѣѣше сѧ 124г16-17 (Рдм). Во некои случаи од старословенскиот се следи изместување на дативот за цел од страна на конструкција на + акузатив: осѣденомѣ взѣти на сѣмръть (Мар, Зо҃гр); гѣсподѣ ѡсѣдаѣтъ сѧ на смръть 156б26 (Орб), како и при други значења на дативот: тѣ взѣ наоуѣитѣ въсеомѣ (Зо҃гр, Ас) но: наоуѣитѣ кротѣкѣиѧ на пѣти своѧ Син (в. примери кај *Уйоѣреба на даѣивоѣ*).

При глаголите што значат движење, според Чешко (1970: 192-193), исто така има зближување на функциите на датив со акузатив и предлогот на (примерите се дадени погоре).

Во црковнословенскиот период настапува проширување на употребата на дативот за сметка на генитивот. Дативот од генитивот ја презема функцијата за изразување посесивност. Почетоците на овој процес се следат од постариот период.

⁵⁹ Некои од примерите се приведени понапред кога зборувавме за промените кај дативот.

⁶⁰ Првите примери за замена на датив со конструк на + акуз. се од Бон (Илиевски 1932: 132).

Акузативот постепено презема дел од старите функции на дативот, а процесот на изместување на дативот од страна на акузативот се раширува во подоцнежните ракописи (повеќе примери има од втората половина на XIII век, иако мал дел од нив се среќаваат и порано).

Во употребата со глаголите ити, оставити, поносити сѐ, прити, подобити сѐ, покланџати сѐ, оучити и др., главно има ограничување на дативот од страна на акузативот.

Во текстовите од првата половина на XIII век се појавуваат поединечни примери за замена на датив со аналитичката конструкција (на + општа падежна форма).

По некои глаголи покрај тоа што се преферира пофреквентната дативна рекција (вообичаениот датив) доаѓа и до заменување со поневообичаена-поретка рекција (ген., INSTR., лок.). Примери се забележани кај глаголите глаголати, подобити сѐ, покланџати сѐ, текти.

Предлогот кз е додаван и до синтетичката форма на дативот со глаголи што значат движење и со оние што значат зборување, а има и спорадични примери кога со датив се употребува предлогот на (на пр. со глаголот благовџстити).

АКУЗАТИВ

Додека историјата на косите падежи се сведува на постепено стеснување на нивните функции, кај акузативот доаѓа до раширување на сферата на негова употреба, сѐ до целосно истиснување на другите падежи во позиција по предлози или

во беспредлошки конструкции. „Во периодот пред XIV век акузативот пројавил интензивна тенденција кон функционално раширување за сметка на другите коси падежи“ (Соболев 1991: 69).

Акузативот во својот развој бележи зголемена фреквенција,⁶¹ која е претставена преку елиминирање на партитивниот генитив, или преферирањето на акузативот на местото од негативниот генитив, појава на акузативна рекција по глаголи што обично барале генитив или датив. Според теоријата на конкуренција (Барддал 2009), може да се објасни ваквото ширење на акузативот, зашто, падежните форми коишто имаат широка употреба, истовремено покриваат многу значења, така што таа нивна карактеристика им овозможува да се распоростануваат, да преземаат нови семантички улоги и да навлегуваат и во функциите на другите падежи. Оваа околност му (пот)помога и на акузативот (подоцна) да стане општа падежна форма (*casus generalis*).

Употребата на акузативот треба да се разгледува во најтесна врска со други пројави на аналитизам: со бројни примери е потврдено совпаѓањето на акузативот и локативот; совпаѓање на инструменталот и акузативот, а присутни се и потврди за употреба на акузативот како општа форма (примерите се дадени во целиот дел *Упо̀треб̀а на ѓадежиѝе*).

Од синтаксата на падежите во текстовите, често е изедначувањето на акузативот со номинативот. Формите на номинатив наместо акузатив ги наоѓаме во следните примери (најчесто кај именките од женски род во еднина во -а/-ја-

⁶¹ Акузативот се одржал до оној момент кога сè уште морфолошки бил разграничен од номинативот во некои деклинациски типови, додека хомоморфноста на ном. и акуз. кај именките од среден род, како и кај именките од -i- основа, влијаеле на неговото разнишување и нестабилност (Дуриданов 1955: 154).

основа доаѓа до изедначување на акузативната наставка -ж со номинативната -а и во множина кај именките од м.р. во -о- основа): възѣи̇гни стѣна и покровъ ми 7v16-17, едина вѣра едино крѣщение имѣше12r24-25, ѡсѡди жтроба 25r10, възводитъ ѡако ѡгнь на колѣсница 54r16-17 (Бит); прѣвзати дрѣвле плами 60r23, жезломъ въ ками 96v18 (Заг); клатва себѣ пришеврѣла естъ 6b24, благоꝑсловите вѣтъкъ дождь и роса 116b14, оувѣдѣ же адамы ева жена своа 49d27 (Орб); гѣ сѣкрѣшитъ зѣби ихъ 46v2, джажѣ дрѣжжава 86r10, положи рѣка его и дѣсница его 89v13-14 (Рдм); и проиде аврамы зема въ длгота еж 19r37-38 (Хлуд); вѣше мѣжъ праведнь и великъ име ѣмоу зрѣна. имаше жена белелѣпинѣ и бланашесе дѣдъ ѡ неи. ѡна не хотѣлаше бѣ вѣрна 16 (Тикв).

Генитив наместо акузатив се среќава во следните примери: и лировж дщере ицѣли словомъ 70v (Бит); ѡсквернишж завѣта его 42v4, разориль еси завѣта раба твоего 90v2 (Рдм); грозда винограда дѣвѣла егоже прозѣбе на дрѣвѣ висима зраше 20v29-30, ада разориль еси милоꝑсрде въскрѣсѣниемъ своимъ 23v3 (Хлуд); ѡсѣажѣ и дара 42v20-21, да бѣса ижденеть 70v19, бѣса изшѣша 71r5 (Мкд) (повеќе примери в. *Мешање на основийѣ*).

Како резултат на избледување на разликите меѓу местото наспрема правецот на дејството⁶² доаѓа до меѓусебно заменување на акузативните и локативните форми како варијанти по предлозите *въ, на*, предлози што се употребувале и со двата падежа, што упатува на тоа дека зад овие предлози воопшто не се прави разлика меѓу овие два падежа. Губењето на соодносот започнува рано, и е документиран во: *вдрѣѣжъ взи въ галилеи* Мт XXVI, 32 Зогр, Ас; *вдрити і на ономъ полоу* Мт XIV, 22 Зогр, Мар; *вдварѣлаше са исхода въ горѣ нарицаемѣи елеонъ* Л XXI, 37 Мар;

⁶² Истата појава е потврдена во грчкиот јазик (Илиевски 1988: 108).

градѣща въ црѣствѣи своємъ Мт XVI, 28 Зоґр⁶³ (Илиевски 1988: 110), а понатаму се проширува (Русек 1964: 147).

Се употребува локатив наместо акузатив по глаголи што означуваат движење:⁶⁴ да шздѣше въ окръстѣниихъ селѣхъ и въсехъ Мк VI, 36, Зоґр м. въ окръстѣнаѣ села и въси, ꙗко роди са чкѣ въ миръ Мк XVI, 21 Зоґр; помани ма гѣ еѣа придѣши въ црѣствѣ си 20v, вжѣствѣни шґнѣни анґли приходаше невѣймо въ цркѣвахъ всѣхъ 54r (БИТ); съниде боурѣ вѣтрѣзна въ езерѣ, да шетѣше въ окръстѣниихъ селѣхъ 14v (ДБМ); вънидохъ въ домъ мѣжа 20v, вѣстѣпи въ плѣсници своѣи 21v (Вран); иди въ иудеи, егда придѣши въ црѣствѣи твоємъ 145a12-13 (Рад); възвратѣт са на веучѣри 47r17, помѣни мѣ гѣ еѣа придѣши въ црѣтѣи 142v15-16⁶⁵ (РДМ); тѣмъ днѣс въ цркви пришедѣше поклоним са христѣоу вопиѣште 14r34-35, помѣни ны господи егда придѣши въ царѣствѣи си 87r15-16 (Хлуд); да шедше въ шкрѣтѣниихъ селѣхъ и въсехъ (Крп); еѣа прѣидѣши въ црѣтѣи твоємъ 124v19 (Крат); въ прѣмѣдрости ходите 9, ...да възлегѣ въ црѣтѣи твоємъ 150, и въ темници ми сѣшѣ 276 (Лес); и възлагаатъ на рамѣхъ члѣвѣскихъ 42r8, да шѣше въ шкрѣтѣниихъ селѣхъ и въсехъ 68v5-6 (МкД), и падохе въ либадѣ 8, шна иде въ тинѣ 66 (Тикв); поиде на иномъ мѣстѣ 18°, да поидоут на грѣбѣ 203a, хождѣдоху на ловѣ 231a (Крн).

Губењето на разликите меѓу категориите движење и мирување го олеснило навлегување на акузативот во сферата на другите падежи, така што тој се покажал како постабилен и пофреквентен за разлика од другите падежи (Харалампиев 2001: 189).

63 Примерите со локатив наместо очекуваниот акузатив најчесто се по глаголите варити, взврѣшти, възселити, възсѣсти, пасти (Дуриданов 1955: 84, 101; Чешко 1970: 280). Оваа ситуација не се потврди во повеќето од нашите примери.

64 Конески (1975: 22) за случаите на употреба на локативна наместо акузативната форма (која се среќава во многу македонски црковнословенски ракописи) вели дека станува збор за „прест-варане“, односно колебање на локативната форма што се губела.

65 Употребата на прити + локатив (придѣши въ црѣтѣи) според мислењето на Топоров (в. Макаријоска 1997: 101) треба да се сфати како „ќе се најдеш во“, а не како глагол на движење „ќе дојдеш“. Локатив по прити имаат и старословенските текстови: егда придѣши въ црѣтѣи твоємъ Л XXIII, 42, Мар (Русек 1964: 148).

ОПШТА ПАДЕЖНА ФОРМА

Угринова-Скаловска (1979: 90) позачестената употреба на општата падежна форма (*casus generalis*) ја наведува во групата на признаци што го карактеризираат губењето на синтетизмот во деklinацијата. Соколев (1991: 71) истакнува дека појавата на општата падежна форма во балканословенските јазици се доведува во врска со јазичниот контакт или како резултат на внатрешно ширење на акузативот (в. раздел *Балканско влијание*).

Во развојот на синтетичката кон аналитичка деklinација, последна фаза е општата падежна форма која ги истиснува старите синтетички падежни форми (Конески 1981: 158), при што за сметка на изгубените падежни наставки тежината е пренесена врз други показатели за изразување на тие односи, во прв ред врз предлозите, зашто акузативните форми не биле во состојба самостојно да ги изразат многубројните синтаксички односи. Предлозите првично служеле за уточнување на падежните функции, но постепено стануваат носители на падежните односи, со што наставките кај именките стануваат непотребни (Чешко 1970: 281). Предлозите се јавуваат како прва причина за мешање на падежите (Мајер 1920: 29). Во развојот на општата падежна форма припомогнала и хомонимијата што се јавува поради фонетско-фонолошките процеси во наставките (Угринова-Скаловска 1979: 91).

Во служба на општа падежна форма се јавуваат акузативот или номинативот. Во повеќето случаи во старата деklinација формите за акузативот и номинативот се совпаднале гласовно

уште во прасловенскиот јазик, а таму каде што постоеле различни форми за тие падежи се забележува дека акузативот интензивно се распространувал, така што дури и навлегувал во употребата на номинативот (примерите се дадени понапред), и обратно, во некои случаи каде што акузативот и номинативот формално се разликувале, наставката за акузатив почнала да се чувствува како ненужна и била занемарувана, па како општа форма е користена номинативната. ‚Борбата’ меѓу акуз. и ном. за носење на улогата на општа падежна форма особено се појавила кај именките од ж.р. од –а-, -ја- основа (Дуриданов 1955: 156). Акузативната форма покажува квантитативно предност (Русек 1964: 140), иако заради хомонимијата во формите на номинатив и акузатив во повеќе типови основи е невозможно точно да се определи границата на тој процес (Чешко 1970: 270). Од друга страна, неразликувањето на категоријата одушевеност, Илиевски (1972, 133), го доведува во тесна врска со појавата на опшата падежна форма, состојба одразена во Крн.

УПОТРЕБА НА ОПШТА ПАДЕЖНА ФОРМА СО ПРЕДЛОЗИ

Номинативно-акузативната форма е општа падежна форма која ги истиснува другите падежи од (бес)предлошките конструкции (Чешко 1964). Општата падежна форма се употребува со различни предлози наместо други падежни форми во повеќето македонски црковнословенски споменици. Според мислењето на Макаријоска (1997: 95) мошне рано, почнувајќи од XII век, акузативната форма почнала да се употребува како општа падежна форма

зад предлози. Процесот на појава на општата падежна форма со предлози се одвивал постепено и нерамномерно кај секој одделен предлог (Мирчев 1978: 289). Периодот од XII до XIV век е клучен за појавата и за ширењето на конструкции со предлог и номинативна или акузативна форма (Ibid.: 276). Зголемената фреквенција во поглед на употреба на општата падежна форма со предлози, односно во предлошки конструкции, е поттикната и од контактот со несловенските (балкански) јазици.

Употребата на општата падежна форма со предлози користени со другите коси падежи се среќава речиси во сите разгледани ракописи и речиси во сите падежи (примерите се поопширно проследени во секој падеж).

Со предлози на генитив од XII век се употребува општата падежна форма: со предлогот *до*: *до врѣхъ* 43v20 (Дбм); *тма бысктъ до вѣчера* 179d26, *шт понѣдѣлника до сѣботѣ* 172b+marg (Орб); *до прѣселѣнїа* 1r9 (Крат); *до вне келїю его* 48a (Крн); со предлогот *изъ*: *изъ жтробѣ женьскѣ никтоже не вѣста* 22r (Бит); *испоустї голѣбѣ искочѣегъ* 78d78, *изъ гробѣ мртѣтѣвы вѣстаѣхѣ* 233a29 (Орб); *изъ гробѣ* 36v13 (Крат); со предлогот *отъ*: *по пѣ: ѿ дѣланїе стѣхъ* 3r, *ѿ грѣхъ* 69r (Охр); *ѿ дѣжъ ражѣет са* (Бит); *ѿ зимзи лѣотѣ бзївзшѣ* 209d (Бон); *шт грѣхъ ѣзеро* 119b16-17 (Орб); *ѿ сѣмрѣтъ* 1b2, *ѿ июдеа* 4a13, *ѿ سموковѣницѣ* 156c9-10 (Рад); *идѣ ѿ мариѣ родѣшаго са члѣка* 5, *члѣкѣ ѿ дшѣ и тѣлесѣ* 8 (Маз); *ѿ їероусалїмѣ* 7r22-7v1 (Мкд); *прѣде шт инна зданїа* 4v, *егда ѣ избїрает шт зло и зло шт доброѣ* 11r (Крн). Предлогот *ѿ* (штъ) наместо со генитив се употребува со акузатив, што може да укажува на моментот кога акузативот е во улога на *casus generalis* или да се има предвид фонетско-фонолошкиот фактор, односно мешањето на носовките.

што во согласност со општата развојна тенденција, која води кон поголема фреквенција на акузативот, во помладите македонски црковнословенски ракописи оваа појава има напреднати стимули и голем број потврди за совпаѓањето на акузативот со инструменталот, локативот, генитивот, дативот (примерите се дадени кога се разгледува развојот на секој одделен падеж).

Акузативот ја проширил експанзивноста како општа форма по предлозите на генитив, на датив, на локатив, на инструментал, и тоа по: *вз, до, изз, на, ѿ, отз*. Иако во помал број, забележани се и примери за замена на акузативот од страна на номинативот, генитивот и локативот.

ГУБЕЊЕ НА ЛОКАТИВ И НА ИНСТРУМЕНТАЛ

Во литературата посветена на прашањето за стеснувањето на функциите на локативот и на инструменталот и за нивното губење, треба да се појде од постапноста при навлегувањето на акузативот во сферата на други коси падежи (Конески 1981: 161), т.е. да се има предвид неедновременото отпаѓање на косите падежи заради нееднаквите можности акузативот да се употребува како нивен синоним (Харалампиев 2001: 192).

Развојот на локативот и на инструменталот е судбоносно значаен за понатамошниот развој на деклинацијата и за развој на аналитизмот (Илиевски 1988: 109-110). За нивното губење важен бил поттикот од балканскојазичната средина (Ibid.: 112).

ИНСТРУМЕНТАЛ

Разложувањето на инструменталот одело по пат на негово функционално стеснување и изместување од страна на други (синонимни) конструкции (главно предлошки конструкции со акузатив) (Дуриданов 1955: 110). Некои од предлошките конструкции се откриваат уште во најстарите споменици (о одежди љто сѧ пѣѣте Мт VI, 28, Зоѓр, Мар, Ас). Општо земено ракописите од XII до XIV век даваат многу малку податоци за аналитичкото изразување на инструменталот.

Губењето на соодносот движење-мирување започнува рано (в. *Уйо̄ѣреба на акузай̄ив, Уйо̄ѣреба на локай̄ив*) и се одразил на замената на инструментал со акузатив по предлозите (надз, подз, прѣдз) при глаголи со статично значење. Примерите што ја илустрираат оваа појава ги привеодовме понапред, во разделот *Ой̄шй̄а й̄адежна форма со й̄редлози*, иако би се согласиле со Русек (1964: 173) дека во црковнословенските текстови оваа појава не нашла широк одраз.

Тенденцијата за воспоставување на една општа форма се потврдува и во случаи каде (бес)предлошкиот инструментал се заменил со акузатив со/без предлог: иконж сѧ шѣразь показажѣе 12v10-11 (Бит); постити сѧ говѣино пощение 34a29-30, сѧ тысѣщями тмы 67d8 (Орб); оѣготовати бл̄гости свож 56v17 (сп. со благостиж своаж Син), испльнихом сѧ мл̄ти твож 92r9 (сп. со милости твоѣж Син) (Рдм); и й̄спльнишж сѧ страха 104v16, нь ржци слово и исцѣлѣеть штрокз 109r3 (Мкд).

Некаде писарите избегнуваат употреба на инструментал и го заменуваат со синонимни конструкции (Чешко 1970: 203);

со предлошки или беспредлошки падежни форми (Ходова 1963: 91). Инструменталот се заменува со о + лок.: и попекж са ш грѣсѣ моемз б3а (Бон); и попекж са ш грѣсѣхъ монхъ 23г6 (Рдм); ш одежди ѹо (!) пецете са 33г12 (Крп); ш одежи ѹто пецете са 10г14-15 (Крат), понекогаш, иако ретко, има въз + локатив, а почесто се употребува въз + акуз.: и не иззидеши бѣ въз силахъ нашихъ 98а, ми шблѹаахъ са въз врѣтиште 52с (Бон). Во старословенскиот, конструкцијата со предлогот въз, на + лок. можела да се јави како синоним на инструменталниот инструментал (азъ придъ въз водѣ крѣста J I, 31) (Ходова 1963: 93, Чешко 1970: 214). Аналогно, се јавува и въз + акуз. со значење на инструментал за оружје: въз нѹже мѣрж мѣрите Mk IV, 24. По прозилез, според Чешко (1970: 216), таа конструкција е калка од грчкиот јазик, и како конструкција му е туѓа на живиот јазик на писарот исто како и самиот инструментал. Од друга страна и конструкцијата въз + лок. со месно значење систематски е смешувана со акузатив, што е сведок за заборавање на сопственото значење на локативот (најпрвин се следи замена на инстр. со въз + лок. а потоа лок. е заменет со акуз.).

Во текстовите се откриваат и други примери за замена на инструменталот: шблѣѹе са въз врѣтище 45с, шблѣкох са въз калпа рyzж 110а31, шблѣкжт са въз стоуд 174d33 (Орб); ми шблѹѣхъ са въз врѣтиште 16г1, не иззидеши бѣ въз силахъ ншихъ 48v19 (Рдм); въз всѣи славѣ 11v7-8 (Крат); въз всеи славѣ своѣи шблѣѹе са 11v7-8 (Мкд).

УПОТРЕБА НА ПРЕДЛОГОТ *сз* СО ИНСТРУМЕНТАЛ И НЕГОВО РАШИРУВАЊЕ

Предлогот *сз* првобитно бил употребуван само со инструментал-социјатив (Илиевски 1972: 134, Русек 1964: 173). Беспредлошки инструментал со значење друштво, придружба, не се среќава (Бауерова 1963: 295-296) и уште во старословенскиот бил заменет со конструкции со предлогот *сз* (Чешко 1970: 202). Во двете значења (друштво, средство) тој се заменува со општата падежна форма, иако во македонските црковнословенски ракописи оваа појава не е потврдена во бројни примери.

Предлогот *со* во својот развој ги доразвил и ги задлабочил старословенските функции, т.е. од различни видови придружба, заемно дејство, почнал да се употребува и за изразување орудие, материјал за вршење на дејството, како и за изразување начин на дејство (Конески 1981: 158, Асенова 2002: 101). Низ XII, XIII век предлошкиот инструментал достигнал врв (Дуриданов 1955: 114), иако, инструментал со значење средство или орудие без предлог превладува во старите текстови (Бауерова 1963: 293): *освѣти ни боже сз вѣрож* 42r (Заг); *соуиво и зелие с масломь* 25c23-24, *с плачѣмь* 64d4, *моиси шчищени с постомь* 70b3 (Орб); *с радостиж* 54r6, *съ козли* 55r14, *с масломь* 93v15 (РДМ); *възможе мжъ дрѣводѣль и коваучь оударѣж съ млатомь, оковавше ихъ сз гащами и съ кловоуқы идосте с вами и со одѣганиемь ихъ въврзгохъ въ пещз, и одрзжими бѣхъ с трепетомз* 144r32-33, *сз вышнѣж силож оученикомз христѣ дондеже облѣчѣете сѧ* 170r1-2, *с кораблемз потаплѣемз грѣхы!* 170v16-17 (Хлуд); *съ веригами и лютыми ранами стазаемымь* 13, *сѣимь съ слъзами исповѣданїа* 77 (Лес); *да не попережтъ ихъ съ ногами своими, научать*

кропити позѣ его съ слззами 110v11-12 (Мкд); съ аврамом 38, съ жигови железхоу 59, съ слоузами велико 33 (Тикв); да ходить съ ногама, да слышит съ оушима 111а (Крн).

Засилената употреба на предлогот съ, според Дуриданов (1955: 114), со инструментал е резултат на извесно смисловно избледување на различните инструментални завршоци и во исто време е неопходен услов за конечното одумирање на тој падеж, така што предлогот съ се покажал како способен да ги преземе неговите основни функции. Тој процес бил олеснет и од фонетско-фонолошки причини, поради кои дошло до изедначување на инструментал (по контракцијата) со општата ном.-акуз. форма во еднина кај именките од -а-/ја- основа и во множина во машки род во -о- основа по развојот на зѣ во и (Макаријоска 1997: 94).

Се среќаваат и примери со аналитички изразен инструментал со инструментално и социјативно значење со предлогот съ и општата падежна форма: иконѣ съ швразъ показзѣще 12v10-11 (Бит); съ тысѣщами тмы 67d8 (Орб); ꙗзыкомъ даѣщаго жизнѣ жрѣци съ книгоуиѣ отврѣгошѣ са тебе и ранзи даѣаѣѣ завистиѣ злоѣ 110v22-24, спидетѣ въ олтарѣ и окропитѣ с шмзѣвалницѣ и вса црѣзѣкѣѣ 104v20-22, жрѣци съ книгоуиѣ отврѣгошѣ са тебе 107v22-23 (Хлуд); где еси тогда да оумреши съ х̄а, съ сѣа марѣа, съ, анноу (Крн), дури и општа форма без предлог: оуштедри ма слово божие твоѣ мѣилкоствѣ в вѣкы 63v28-29 (Хлуд). Конструкциите со беспредлошка општа падежна форма како замена за инструменталниот инструментал несомнено биле вештачки или пак биле грешка на препишувачот (Русек, 1964: 167-168). Според Русек, општата падежна форма без предлог не била во состојба да ги презентира значењата на

инструменталот, чишто показатели биле наставките. Во моментот на губење на синтетичката деклинација, функцијата за изразување на синтаксички односи на инструменталот ја презел предлогот *сз*. Писарите, заменувајќи ги синтетичките форми на инструменталот со општа падежна форма како исклучок, го додавале само предлогот *сз*, бидејќи во текстовите од кои препишувале не наоѓале предлог.

Инструменталот во својот развој ги губи своите значења и употреби и му отстапува место на акузативот (Русек 1964: 161). Придонес за изедначување на инструментал со акузатив или со номинатив имаат некои фонетско-фонолошки процеси (в. раздел *Дејствио на фонетско-фонолошки фактор*).

Отстранувањето на разликата меѓу категоријата на движење и на мирување се одразило и во процесот на изместување на инструменталот т.е. овозможило, спорадично, да се јави акузатив по предлозите *надз*, *подз*, *прѣдз* со глаголи на мирување во македонските црковнословенски ракописи.

Исто така, инструменталот во различни значења почнува да им отстапува простор на синонимните конструкции (*вз*, *о*, *на* + акуз., лок.).

Предлогот *сз* ја засилува употребата преку негово проширување за означување ‘средство или начин,’ покрај комитативната/социјативната употреба на истиот предлог со инструментал.

Социјативните и инструменталните значења започнуваат да се изразуваат со помош на општата падежна форма поврзана со предлогот *сз*, при што овие случаи сведочат за аналитичкото изразување на значењата на инструменталот каде што предлогот

сз се јавува како единствен показател за синтаксички односи на инструменталот.

ЛОКАТИВ

Локативот најрано бил засегнат од процесот на истиснување и тоа најчесто во предлошките конструкции со *вз*, *на*. Најрано се изгубиле локативот и инструменталот, потоа генитивот и на крај дативот (Илиевски 1988: 109; Конески 1981: 161-162). Илиевски (1988: 109) нагласува дека во старословенскиот јазик локативот и инструменталот немале на што да се потпрат во хеленизираната и романизираната балканска јазична средина (по губењето на дативот во грчкиот и на аблативот во латинскиот кои ги носеле функциите на инструментал и локатив) и не е чудно што први подлегнале на процесот на редукција.

Исто така, стимулот доаѓал оттаму што акузативот, покрај локативот, се употребувал во предлошки конструкции со *вз*, *на* за означување место. Губењето на разликата што постоела кога акузативот се употребувал со глаголи што покажуваат движење и изразуваат просторни односи во динамичен аспект (Дуриданов 1955: 101-102), а локативот при глаголи кои означуваат мирување, наоѓање на едно место; довело до отпаѓање на локативот, и до навлегување на општата форма во сферата на негова употреба. Таа спротивставеност рано е расколебана под влијание на балканските јазици каде не постоела разлика меѓу категоријата на движење наспрема мирување. Според

Дуриданов (1955: 95) треба да се има предвид и раширеното расколебување на границата меѓу соодносот движење наспрема мирување во народниот јазик низ XIII век. Тој вели (Ibid.: 103) дека предлошките конструкции со *на*, *въ* со акуз. м. лок. се *никнаѝи* спонтано од народниот јазик, а не од грчкиот оригинал и дека се доказ за разложувањето на локативот од најрано време (Зогр, Мар). Без поткрепа од живиот говор тие форми ‘механички пренесени’ од грчкиот јазик нема да заживееле, како што не заживеал акуз. + инф. од грчкиот, иако е неоспорно дека соседното јаично влијание го забрзало процесот на губење на разликата меѓу категоријата на движење и мирување (Илиевски 1988: 110-111).

Примери поврзани со промените како резултат на губење на разликата меѓу категориите насока и место (движење и мирување), има од старословенскиот (в. *Уйоѝреба на акузаѝиив*). Потврдите за овој процес се поинтензивни по предлозите *въ*, *на*, а спорадични случаи на мешање на акуз. со лок. се забележани по о, при:⁶⁶ *сѝнаѝѝе во вса вселенѝ ѝѝеници 22v*, *брани меѝа и смрѝти славни не ѝстрашѝе са сѝранисте в вѝрѝ стѝ хѝмь възмагаеми мѝци 44г (Бит)*; *ѝко близѝ несть при дѝерь 15v*, *иже бѝдетѝ на кровѝ 96v (Дбм)*; *положѝ врагѝѝ твоѝ подножие ногама твоима 60r16-17 (Охр)*; *призѝва гла̂ на зѝма 169a (Бон)*; *на ѝл̂ сребѝрники (сп. со Орб на ѝл̂ сребѝрницѝхъ гѝсподи и на лобѝани льстивѝ искаѝѝ тебе юдеие ѝбити 174d28) (Заг)*; *е҃гоже видѝ въ адѝ 82a9*, *лазарѝ въ гробѝ дводноѝетѝ днес 142b13 (Орб)*; *жѝна сѝѝи въ тоѝенине кровѝ 70b6-7 (Рад)*; *видѝхѝмъ въ грѝ 35r3*, *положишѝ на нѝо оѝста своѝа 66v12*, *прогнѝваеши са въ море 162v12 (Рдм)*; *е҃гда славни ти оѝѝеници на омыѝение веѝеѝрѝ просѝѝаѝѝ 105r3-*

⁶⁶ Примерите со предлогот о + општа надежна форма се дадени во разделот *Уйоѝреба на оѝиѝѝа ѝадежна форма со ѝредлози*.

4, на омывение ти христѣе вожѣе оученикомъ си прѣдидѣша 105v18-19, порази егѣпта и фараона мжѣителѣ погрженъ въ море 152r2-3 (Хлуд). Акузативот за означување место е употребен и во следните примери: въ мѣстилищеъ бываеть похотемъ 158v, такоже и корабъ въ пристанищеъ 64v, како ѡ слово оно сѣдитъ ѣмоу 224v (Лес); ѿ тждоу въ малыи корабицъ или въ ладіа прѣлѣзше 81, и бывающимъ въ пльть хсѣа 136 (Маз); иже съзѣа своа храминѣ на камени 13r6-7, дасть имъ власть на дхѣи неустыа 16v20-21, въ сынмищеъ бѣ члкъ 102v7-8 (Мкд); въ тьмници 165d23 (Втш); глѣшоу на распетіе 100v, добро ес на гороу 132v (Крн).

Макаријоска (1997: 101) смета дека пишувачот, кој веќе обично употребувал општа форма зад предлог, почнал механички да ги заменува правилните предлошко-падежни состави за локатив со пообичните акузативни конструкции.

Како резултат од елиминирањето на разликата меѓу категориите движење и мирување се јавува распределба на изразот въ кѣпѣ наспрема въ кѣпѣ; овој израз во голем степен е адвербијализиран (Конески 1956: 34). Иако двете форми имаат локативно значење, со тек на времето се следи колебање: въкоупѣ 179r (Дбм); бѣхъ въ кѣпѣ 4v, 5r, и слѣзоста ѡба въ кѣпѣ филипъ и кажникъ 15v, изволиса намъ бывшимъ въ кѣпѣ 25v (Вран). Во Заг подоследно се употребува овој израз (во локативна форма): въкоупѣ князи и воєводи 11v28, бѣ въкоупѣ и члка 43r11, свѣтъ въкоупѣ свѣтїла 72r4.

Интересен е примерот од Заг: диви са въкоупѣ съ никодимомъ 162v19 каде што покрај въкоупѣ се јавува и предлог съ. Ходова (1971: 35) ваквата употреба ја објаснува со недоволна изразност на предлошко-падежната форма. Сличен пример, но со употреба на формата коупно м. въкоупѣ е: прѣци коупно съ апли 70r6 (Заг).

По однос на синтаксата на падежните форми, се одбележува подведување на одделни обрасци, па синтагмите со локатив се подведуваат според дативните, црта што е карактеристична за македонските ракописи (Русек 1964: 81). Застапување на локативот од страна на датив има во: и раскала са по оумноженио милости своеж 175а (Бон); живз по распатио 67г34, по дни семоу обрѣжете жѣстосрдина ваша 165в36-37 (Хлуд); ѡ имени твоемѡ 73в, въ единомѡ домоу 81г2 (Крп). Примерите за замена по предлогот по не се необични имајќи ја предвид употребата на овој предлог и со датив, но со различна семантика.

Беспредлошкиот локатив по глаголи со префиксите на-, при- бил заменет со датив (некои од конструкциите со датив се засилени со предлогот кз) приложити тѣлеси своемоу Мт VI, 27 (Ас), прилѣпитз са кз женѣ своен Мк X, 7 (Зогр), нележаштво емоу народоу Л V,1 (Мар); припадѣмъ христѡмъ молаше са 15в14-15, приближаем са кз страдѣтемъ 74г9-10 (Бит); не вѣ съ присталь свѣтоу и дѣломъ ихъ 117г (Дбм); прикоснѡ са дрѣвоу 109а20-21, припадѣмъ кз христоуви 155б2-3 (Орб); прилѣпень быхъ лобномоу гражданиоу 4в1-2, а оубиство кз лубодѣланио примѣсивъ 42в7-8, да приобзщитз же са словомз вѣрзи 89г38-89в1, приближит са кз трапезѣ 101в18 (Хлуд); приложити тѣлеси 33г11, да не привлѣчѣеть тебе кз сѡди 81г16-17, в вѣрма ѡно вѣхъ приближащии са кз иссоу 83г29 (Крп); приложити тѣлеси своемоу 10г13-14, 98в17-18, прикоснѡ са вскрылїа рызѣ его 87г23 (Крат); приложити тѣлоу 11в3, прикоснѡ са рызѣ его 16г9, прилѣпит са женѣ своен 76в11-12 (Мкд); делумно со генитив⁶⁷ аще прикоснѡ са рызѣ его Мт IX, 21 (Мар), приготви са доуше на исходз пришествїа приближает са непостоимаго! сѡдина 88в11-12 (Хлуд); прикоснѡ са вскрыли рызѣ

⁶⁷ Оваа појава може да се објасни со влијанието на грчкиот оригинал (Дуриданов 1955: 99).

его 38v24-25 (Крп); или со предлошки конструкции (на + лок., на + акуз.; акуз. без предлог): припаде рѣка на храминѣ тои, Л VI, 48 (Мар), нападаж на храминѣ тѣ Мт VII, 25 (Зогр); приложи рѣкѣ 216а6-7, приложи ми масло и вино 116с28-29 (Орб); нѣ тебе молимъ ѿ мариѣ навльшаго са бестрасътењь на страсть приближи са 28v36-37, бестменѣ плть примѣшен са 157г33-34 (Хлуд); нападаж на храминѣ 32v8-9, припаде рѣка на храминѣ 69v2-3 (Крп); нападашѣ на храминѣ ѡнѣ 13г9, припаде рѣка на храминѣ 108v2 (Мкд).

Случај на архаизација (дури и необични примери на обновување на лок. форма во текот на XIII век) се среќава во ракописите каде се јавува употреба на локатив без предлог, дури до некаде независно од тоа дали глаголите се со префикси при-, на-: ѿкоже пишеть прѣполовене прѣзника 184г6-7 (Заг); ѿкоже пишеть прѣполовени прѣзника 149г16-17, вьсѣ наоучишѣ исповѣдати вернѣмѣ образѣ 168г19-29, оубоуди са ѿ сна доуше моѣ полоуноши зовѣши 179v13-14 (Хлуд); коснѣ са оуно ихъ 16v1 (Мкд) (Русек 1964: 176). Според Бауер (1963: 273) зачувувањето на локативот без предлог всушност е карактеристика на глаголите со префикс на-, при- (поретко со вз-, о-, по). Топоров (в. Ходова 1963: 108) нагласува дека во беспредлошкиот локатив (за означување место) особено доаѓаат до израз индивидуални црти од говорот на писарот.

Замената со датив или генитив во многу случаи произлегува од постојните хомонимни форми на овие падежи со локатив (Бауер 1963: 273) и почесто се јавува кај глаголите со поапстрактно, дури и со преносно значење, отколку кај глаголите што значат конкретно движење или друго конкретно дејство (Бауер 1963: 281, 284).

Поширокото распространување на замените за беспредлошкиот локатив, особено на локативот по глаголите што означуваат мирување, се јавува од XII до XIV век, што е резултат на губење на сопствените функции на локативот или резултат на неговата неприсутност во народниот јазик. Локативот не е жива категорија и отпаднал од падежниот систем веќе кон XIV век (Дуриданов 1955: 99), што пак не ни отвора простор за обопштување на ситуацијата во македонските црковнословенски ракописи, имајќи ги предвид малиот број примери и нивната ограниченост на неколку ракописи со кои се илустрира стеснувањето на другите локативни значења. Локативот веројатно слабо можел да се спротивстави на процесот на преобразба на деklinацијата.

Во црковнословенските споменици од XII век па натаму, има многубројни примери за стеснување на локатив по предлозите *вз*, *на*, *(о)* од страна на ном.-акуз. форма.

Замена на локатив со датив се следи и по предлогот *по*.

Дативот е потврден место локатив во размножени примери по глаголи со префиксите *на-*, *при-*.

ПРЕДЛОШКИ КОНСТРУКЦИИ. ПОВТОРУВАЊЕ НА ПРЕДЛОЗИТЕ

Постепеното нарушување на синтетичката деklinација се следи и преку следните морфосинтаксички карактеристики: почеста употреба на предлози со синтетичка форма на именката (предлошките конструкции наместо конструкции без предлог);

преферирање на предлог со општа падежна форма како замена за падежните наставки, и редупликацијата на предлозите, која се цени како иновација (Рибарова 1988: 124). Треба да се има предвид општословенската тенденција која води кон постепена рестрикција на чисто синтетичките падежи и нивна замена со состави од предлог и падежна форма (Грковиќ-Мејдор 2001: 16).

Во повеќето ракописи покрај беспредлошката употреба на падежните форми се јавуваат (понекогаш паралелно) и предлошко-падежни конструкции со исто значење. Ваквата употреба е спротивна на општата тенденција за специфицирање на граматички средства за изразување на строго определени смисловни односи и синтаксички функции (Дуриданов 1955: 80).

Во понатамошниот развој на падежниот систем се форсира употребата на предлошките конструкции (предлог со општа форма) за сметка на самостојната употреба на некои падежи. Рибарова (2005: 140) нагласува дека оваа појава може да се следи од најстарите старословенски евангелија (в. *Ойшѣа ѿадежна форма*).

Голем дел од предлошките синтагми недвосмислено укажуваат на воздејството на балканската јазична средина (Конески 1981: 130) каде што падежните односи (се мисли на говорниот грчки и на балканскиот латински) се изразувале најмногу со предлози и со предлошки конструкции (Илиевски 1988: 108-109).

ПОВТОРУВАЊЕ НА ПРЕДЛОЗИТЕ

Од синтаксички аспект упадливи се примерите со повторување на еден ист предлог во синтаксичко паралелни изрази во рамките на едно исто дејство насочено кон различни објекти (Бицевска 1985: 67). Повторувањето се јавува при развојот на деklinацијата од синтетизам кон аналитизам и кога падежните форми почнале да ја губат својата јасност и изразност јазикот ‘посегнува’ по други синтаксички, во случајов, аналитички средства за појаснување на граматичките значења (Црвенковска 2006: 127). Примери:

БЕЗ: БЕЗЪ МЕЖЪУЪ и БЕЗЪ МЛТВЫ 2v19-31 (РДМ); БЫТИ БЕЗ ГРАДНИКОУ и БЕЗ ДОМКОУ 82 (Мазур.)

ВЪ: ЕМѢЖЕ и КЛАНѢЖШЕ СА ВЪ ПОСТѢ и ВЪ ВѢРѢ 62v, ИЗДРАКЛИВЪ ВЪ ПОРЪФИРЖ и ВЪ ВИСОНЫ ШБЛАУА^{ше} СА 99г (БИТ); ВЪ МОЛИТВѢ и ВЪ СЛѢЖѢ (Вран); и БѢДЖТЬ ЗНАМЕНИНА ВЪ СЛѢПЦИ и ВЪ ЛОУНѢ и ВЪ ЗВѢЗДАХЪ (Рад); ДА ШБЛѢКЖТ СА ВЪ СТОУ^ѣ и ВЪ СРАМЪ 16v17, ХВАЛИТЕ ЕГО ВЪ ПСАЛТЫРИ и ВЪ ГЖСЛЕХЪ 155г7 (РДМ); ВЪ ПЛЪТИ ПРИШЬСТВІА ВЪ ГА НАШЕГО 157с10 (ВТШ).

ИЗЪ: ИСХОДАША ИЗ ДОМОУ или ИЗЪ ГРАДА 32с13-15 (Рад);

НА: НА ПАВЛА и НА ВАРНАВЖ 24v (Вран); НА ПРѢСТОЛѢ НА КЕВКЕСИ НА ЖРѢБАТИ НА ЗЕМИ СѢДА ХРИСТЪЕ ВОЖЕ 154b34 (Орб); НАСТЖПАТИ НА ЗМИА и НА СКОРПИА и НА ВЪСЖ СИЛЖ ВРАУИЖ 112a22-112b1 (Рад); НА ЗЪМИЖ и НА СКОРФИЕ 92v12 (Крат); НАСТЖПАТИ НА ЗМІА и НА СКОРПІА 119г12-13 (Мкд); НА ОУДОЛѢНИЕ НА ВАРВАРИ...201с (ВТШ).

О: О МѢСТѢ СЕМЬ СВАТѢМЪ: и О ЗАКОНѢ 10v (Вран); Ш ДНИ ТОМЪ и Ш ГОДИНѢ ТОИ НИКТОЖЕ ВѢСТЬ 76a18-19, ШБЛИЧИТЬ МИРА СЕГО Ш ГРѢСѢ и Ш СЖДѢ (Рад); НАУАШЖ НЕГОДОВАТИ Ш ІАКОВѢ и Ш ІОАНѢ 78v11 (Мкд);

Ѡ: и Ѡ АНГЕЛЫ ХВАЛЕНЬ и Ѡ ШТРОКЪ ПѢНИЕ ПРИЕМЛЕТЬ 154b34

(Орб); блѡдѣте сѧ ѿ кваса фарисеиска и ѿ кваса иродова 119b25-119c1, и по немь идоша народи мнози ѿ галилеа и декаполиа и ѿ иероусалима и иоудеа 25d18-22 (Рад); ѿ гла̄ вражна и ѿ стазагна̄а 41v2 (РДМ); ѿ самариж нж ѿ бѡгородицѣж 26r4 (Хлуд); ѿ галилеа и декаполѣ и ѿ іероусалимь 7r22-7v1, ѿ словѣс бо своихъ шправдыши сѧ и ѿ словѣс своихъ шсждиши сѧ 22r14-16 (Мкд);

прѣдз: азъ ѣ мѡти слзы проливаж прѣдъ двери гробову прѣдъ тобож плаче сѧ 137r19-20 (Хлуд);

ради: мене ради и еѡгліа ради 77v20-21 (Мкд);

сз: съ ...варнавож и съ павломь 25v, съ паѡломь. и съ варнавож 25r (Вран); съ ѿцемь и съ сыномь 218a36, с нами ѡченикь дванадесате с мирносицами жѣнами и съ ишсифомь и съ инѣми ѡченикы и съ ѡченицами спѡсе 218a13 (Орб); съ межжѡснемь и съ ѡлтвами 2v5-6, съ възыханнемь и съ слъзѧми 133v14-15, съ постомь и съ ѡлтвож и съ паматиж и съ лѡбовиж и съ мѡтинеж 133v15-18 (РДМ); оковавше ихъ сз гащѧми и съ кловоѡкы 144r32-33 (Хлуд); съ силож и съ славож 62r14 (Крат); съ шрженемь и съ посохы 50v17-18 (Мкд).

Карактеристично е дека забележаните примери со повторување на предлозите во XII век сѣ уште се реткост (Бит), а од втората половина на XIII век се позастапени. Најчесто се повторува предлогот сз, а евидентни се, иако поретки повторувањата на другите предлози (вз, на, отъ). Иако, Русек (1964: 173) вели дека редуплицираните форми на предлогот сз се забележани дури на крајот на XIV век, во ракописите што се предмет на наша анализа примери се откриват еден век порано.

Во сите ракописи конструкциите со повторени предлози редовно се поврзани со сврзникот и.

За редупликација на предлозите не изостанал ни стимулот

од народниот јазик (поради распространетоста на појавата, најверојатно била заживеана во живиот народен јазик), а оваа појава е карактеристична за народните песни од источните краишта и денес (Бицевска 1985: 67, Конески 1981: 159). Во (дел од) овие случаи во грчкиот текст главно нема повторување на предлогот (Конески 1956: 33, Макаријоска 1997: 105). Повторување на предлозите се јавува и во црковнословенските ракописите од другите редакции (Грковиќ-Мејџор 2007: 163), што наведува на можен заклучок дека станува збор за карактеристика на општословенскиот говорен јазик, која со текот на времето навлегува во пишаниот јазик.

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

Анализата на состојбата од формален аспект во деklinацијата на именките во македонските црковнословенски ракописи открива застапеност на општата тенденција за отстапување од состојбата карактеристична за канонските текстови. Промените се карактеристични за сите текстови, но со различен обем. Бројните подновени форми во рамките на промените на именките добиени како резултат на мешањето на различните деklinациски типови и на нивните падежни наставки, сведочат дека овој процес не е факултативен.

Во текстовите од XII век има примери што го одбележуваат отпочнувањето на процесот на изедначување на основите, додека промените се во понапредната фаза во помладите ракописи, почнувајќи од втората половина на XIII век па натаму (Рад, Рдм, Хлуд). Промените се доста побројни во ракописите од XIV век, а уште поголем

одраз имаат во ракопиисте од XV век, па и натаму (Крп, Крат, Лесн, Мкд, Втш, Тикв, Крн), при што во различни текстови се среќава различен однос кон фиксирањето, фреквенцијата, на некоја тенденција, иновација, одлика... Деклинацијата на именките го чува синтетичкиот карактер, со сериозни нарушувања и бројни морфосинтаксички промени, особено нагласени од XIV век.

Врз основа на изнесениот материјал се констатира дека споменатиот процес е поинтензивен во ракописите од кругот на Кратовскиот центар.

Добро се зачувани –о-, -а- основите, а консонантските се во процес на разлагање. Кај консонантските е забележано влијание на вокалските основи мотивирано од истите наставки во некои падежи.

Кај именките од машки род е потврдено мешањето на -о- со -ѝ- основа. Распространувањето на двосложните наставки со суфиксната морфема -ов- е најизразена појава во процесот на изедначување на основите кај именките од машки род (Конески 1982:134), и доаѓа до израз во сите разгледани ракописи, пред сè кај одушевените именки.

Нашироко, во сите анализирани текстови, кај –о- и –јо- основите е распространета еднинската наставка за датив, а поограничено е распространета множинската наставка за номинатив (од XIII век натаму). Во генитив множина речиси редовно се среќаваат форми според -ѝ- основа, почнувајќи од постарите ракописи (Бит, Охр).

Форми со проширена основа со помош на суфиксната морфема –ов се јавуваат и во други падежи (датив, акузатив, локатив множина) кај именките од -ѝ- основа, а поретко во -о-/-јо- основа.

Еднинските форми кај -ѝ- основата, главно за генитив, датив, акузатив и локатив еднина, претрпеле помалку промени според -о-,

-јо- основа.

Воздејство на -ј- основата врз другите именки од машки род (со исклучок на именките од -ј- основа) е забележано најмногу во генитив, во локатив еднина и во номинатив множина, а спорадично во генитив множина.

Форми по палаталната и по непалаталната вокалска основа во генитив и во датив еднина (понекогаш и -ј- основа влијае во датив еднина) се следат при деклинирањето и на именките од -ј- основа.

Поради совпаѓањето на некои падежни наставки кај -јо-, -ј- и консонантската -ен- основа (ном., акуз. едн.), а и поради раното депалатализирање на меките консонанти, се набљудуваат заемни дејства меѓу овие три основи и мешање на падежните наставки. Особено силно е влијанието врз консонантската деклинација. Во ген. и лок. едн. со наставката -и се совпаѓаат -ј- основа и консонантската основа во овие два падежа.

Нестабилноста на консонантската -ен- основа доаѓа до израз преку проникнување на падежните завршоци на -ј- основа (редовно во локатив еднина и во множинските форми за номинатив и генитив) и поретко преку влијание на -о-, -јо-, -ј- основа (во генитив, датив, инструментал еднина).

Прегледот на деклинацијата на именките од женски род укажува на добро чување на старите форми кај продуктивните именски основи. Главно промените кај именките од -а-, -ја- основа се од фонетско-фонолошки карактер врзани со неколку појави: мешање на назалите, деназализација, дефонологизација на јери. Со расколебување на правилната дистрибуција на назалите доаѓа до совпаѓање на наставките на различни падежи, како и до употреба на наставка од еден падеж во друг. Најчесто прераспределбите се меѓу генитив и

акузатив еднина.

Во извесен степен се отстранува и разликата меѓу тврдата и меката промена и тоа во ген., лок. еднина и во ном. и во акуз. мн.

Во -й- основа во ген. и во INSTR. мн. се следи ограничено воздејство од вокалските -а-, -ја- основи, а кај именките од -ū- основа се јавуваат форми блиски до -а-основа (ген. и акуз. едн.) и до -й- основа (ген. и лок. едн.).

Двете именки *мати*, *дџи* се подложни на извесно влијание од -ја- и -й- деklinација во множина.

Промените кај именките од среден род главно се случуваат кај именките од консонантските основи.

Најмногу старословенскиот лик го задржале именките од -о- основа. Исто така е зачувана и разликата меѓу палаталната и непалаталната промена (Конески 1981: 135-136).

За разлика од непалаталната промена, кај именките од палаталната вокалска -јо- основа се случиле одредени отстапки. Промените во -јо- основа најмногу ги зафаќаат именките на -ие и тоа во: ген., дат. едн., како влијание на непалаталните основи врз палаталните. Во множина се потврдени промени во ген., INSTR., лок.

Малкубројноста е причина за неодржување на консонантските основи од среден род. Се следи стремеж за изедначување на консонантските основи на -ес- со формите на -о-, -јо-, -й- основа и тоа редовно во еднинската промена (ген., дат. лок., INSTR.). Во множина кај овие именки се следи тенденцијата за чување на старите форми со проширена консонантска основа. Промените во множина се јавуваат поограничено (ген., лок.) и се има впечаток дека во множина се чуваат формите со проширена основа, освен некои ретки пројави на промени. Се среќаваат и бројни паралелни (стари и нови) форми како

и образувања со/без проширената основа на која се додаваат падежните завршоци од вокалските основи.

Кај именките со консонантска основа на $-\epsilon n-$, $-aT-$ доминираат форми со проширена основа. Асимилацискиот процес овие именки од среден род ги зафаќа во послаб степен (ген., дат. и лок. едн.).

Заемното дејство на различните деклинациски типови довело до намалување на формалното богатство од деклинациските типови преку изумирање на непродуктивните основи. Мешањето на основите предизвикало зближување на различните типови основи, по родов признак. Исто така, во историјата на деклинацијата една од тенденциите е онаа за обединување на различните деклинациски типови според родов признак, како резултат на што денес се разликуваат деклинации по родови (Конески 1981: 134), наместо по основи, како во старословенскиот. Обединувањето по родов признак е една од појавите преку која се огледува сериозното расколебување на падежниот систем.

Сите овие процеси доведуваат до неизразност и до елиминирање на меките и на непродуктивните основи и почетоци на оспособување на три основни деклинациски типови врз основа на старите $-o-$, $-a-$, $-i-$ основа.

Паралелно со одумирањето на непродуктивните деклинации имаме ширење на нивните наставки т.е. доаѓа до проникнување извесен број флексиски елементи од (изумрените) непродуктивни типови во системот на продуктивните. Од алтернативните наставки во некои падежи, често надвладуваат подолгите, поизразните, поредовно од $-i-$, $-y-$ основа, и тоа наставките со проширувањето $-ov-$, потоа наставките $-ie$, $-en$, $-mi$ и сл.

Во однос на прашањата поврзани со падежната синтакса, на-

кусо ја разгледаваме историјата на секој одделен падеж; измените во употребата на падежите или истиснување на падежите, односно истиснување на дел од нивните значења.

Промените на синтаксичко ниво се среќаваат, но со различен интензитет, во сите разгледани ракописи од македонска редакција, без оглед на нивната поврзаност со определена книжевна школа и без оглед на припадноста кон определен книжевен жанр.

Во најстарите споменици од македонска редакција, во XII век (Бит, Дбм, Охр) забележаните примери се незначителни, но сепак се потврда за процесот на мешање на падежите и за образување и за употреба на општа падежна форма (Куљбакин 1907: СХII).

Примерите се почести од XIII век, особено во неговата втора половина и јасно укажуваат на процесот на мешање на падежите и образување на општа падежна форма. Затоа, и не случајно се вели дека во текот на XIII век произлегле решавачките измени кои го определиле преодот од синтетизам кон аналитизам (Чешко 1970: 146).

Од крајот на XIII век и низ XIV и XV век е засилено пренебрегнувањето на падежните наставки за изразување на синтаксичките односи и се тежнее кон други показатели на тие односи, во прв ред кон предлозите. Подновувањата и промените веќе доследно се застапени, дури како норма.

Факт е дека секој текст од XII до XVI, XVII век го карактеризираат основните синтаксички процеси, (наброени во почетокот на овој дел), кои водат кон преобразба на падежниот систем, иако во помладите ракописи трансформацијата на деклинацијата целосно доаѓа до израз, но, и покрај тоа не може да се зборува за изразито аналитички карактер на деклинацијата. Неретко, се зачувуваат, дури и се преферираат, архаични средства карактеристични за постариот период и за

книжната норма (посвоен генитив и генитив во одречни реченици во Лес, Мкд; беспредлошки локатив дури и кај глаголи кои немаат префикс при-, на- во Заг, Хлуд, Мкд). Локативот и инструменталот без предлог Грковиќ-Мејдор (2001: 10) ги вбројува во т.н. категорија на словенски архаизми, т.е. конструкции наследени од прасловенскиот, а кои во старословенскиот се ретки и се во одумирање.

Аналитичките тенденции во дефлекцијата на македонските црковнословенски ракописи најбројно доаѓаат до израз преку неко-ректна употреба на падежните форми. Падежите се употребуваат неправилно и често меѓусебно се заменуваат: се мешаат номинатив и акузатив; акузатив се заменува со генитив и обратно, се употребува датив со посесивно значење наместо генитив, се заменуваат локатив и инструментал со акузатив и обратно, но поретко, особено по предлозите со локално значење (вз, на, надз, подз, прѣдз). Во последниот случај доаѓа до израз расколебаноста на јасната граница меѓу категориите на движење и мирување. Во помал број случаи појавата се потврдува при замена на инструментал со акузатив. Исто така, дативот го отстранува беспредлошкиот локатив при глаголи со префиксот на-, при- и по предлогот по.

Мешањето на падежите е сигурен знак, кој ја сигнализира расколебаноста на синтетичката дефлекција.

Во дел од примерите мешањето на падежните форми е потпомогнато од дејството на факторот од фонетско-фонолошка природа (дефонологизација на зл, мешање на назалите, деназализација на назалите и сл.), во корелација со дејството на синтаксичкиот фактор.

Во историскиот развој на падежните форми некои и се разлагаат и губат (дел) од основните значења (генитив), а други се поопстојни, ги менуваат, дури и ги прошируваат функциите (акузатив, датив).

Во периодот пред XIV век доаѓа до интензивна тенденција за функционално раширување на акузативот за сметка на губењето на синтаксичките позиции на другите падежи. Така, акузативот го застапува генитивот по некои глаголи со генитивно значење (бѣжати, искати, лишити, поносити, слзшати, сџпасти), исто така се јавува наместо партизивниот и словенскиот генитив. Акузативот (со/без предлог) оди со некои глаголи кои барат дополнување во датив (глаголати, поносити са, сџлати, сџтворити, оџподобити са, оџџити), а подоцна се јавува и наместо датив со целно значење и наместо посвојниот датив.

Разлагањето на одделни падежи одело така што тие покажуваат намалена фреквенција или пак варирање со аналитичките (предлошките) конструкции за изразување на исти синтаксички односи (в. подолу во заклучокот).

Општата падежна форма (ном.-акуз. форма) ги изместува старите синтетички форми, и ја продолжува експанзивноста како општа форма по предлозите. Најраните потврди се откриваат од XII век по предлозите својствени за генитивот (потврда за замена на партизивниот генитив со предлогот отџ и општата падежна форма има од Дбм). Исто така, од XIII век натаму, падежните форми се заменуваат со (синонимни) аналитички конструкции во чиј состав влегува некој предлог и акузативот како општа падежна форма (на пр. социјативниот и инструменталниот инструментал се заменуваат со сџ + општа падежна форма; дативот за правец семантички е близок, па затоа е заменуван со конструкциите вџ, на + акуз.; инструменталот се заменува со вџ, на + акуз. и сл.).

Се покажува дека грчкиот и балканскиот латински навистина се одразиле во употребата на падежните форми од нашите ракописи. Така, падежите со поткрепа во балканската средина, како датив и

акузатив, биле повитални и не само што се одржале пред налетот на аналитичкиот ‘бран’ туку и ја прошириле својата употреба во сферата на другите падежи (дативот наместо посесивен генитив, а акузативот, подоцна општата форма, се употребувал како замена за речиси сите коси падежи).

Другите падежи без формална/функционална поткрепа во соседните јазици почнале да избледуваат, функционално да се стеснуваат и да го отстапуваат своето место во корист на поопстојните падежи или предлошки конструкции, главно на акузативот.

При трансформација на деклинацијата се засилуваат именските конструкции со предлог за означување падежни односи (со генитив, со датив, со инструментал). Поактивно започнуваат да се користат предлошко-падежните конструкции наместо беспредлошките за изразување на исти синтаксички односи (по тој пат одело основното стеснување на локативот и на инструменталот). Хомонимија има во употребата на падежи со предлог и падежи без предлог со исто значење: партитивен генитив со предлогот *отъ* или без него; исто и кај генитивот со аблативно значење; дативот за означување цел, како и при датив со глаголи на зборување или на движење со предлогот *къ* или без него; инструментал со значење средство, начин со предлогот *съ* или без него и сл.

Ослабнатиот усет за граматичка изразност на наставката во развишаната синтетичка деклинација се манифестира и во нарушените конгруентни врски, т.е. како несогласувањето меѓу падежот на именката и падежот на нејзините определби почнувајќи од Зоѓр, Мар, Бит и Дбм низ XII век, а се среќава и во помладите ракописи (Орб, Крп, Лес, Маз, Втш, Тикв, Крн).

Како тенденција на јазикот кој смело ‘чекори’ кон аналитизам,

заради јасност и оформеност на изразот, од XIII век доаѓа до поинтензивно повторување на предлозите (без, въз, изъз, на, отъ, о, ради, съ). Најчесто се повторува предлогот съ, а евидентни се, иако поретки, повторувањата на другите предлози (въз, на, отъ).

Сите наброени промени се доказ за ослабнување на усетот за правилна употреба на падежите, дури понекаде и механичко нагаѓање при согласувањето. Исто така, сведочат за расколебаното чувство за синтаксичките функции на одделни падежи (дури и за неразбирање на значењето на падежните морфемии од страна на писарите, па оттаму и грешење), но и за напредната фаза на распаѓање на падежниот систем, наспроти тенденцијата за конзервативен карактер на јазикот и држење до книжната норма. Доколку чувството за падежи би било посилено, поизразено, до вакви промени не би дошло. Меѓу јазикот на текстовите, кои ги препишувале писарите, и нивниот жив јазик, се создавал сè поголем расчекор (Рибарова 2005: 56).

Некои од промените во делот на употреба на падежите се продолжение на процеси присутни од порано (од старословенскиот); дел од промените ја одразуваат состојбата од народниот говор (Русек 1964: 75).

V. ДЕКЛИНАЦИЈАТА НА ИМЕНКИТЕ ВО ЕПИГРАФСКИТЕ СПОМЕНИЦИ ВО МАКЕДОНИЈА (XIV-XVIII век)

Историјата на кој било јазик се потпира врз факти извлечени основно од литературните споменици, иако се смета дека не помалку важни се и другите споменици кои не ѝ припаѓаат на литературата, туку се дел од епиграфиката (Рожденственскаја 1991). Епиграфските споменици претставуваат своевиден суплемент на традиционалните книжевни текстови и за прашања од јазичната историја.

Епиграфскиот материјал, како повеќеслоен писмен извор, овозможува читање на културното минато, на културната историја, благодарение на јазичниот код од минатите векови. Јазикот на *камените* книги, исто така, зборува за јазичната историја. Затоа, епиграфски извори се вреден и полнозначен јазичен извор.

Почнувајќи од старословенскиот, па преку црковнословенскиот како јазичен медиум, меѓу другото и на епиграфските споменици, може да се следи развојниот континуитет на јазикот, геохронолошката и историска детерминираност, сферите на употреба, функциите и сл. Сепак, поради својата лапидарност, не ретко и стереотипност,

епиграфските споменици правописно и јазично се посиромашни од ракописите. Но, од друга страна тие се поинтимни од ракописите и подлабоко се *нурнати* во животот: јавен, општествен, амбиентален; во животот на поединецот, мал и секојдневен (Šimić 2009: 31). Оттаму, поради своја вонтекстовност и неканонски карактер, епиграфските споменици содржат форми на жив говорен јазик, понекогаш дијалектно обоени од едно време и од една средина; форми кои послободно се јавуваат во нив отколку во литургиските текстови. Сепак, во епиграфскиот материјал се зачувани и (некои) постари книжевни форми, обележја на црковнословенскиот книжевен јазик, иако, „Мора да се одбележи дека јазикот на многу натписи е подиректно поврзан со оној на секојдневниот живот, отколку со оној на литературата” (Sandays 1927: 2).

Во фокусот на овој дел се особеностите на деклинацијата на записите и на натписите на црковнословенски јазик во Македонија. На потребата од систематско изучување на натписите во црквите во Македонија, а со тоа и на црковнословенскиот јазик на натписите во црквите, пред повеќе од половина век упатува Конески во својот труд *Црковнословенскиот јазик на фреските во Македонија*.⁶⁸ Податоците од јазичното истражување на епиграфските споменици ги дополнуваат сознанијата за историјата на словенската писменост во Македонија, а фрлаат и пожива светлина врз историските околности во кои се употребувал тој јазик (Конески 1975: 54, 71). Секој натпис/запис напишан на црковнословенски јазик е важен за проучување на историјата на јазикот и на писмото на еден регион (Šimić 2009: 73), па и пошироко.

68 Том VII *Кирилометодиевската традиција од IX до XIX век* од критичките изданија на *Целокупни дела на Блаже Конески*, МАНУ, Скопје, 2020, стр.405-406, посочува дека овој текст е препечатуван без промени неколкупати. Ние работевме според изданието на трудот од 1975 г. (в. *Литература*).

На епиграфското наследство треба да му се пријде и од филолошка позиција, зашто во епиграфските извори се пронаоѓаат вредности за изучување на палеографијата и на јазикот (Рождественскаја 1991: 7). Имено, Рождественскаја (1995: 5) на повеќе наврати наведува дека епиграфските споменици по правило имаат специфични признаци кои ги одделуваат од општиот корпус на средновековни писмени извори - мнозинство се локализирани и се автентични. Епиграфските споменици се зачувани во еден примерок и до нас стигнале непоправени, како живи сведоци за минатото. Тие немаат подоцнежни преписи, ниту промени од различни причини и карактер, освен можни механички повреди. Во споредба со другите писмени сведоштва за културната, јазичната историја, записите/натписите се особено важен извор зашто не поминале низ рацете на многубројни препишувачи; со што презентираат објективен, уникален мемориски потенцијал. Како најавтентични и најнепосредни споменици, и покрај сите историски неприлики, дошле до нас во изворна чистина. Во врска со претходната карактеристика, оригиналноста, изворноста; особено важно е и својството дека епиграфските споменици, принципиелно, не содржат подоцнежни пластови, за разлика од повеќето книжевни текстови (Рождественскаја 1991: 4). Отсуството на напласкувања ги прави особено податлив и вреден јазичен извор. Интересни се и од јазична гледна точка зашто низ нив се следи историјата на писмениот јазик. Иако, некои записи/натписи се сериозно оштетени или се многу кратки текстови, пред сè поради датираноста, директна или индиректна, тие даваат сигурен, богат материјал за проучување на одделни моменти од историјата на нашиот јазик, за развојот на јазикот на сите рамништа, за јазикот на различен геопростор и сл. Оттаму, записите и натписите можат да биде веродостоен историски

документ само ако се прецизно датирани (Бабамова 2005: 77). Самуиловата плоча, Варошкиот, Битолскиот натпис, потоа Гнездовскиот натпис, Добруцанскиот натпис, се најстарите словенски датирани споменици (Трифуновиќ 1974: 161). Фиксираноста во времето и во просторот на епиграфската продукција ѝ овозможува да стане цврсто упориште на културна географија; патоказ и мост на културата (Šimić 2009: 37-38).

Во анализата нашето внимание беше насочено кон морфосинтаксичките особености на деклинацијата на именките одразени во јазикот на епиграфските споменици, без задржување на палеографско-ортографската страна и на физичко-техничките карактеристики на записите/натписите. Како и да е, неминовно е говорејќи за морфолошките карактеристики да допреме и до фонетско-фонолошките појави, зашто системот на форми е оној што најсилно и најизразито го карактеризира надворешниот, акустичкиот лик на фонолошкиот систем кој одразува одреден степен на развој (Угринова-Скаловска 1979: 86)

При презентирање на деклинациските црти на епиграфскиот корпус којшто е предмет на интерес, намерата е преку еднаков научен третман на епиграфиката со ракописите да покаже влогот и (дис)континуитетот на охридските јазични традиции на епиграфски терен и отстапките од нив, односно развојните тенденции. Се осврнавме на карактерот на деклинацијата на именките во епиграфските текстови во еден определен просторствено-временски континуум од XIV до XVIII век и можната детерминираност од него. При тоа, во некои контексти се воспоставени паралели со јазичните појави во ракописите од истиот период, заради споредба на јазичната состојба. Разгледавме дали и колку во деклинацијата на епиграфските споменици од

разгледуваниот период се појавуваат тенденции за (не)отстапување од јазичната норма.

Сметаме дека со овој дел од трудот се откриваат дел од неоткриените, т.е. дел од завиените/превиените, или пак досега недоволно откриените јазични слоеви на епиграфските споменици како поприлично запоставен сегмент од македонското културно, писмено наследство. Преку анализа и толкување на развојните аспекти на деклинацијата во записите и во натписите како епиграфски споменици, се презентира нивното значење како писмени извори пред сè, за јазичното минато на Македонија. Со тоа и во лапидарните споменици се проследува процесот на преобразба на синтетичкиот карактер на деклинацијата преку коментирање на подновувањата, но и се укажува на архаизациите, со цел да се покаже нивната важност и валидност не само за илустрација на состојбата, ама и за добивање поширока слика, на почетокот, за поедноставувањето на сложената деклинација, а потоа, и за решителната тенденција кон аналитизам.

МОРФОСИНТАКСИЧКИ ОСОБЕНОСТИ НА ДЕКЛИНАЦИЈАТА НА ИМЕНКИТЕ ВО НАТПИСИТЕ И ВО ЗАПИСИТЕ

Процесот на разложување на деклинацијата и нејзиното движење од синтетизам кон аналитизам во црковнословенскиот јазик го илустрираме преку задржување на дел од појавите потврдени во деклинацијата на именките, почнувајќи од мешањето на основите; губењето на разликите меѓу палаталните и непалаталните основи; мешањето на падежите; стремежот за востановување и за затврдување општа падежна форма; замената на падежните наставки со аналитички предлошки конструкции; особено покрај некои глаголи, и

слични појави.

Промените и отстапувањата од канонската падежна парадигма се ограничени. Имено, мешањето на основите не дошло до полн израз, така, на пр. вокативот кај именката господѣ без исклучок ја чува старата наставка ЗКу, ги бѣ ЗТ1, ги КМат, ЗМат1,2, ЗПо, КБ, ЗТр, ККру; ВГ: прими ги ЗПрп, прими мѣниѣ ги ЗВел, прими ги НТо, помени ги, прими ги ЗВр, помени, господи ЗСл, прими ги мленіе НСли, прими ги раба сѣоѣга ЗКос, прнмн гн ЗК, помени ги НСл1, НСл3, прими ги НСл4.⁶⁹

Именките од машки род со основа на -ѣ- уште во најстариот период, главно во еднина, биле подложени на влијание од именките со основа на -ї-, -о-, -јо-. Именката сѣинѣ секаде се јавува со наставки според -о- основа: възлюбленнаго емѣ сына краика КЛ, сына мѣ КМат, поспішениемъ сына КСт; ВГ: поспешением сына КСли, КК, КЖ1, веројатно по аналогија на именката отъць во истата синтагма, освен во примерот од КЛ (Чигоја 1998: 100).

Интересна е формата: шѣрѣте цркви ѡкріенѣ и покри цркви КМат. Во примеров не е возможно еднозначно толкување; можно е да дошло до метатеза на о и в (во акузатив еднина формата е црквиѣѣ) или сфаќање на назалноста од страна на писарот без назална компонента. Исто така, можно е и вториот дел од диграмот оѣ да е ис-

⁶⁹ Во некои од постојните изданија и расчитувања на натписите/записите најчесто се наоѓаат грешки, на извесни (технички) пропусти и неточности коишто можат во поинаков правец да ја насочат јазичната интерпретација. Оттаму, најпрвин се направи корекција, ревизија на постојните читања, а потоа, врз основа на сопственото расчитување, се пристапи кон јазична анализа. Напоменуваме дека тоа не подразбира идеално расчитување, без пропусти; такво безмалку и да не постои поради затемнетата слика на текстовите, бројните лигатури, подизбришаните или бледи букви и сл. Зборовите пишувани под тигла и во лигатура не се презентираат во развртана форма. Акцентското обележување каде што постои не го пренесуваме во примерите коишто служат за илустрација. Кај натписите/записите без интегрален дел од текстот, не се прави реконструкција на деловите што недостасуваат и не се предлага одредено читање на оштетените и испуштените места. Таквите места се означени со три точки во обични загради. Кога илустрираме фрагмент, дел од епиграфскиот текст, скратениот цитиран контекст го обележуваме со три точки. На формалните пропусти и неочекувани, некоректни граматички форми се обрнува внимание со помош на (*sic.*).

пуштен, судејќи по падежната форма на придавката што следува. Интересна е новата форма: покри се цр̄кѡа ЗЛ2. Формава е од незасведочен номинатив *цр̄кѡа, т.е. се приклонува кон именките со промена на -а-. Покрај претходниве случаи, се бележат и правилните форми: ѡ баковѣ цр̄кѡѣ ЛК1, пописа цр̄ковѣ КТо. Именката тз̄кз̄и слично како цр̄кз̄и, во XIII век се менувала како р̄жк̄а.

Наспрема именките од непродуктивните основи, кај продуктивните основи од женски род се среќаваат интересни примери во акузатив множина за количество: на године сто КЛ, за три године КБ, со наставката -е во године од народниот говор. Сп. со вс̄и ниве КЖ2.

Паралелно со постоењето архаични форми со проширена основа, кај консонантските основи се регистрирани форми образувани од непроширена основа на која се додадени падежни наставки од вокалските основи (-о-, -јо-, -ї-): до дѣла КЛ, написахъ слова ЗГК5. Најинтензивно е влијанието, а потоа и изедначувањето на падежната промена кај именките од консонантската основа на -ес- со именките од -о- основа уште во старословенските текстови (Конески 1981: 135). Причините за заемното влијание се: еднаквите форми за номинатив, акузатив и вокатив, како и еднаквиот број слогови кај именките од среден род кај двете споменати основи (Угринова-Скаловска 2006: 68).

Консонантските основи биле малобројни за да се задржат како стабилни (со исклучоци: носи камѣн ЗЛ1). Процесот на нивно разложување и слевање во продуктивните основи е илустриран во: кь камѣнъ КЛ - стара форма која е добро навлезена на епиграфски терен, со наставка од -о/јо-основа во датив еднина. Кај именките на -те̄ль формата во номинатив множина не е образувана по консонантска, туку по вокалската -о-/-јо-основа: насто̄ятѣли ККру. За наложување

на наставката –и во номинатив множина кај именките што завршуваат на –ѣль во Охридскиот апостол зборува Пандев (2011: 54). Во номинатив множина, во ракописите од XII до XIV век, примерите образувани со наставка од –ї- основа се многубројни, иако во единични примери се одбележани и наставките –и или –ии (Паунова 2011: 34). Во консонантските основи во најголемиот дел случаи на проширената консонантска основа ѝ се додава наставка од друга основа (на пр. од -о-, -јо- основа).

За одбележување е формата во генитив на –є кај консонантската –єр-основа каде што е можно влијание од именките од машки род кај коишто доаѓа до израз категоријата одушевеност: по м̄лти прѣчѣтые в̄гом̄тр̄е НЗ1, и по м̄лстѣї прѣчистие в̄гом̄т̄ере НТре, богомат̄ере КП.⁷⁰ Замена на номинатив со акузатив се следи во: и мат̄ере н̄ї КЗ1, д̄щере њго апа и ела..., ... и д̄щере њго к̄ра з̄но НЗ1. Потврди се среќаваат и во повеќето црковнословенски ракописи од македонска редакција (Паунова 2011: 54).

Тенденцијата за елиминирање на разликите во образување на падежните форми кај именките од палаталната наспрема оние од непалаталната промена се јавува од најстарите канонски извори, па сè до современите јазици. Мешањето на основите доведува до прераспределба на падежните морфеми, што пак во голем степен се огледа во прераспределбата на аломорфите од меките и од тврдите основи кај именките од сите три рода.⁷¹ Во македонските ракописи од XII и

⁷⁰ Поопсежни јазични коментари, теоретска поткрепа и сл., во врска со одредена јазична појава како дел од сложениот процес на преобразбата на синтетичкиот деклинациски тип на именките од сите три рода на морфосинтаксичко ниво, се објаснети, продлабочено анализирани и наведени во делот што се однесува на особености на деклинацијата на именките во црковнословенските ракописи. Истата појава во врска со епиграфските извори ја илустрираме единствено преку примери и кус коментар или со упатување, за да не се повторуваме.

⁷¹ Отстранувањето на разликите меѓу меката и тврдата промена е разгледувана во некои статии. Со неа се занимавал Конески (1968), Утринова-Скаловска (1979: 87-88), а подоцна и Пандев (1995), кој на споменатото прашање му дава балканистичка димензија (в. *Деклинација на именките во црковнословенските ракописи од македонска редакција*).

од XIII век се следи наложување на морфемите од тврдата кај именките со мека промена, како една од карактеристичните одлики на македонските црковнословенски ракописи, состојба спротивна од онаа одразена во натписите и записите.

Во кирилските епиграфски споменици во Македонија е одразено влијанието на меката врз тврдата вокалска основа: $\text{pa}^{\text{b}} \text{b}^{\text{b}} \text{r} \text{g} \text{a}$ $\text{w}^{\text{b}} \text{w} \text{e}$ $\text{l} \text{i} \text{k} \text{a} \text{g} \text{o}$ $\text{w} \text{e} \text{b} \text{o} \text{d} \text{e}$ $\text{w} \text{i}$ $\text{l} \text{i} \text{b} \text{e} \text{r} \text{a}$ $\text{K} \text{L}$, $\text{c} \text{i} \text{n} \text{a}$ $\text{f} \text{o}$ $\text{r} \text{a} \text{g} \text{o}$ $\text{b} \text{l} \text{a} \text{g} \text{o} \text{v} \text{e} \text{r} \text{n} \text{a} \text{g} \text{o}$ $\text{k} \text{r} \text{a} \text{l} \text{i} \text{f}$ $\text{b} \text{l} \text{y} \text{k} \text{a} \text{s} \text{i} \text{n} \text{a}$ и $\text{k} \text{r} \text{a} \text{l} \text{i} \text{c} \text{e}$ $\text{e} \text{l} \text{e} \text{n} \text{i}$ a $\text{e} \text{l} \text{i} \text{s} \text{a} \text{v} \text{e} \text{e}$ $\text{K} \text{T}$, $\text{c} \text{t} \text{g} \text{o}$ $\text{w} \text{i} \text{k} \text{i} \text{m} \text{n} \text{i}$ $\text{x} \text{b} \text{a}$ $\text{n} \text{i} \text{k} \text{i} \text{t} \text{e}$ ⁷² $\text{K} \text{C}$, $\text{v} \text{b}$ $\text{c} \text{a} \text{r} \text{c} \text{t} \text{v} \text{i}$ $\text{c} \text{i} \text{y}$ $\text{K} \text{B}$, $\text{v} \text{s} \text{i}$ $\text{n} \text{i} \text{v} \text{e}$ $\text{K} \text{J} \text{2}$, и обратно, но инцидентно, влијание на тврдата врз меката: $\text{x} \text{p} \text{a} \text{m} \text{b}$ $\text{p} \text{r} \text{o} \text{c} \text{t} \text{e} \text{i}$ $\text{v} \text{l} \text{a} \text{d} \text{i} \text{c} \text{i} \text{c} \text{i} \text{f}$ $\text{K} \text{C}$ $\text{L} \text{i}$.

Во црковнословенскиот период се случуваат и други промени кои доведуваат до разнишување на деклинацијата, а подоцна и до ослободување од синтетичкиот начин на изразување на падежните односи меѓу зборовите и до развој на аналитизам. Преминот кон аналитичен начин на изразување на падежните односи доаѓа до израз преку низа појави, и тоа: позасилената употреба на падежните форми со предлози (предлошко-падежни конструкции) за сметка на беспредлошките; неправилната употреба на падежите и процесот на меѓусебна замена на падежните форми; погрешната употреба на падежните форми со несоодветни предлози; востановувањето општа падежна форма и нејзиното навлегување во сферата на другите коси падежи; зголемената употреба на предлози со општата падежна форма; а со тоа и зачестената употреба на предлошки аналитички конструкции за изразување падежни односи; промените во дистрибуцијата на одделни предлози и сл. На овие појави во записите и во натписите се задржуваат Георгиевски (2001: 133-134) и Угринова-Скаловска (1973: 5-6).

72 Кај именката елисавете или станува збор за датив, па наставката -е е од меката промена, или е генитив, па ѝ преминало во и. Наставката -е во никита или е резултат на деназализација на малиот назал во генитив или предод на ъ во -е во датив, иако определбите се во генитив. Истата ситуација ја потврдува и именката војевода во претходниот пример од KL.

Во поголемиот број примери илустрираме правилна употреба на падежите, иако некаде се пројавува општата форма. Ги согледуваме формите кои се продолжување на јазичниот израз што се негувал во Охридската школа на Св. Климент. Значајни и бројни иновации во развојот на формите на именките не забележавме. Тоа што некои иновации не се потврдени во епиграфските споменици се должи на силната црковнословенска традиција и на образованието на писмените луѓе (Георгиевски 2010: 68), како и на шаблонизираноста на дел од епиграфските текстови.

Традиционалните форми регуларно се потврдени во генитив, т.е. во акузатив кај одушевените именки од машки род:⁷³ милџтина, мџџеника, џроша КСН1, архистратига, миџаила, раба КЛ, иована и дмитра ЗКу, г̄на ми крапа стеџана НЛК, ба џца сина доуџа ап̄ла х̄ба, крапѣ вљкашина КТ, раба, ивана митрополита ЗТ1, монаџ̂ калеста кџр̄ила ЗТ2, вѣ хреста бога НСуш1, џџа · ста д̄ха КТр, џџа, с̄па, д̄ха, КМат, чџдотворца, отьца, доуџа КСт,⁷⁴ тоуџчина ЗМН1, игџмена ККуч; ВГ: давида, д̄ха, пророка КД, бога, исоуца, сџпаса, хреста, чџдотворца КП, герасима, епискџпа, победоносца, цара КВ, еромонаџа, игџмена, чџдотворца КТо, прими ги раба своего дмитра НТо, чџдотворца КО, доуџа, мѣсеца КЖ1, доуџа, сџина, еромонаџа КЖ2, помени, господи иеромонаџа герасима ЗСл; во инструментал (богомь, изволеніемь бодиемь КСН1, б̄јиемь изволеніемь, поданиемь КСН2, храмь ст̄го вел(...)каго џца никлы подвигомь и троудомь КЛ̄, подааниемь КЛ1, постпешениемь, сѣвршениемь, трџд̄^М и подвигомь КТ, изволеніе^М џџ̄ и попѣшеніе^М с̄н̄ и сѣвршеніе^М с̄го д̄х̄ КЧ, трџдомь КТр, изволеніемь џџца і постпешеніемь с̄па и сѣвршені с̄таго д̄ха, трџд̄^М и потъшаниемь села

73 Во врска со формите на акузатив еднина и тенденциите во црковнословенските ракописи в. Деклинација на именките во црковнословенските ракописи од македонска редакција.

74 Редовно во натписите оваа именка има нова наставка која, најверојатно, е аналошки пренесена од отьца при вербалната инвокација на Светата Троица во почетокот на ктиторските натписи.

повѣѣина КПо, изволеніємъ ѡца и поспешеніємъ сн̄а и свршеніємъ ст̄го д̄ха, трѣдом и потщаніемъ КН, изволеніемъ ѡца нашего поспешніемъ с̄на и свръшніемъ ст̄го д̄ха, трѣдом и са потщаніемъ и настоаніемъ КПол, изволеніемъ ѡца и са поспешеніемъ сн̄а и свръшненіемъ ст̄аго д̄ха ККру, трѣдомъ и потщаніемъ НЛ1, потщаніемъ, трѣдомъ КСт, трѣдомъ и потщаніемъ НЛ2, трѣдомъ и потщаніемъ НЛ3, повѣленіемъ игъмена кврлакова НШ, изволеніемъ ѡца и поспешніемъ сн̄а и свръшніемъ ст̄аго д̄ха ККуч; ВГ: изволеніемъ ѡца и съ поспешеніемъ сн̄а и свръшненіемъ ст̄го д̄ха НТре, изволеніемъ ѡца и поспешеніемъ сина и свръшненіемъ светаго доуха сн̄и КД, изволеніемъ, поспешніемъ КП, изволеніемъ оца и поспешеніемъ сн̄а и свръшненіемъ ст̄го д̄ха и помощию ст̄го, потщаніемъ, съ братіями иноци КТо, изволеніемъ, поспешніемъ КО, изволеніемъ ѡца и са поспешеніемъ сина и свръшненіемъ ст̄го д̄ха, трѣдом и са потщаніемъ и настоаніемъ КСли, изволеніемъ ѡца и поспешеніемъ сина и свръшненіемъ ст̄аго духа съгради се... КЖ1, изволеніемъ ѡца и поспешеніемъ сн̄а и свръшненіемъ ст̄го д̄ха ККо, изволеніемъ ѡца и поспешеніемъ сн̄а и свръшненіемъ ст̄го д̄ха, трѣдом и потщаніемъ КСл1.

Беспредлошки генитив со темпорално значење исто така се употребува правилно: мца септемвра ЗШт1, мца авгѣста ЗЛ16, вознесение светаго храма месеца майа ЗШт4; ВГ: мца октѣвѣа НТре, мца тѣ КВ, ва месеца акѣста КК, маа мѣсеца юниа, мѣсеца авгѣста КЖ1, месеца авгѣста поѣ септе(...)в(...)на сврши се НСл5; ТГ: мѣса генара ННТре, мѣсеца септемвра ННМат, ма октѣмвѣа НОх, мца мта НСк. Потврдени се примери кога временскиот генитив е заменет со номинатив: мца ген ЗСН1, мца дек ЗСН3, мца сѣк ЗНе1.

Во натписите нередовно се пренабрегнуваат некогашните генитивно-акузативните форми, појава што веројатно се случува поради доминацијата на оваа форма како општа кај именките од

машки род што означуваат лице (Угринова-Скаловска 1973: 5). Замената на генитивно-акузативната форма и на посесивниот генитив со номинатив, акузатив, т.е. со општа форма е нотирана во: раба своего многогрѣшнаго ѡана митрополита и рригорѣ мона^х ЗТ1, и потѣщаниемъ презвитер кир костандин КСт, еромонахъ квр сава КПол; ВГ: царствующа мехмед ѹалапино, храм светаго... пророка илїю КД, прими $\bar{г}$ и моление раб божи ЗВр, са потѣщанїем и настоанемз квр никанѹр еромонахъ егѹмень монастырскї и ктиторъ КСли, сина храмѹ богородица ЗКос, шевнови се... съ трѹдомъ... еромонаха венетикъ КЖ2, помени $\bar{г}$ и кирил иеромонах НСЛЗ, храмъ $\bar{с}$ ти ниїкола КСл1, трѹдом и потѣщанїемъ настоятель и ктиторъ игѹмень сергїа еромонах КСл2.

Деградацијата на синтетичките наставки во инструментал се потврди во инвокациите: изволение, поспешение, сврѣшение КТ, извоение $\bar{ш}$ ца и поспѣшение $\bar{с}$ на: и сврѣшение: ст $\bar{г}$ о д $\bar{х}$ а КМат, изволение, поспешение, сврѣшение КТр, изволенїемъ $\bar{ш}$ ца $\bar{ї}$ поспешенїемъ $\bar{с}$ на и сврѣшенї $\bar{с}$ таго д $\bar{х}$ а КПо; ВГ: есволение $\bar{ш}$ ца и поспешение сина КВр, изволенїе $\bar{ш}$ ца и съ поспешенїемъ, бо $\bar{д}$ їемъ произволѣнїе и помощїю КЖ2, испление оца и сврѣшение $\bar{с}$ на и посписание ст $\bar{о}$ мѹ тѹхѹ КК, поспешание и заврѣшнїе стомо дѹхѹ ЗКос. Дури и во ист текст се среќава замена на инструментал со номинатив (номинативно-акузативна форма), покрај друга синтетичка инструментална форма: изволенїемъ $\bar{ш}$ ца $\bar{ї}$ поспешенїемъ $\bar{с}$ на и сврѣшенї $\bar{с}$ таго д $\bar{х}$ а КПо, изволенїе $\bar{ш}$ ца и съ поспешенїемъ, бо $\bar{д}$ їемъ произволѣнїе и помощїю КЖ2.

Искажувањето на посвојноста со датив е стара црта. Традиционалната генитивна форма се одржува во клиширани изрази и традиционални фрази, особено карактеристични за епиграфиката: оградени од можното влијание на живиот јазик. Исто така, присуството на генитивот е можно да е условено од присуството на определба, атри-

бут, апозиција кон именката. Посвојниот генитив нееднакво е застапен во споредба со дативот; генитивот доминира поради структурната детерминираност (шематизираност) на епиграфскиот материјал, иако нагласуваме дека појавава доаѓа до израз и во неофицијалните епиграфски записи: домъ стаго великославнога мѣченика христова геургиѣ, въ дни стороднаго и прѣвысокаго кралѣ КСН1, прѣвысокаго кра^а стеѣфана зроша КСН2, храмъ ст^{го} вел(...)-каго шца никлы, подвигомъ и троудомъ гаде дѣнице, въ дни стеѣфана кралѣ доушане⁷⁵ КЛБ, деспоть всеа сръбскыне земле, храмъ великаго воєводе вышн^хи с^иль архистратига м^ихаила, съ трѣдомъ и под^аниемъ раба б^жина ш^н великаго воєводе шливера КЛ, всеа сръбскыне земле НЛК, кртилица митрополита к^{вр} маѣе НСуш2, изволен^е ш^ца и по^пшени^е с^на и с^вршени^е ст^{го} д^х, х^ра: ст^{го} в^лик^мни х^ва никите КЧ, храмъ ч^дотворьца х^ристова КТр, х^ра ст^{го} николи ККу, изволен^е ш^ца и по^пшени^е с^на и с^вршени^е ст^{го} д^ха, моление раба свое в^ладе,⁷⁶ трѣд^ш и потъшаниемъ села повѣжна, вѣлико м^нице петки КПо, вел^комѣченика и победоноца х^ваа геургуа, стаго храма сего КБ, раба б^да, всеа православнихъ христ^иань, села сего, раба б^жиа николе КН, изволен^е ш^ца нашаго по^пшени^е с^на и с^вршени^е ст^{го} д^ха, егоумень храма сего КПол, м^ление рабе свое в^ладе З8По, изволен^е ш^ца и са по^пшениемъ с^на и с^вршениемъ ст^{го} д^ха ККру, раба б^диа м^ихаила и с^на шана НЛ1, источникъ воды НЛЗ, повѣлениемъ иг^мена к^{вр} иакова, за вѣчн^х память себе и родител НШ, вознесение светаго храма ЗШТ4, стаго арх^истратига м^ихаила и гав^рила, повѣлениемъ иг^мена к^{вр} иакова, изволениемъ ш^ца и по^пшениемъ с^на и с^вршениемъ ст^{го} д^ха ККуч, скопзскаго в^лд^ки ЗКуч2; ВГ: прѣчистие в^гом^тере НТре, храмъ пр^побнаго

75 Во генитив кај именките од –а- основа се среќава наставката –е од народниот јазик (Стојменовиќ 2011: 154); што на неколку наврати се потврди и во нашиот материјал, пред сè во епиграфиката настаната во северниот дел (КЧ, КН).

76 Формата в^ладе се смета за скратена народна форма на име, т.е. според Геориевски (2010: 77) некогашна вокативна форма со деминутивно значење.

шца нашѣго КО, прими м̅л̅н̅н̅е̅ г̅и̅ рабѣ в̅ж̅и̅ѣ̅ попа геѡргыа и станца и брата њего... ЗВел, изволеніемъ шца и поспѣшениемъ сина и съвршениемъ светаго доуха сн̅и̅ божьствьн̅и̅ храмь светаго д̅х̅а и славнаго пророка илїо,⁷⁷ владствоваѡща прѣшвещенаго давида КД, в̅н̅ѣ̅къ парѡенїа великаго д̅х̅овника ПОхр2, моление раба своего димитра ЗПрп, еисволеніе шца и поспешение сина, храмь стаго великаго м̅ч̅н̅и̅ка КВр, храмь ст̅г̅о и славнаго а̅р̅х̅и̅ереа и ч̅д̅отворца х̅в̅а николаы ККо, храмь г̅а̅ и б̅а̅ и ꙗ̅на нашего і̅в̅ х̅а, ꙗ̅ милости прѣчисте̅ его м̅т̅ре̅ и ст̅г̅о великаго а̅х̅и̅ерѣа ч̅д̅отворца КП, ст̅г̅о великаго моученика победонца х̅в̅а, въ дни цр̅т̅ѣ̅щаго ц̅р̅а паазагита и прешвещенаго к̅р̅ еписк̅ѡпа гераси̅а̅ КВ, изволеніемъ о̅ца̅ и поспѣшениемъ сн̅а̅ и съвршениемъ ст̅г̅о д̅х̅а и помощью ст̅г̅о, храмь архiereа и ч̅д̅отворца николае, и потр̅ѡ̅жденїемъ иг̅ѡ̅мена ермонаха КТо, изволеніемъ шца и са поспешениемъ сина и савршениемъ ст̅г̅о д̅х̅а КСли, божьствьн̅и̅ храмь стаго архiereа христова а̅ѡ̅анасїе КЖ1, изволенїемъ шца и съ поспешениемъ сн̅а̅ и съвршенїемъ ст̅г̅о д̅х̅а КЖ2, испление оца и свршение сн̅а̅ КК, моленкн̅е̅ монаха вавила НСл4, храмь ст̅г̅о ш̅ца̅ нашего нїкола а̅р̅х̅и̅е̅п̅и̅ск̅ѡ̅па мириликн̅и̅нскаго чо̅д̅отворца КСл2; ТГ: епохн̅а̅рь: ц̅р̅а оуроша: въсе срьбскыє з̅е̅м̅л̅е: гр̅ч̅ск̅н̅е: и поморьскыє ННТре, с̅р̅одникъ крал̅на̅ марка, з̅е̅т̅ь̅ ѡ̅пана НОх.

Примери со посесивен датив наместо генитив се: сн̅ старѣи боико маткоу КЛ̅, и подроудн̅а̅ его рабѣ в̅ж̅и̅ю, съ заселкомъ л̅ѡ̅ков̅ КЛ, и ѡчестникъ гр̅ком̅ НЛК, ѡд̅ш̅ер̅в̅н̅ї̅е̅ и̅т̅и̅ю КЧ, посписание стомѡ т̅ѡ̅х̅, прими господи м̅лен̅н̅е̅... і̅ѡ̅а̅н̅, попѡ КК1,2; ВГ: храмь прѣстеї̅ владичицѣ наше еце КСли, петко в̅л̅ков̅ КЖ1, кои прилодиха стомѡ манастирѡ КЖ2, испление (*sic.*) оца и свршение (*sic.*) сн̅а̅ и посписание стомѡ т̅ѡ̅х̅ КК, поспешание сн̅и̅ и завршнїе стомо д̅х̅ѡ̅ ЗКос.⁷⁸

⁷⁷ Во овој, но и во други примери, доаѓа до израз мешање на назалите: храмь светаго .. пророка илїо КД, моление рабинѡ ЗПрп.

⁷⁸ Навлегуваето на дативот во сферата на посесивниот датив исцрпно е разгледано во *Деклинација на именките во црковнословенските ракописи од македонска редакција*..

Интересни се примерите каде што посесивност се изразува и со гентив и со датив во ист контекст: црѣи свѣщикон, сина фтораго благовѣрнаго кралѣ вьлкашина и кралице елени КТ, изволением штца и са поспешением сина и саврѣшением стго дха, храмь прѣстеї владичицѣ наше вѣе КСли, што укажува на фактот дека во јазикот на писарот/препишувачот двете форми биле рамноправни, иако гентивната се определува како традиционална, а дативната како народна.

Во споредба со епиграфските споменици, посвојноста во ракописната традиција се изразува со датив во извесен број примери уште во канонските ракописи, додека поредовно се следи од почетокот на XII век. Нагласена употреба на датив со посвојно значење има во ракописите од XIII век.⁷⁹ Во XIV век дативот речиси целосно ја презема функцијата за изразување посесивност; појава што нецелосно се потврдува во епиграфската граѓа, иако уште од XIV век има некои потврди за изразување на посвојноста со датив.

Интересен случај е оној каде што е потврдена замена на датив со гентив: кои приложихѣ храма КЖ2.

Конструкции за индиректен објект се насетуваат во: и прилодихомь стѣи црѣи, прилежно би шбоимь црѣамь КТ, приложи и потроуди се и прѣдстоѣа маисторомь ЗПо1, приложихѣ храмѣ стго николи НШ, кои приложиха светомоу манастирѣ КЖ2, си слѣпз прилж никола стомѣ георгию ЗМН4.

Правилни примери се следат во акузатив за количество: за три годїне КБ; акуз. за цел: за вѣрноє емѣ поработаниѣ НЛК, да за михаилз (...)пѣ писахѣ ЗГК5, за вѣчнѣ паметь себе і родител НШ,⁸⁰ акузатив за време: вь дѣни КЛ, КВ, ва вѣкї КЖ1, вь поудана врѣмениа КЖ2, на

⁷⁹ Пандев (1988: 154).

⁸⁰ Во конструкцијата за + акузатив доаѓа до приближување на целното и причинското значење (Грковиќ-Мејџор 1993: 141).

пасхъ ККру, ва месеца КК1,2, акузатив за означување локација: на брѣзъ, на планиницъ, на клобучецъ, на дѣлѣ та, прѣз липовець, на доль, на кысѣлицъ, на могылицъ, на мраморъ КЛ, ва царство КЖ1, въ црѣтво КЖ2, въ сие мѣсто ННМат. Следниов пример илустрира замена на акузатив со номинатив или фонетски развој на акузативната наставка: писаса икона НСл3.

Замена на локатив со акузатив се следи во: въ свою рѣкѣ, въ црѣтво нѣ поѣ НЛ1, въ црѣтво нѣвѣсноѣ НЛ3; ВГ: въ ѡхрѣ^ѠПохр2, ва царство нѣвѣсно КЖ1, въ црѣтво нѣно КЖ2. Замената на локатив со датив по предлогот при, а поретко зад по се потврди во: при бгоу твоѣ и кралици симонидѣ КСН1, по дѣлѣ КЛ, при цр соулѣманѣ КБ, при въс(...)шеномѣ митрополитѣ полодкаго кѣ ге(...)сима КН, при игѣменѣ НСл2, при игѣменѣ НСл4.⁸¹ По предлогот при локативот може да се замени со генитив или со општа падежна форма: пре патриарх кир ѳована и вѣдника макариѣ КСт, при игѣмена НПол, при игѣмана вѣнѣмина иеромонаха ЗСл, при игѣмень НСл1,⁸² при игѣмена спиридопа и маисторѣ даманѣ и богоѣ ЗЛ3, при игѣмена маѣима НЛ1, при игѣмѣна стеѣфана ККуч. Примери поврзани со промените како резултат на губењето на разликата меѓу категориите насока и место (движење и мирување), има од старословенскиот. Потврдите за овој процес се поинтензивни по предлозите въ, на, а спорадични случаи на мешање на акузатив со локатив се забележани по о, при (Паунова 2011: 107-8), што не е случај во епиграфиката, каде што замените се рамноправни по предлозите въ и при.

Постепеното нарушување на синтетичката деklinација се

81 Според Тотоманова (2009: 91-92) можно е изедначувањето/мешањето да се случило по аналогија на именките од женски род, или, пак да е резултат на стремежот локативната форма да се наложи како општа во еднина.

82 Уште поинтересен е фактот дека голем дел од примерите се извлечени од епиграфски споменици од еден ист центар, манастирот Слѣпче, а илустрираат многу хетерогена состојба која е доказ или дека спомениците се поврзани со повеќе од две раце или дека синтетичката деklinација им била туѓа/далечна/непозната.

следи и преку сè почестата употреба на предлози со синтетичка форма на именката (предлошки конструкции наместо конструкции без предлог), а во понатамошниот развој на падежниот систем и претпочитување предлог со општа падежна форма како замена за падежните наставки (Рибарова 1988: 124).

Примери за синтетички локативни форми со предлог се: при игѸменѢ КСН1, Ѹ поли КТ, по млѢти бѢии НЛК, по млѢстыѢ прѣчистие бѢомѢре НТре, по милости КП. Примериве кај именката милость не се показателни од причина што дативната и локативната наставка во еднина кај кратко ѣ-основа се хомонимни. Правилен локатив за време и за место е претставен во: во навелѢ КТ2, в царства своем ККу, в царствѣ сѣи КБ; ТГ: во гробѢ ННМат.

Предлогот сѢ ја засилува употребата преку негово проширување за означување ‘средство или начин’ покрај социјативната употреба на истиот предлог со инструментал и во црковнословенските ракописи (Паунова 2011: 106). Инструментал со предлогот сѢ е употребен да означи начин на кој се изразува дејството (овој инструментал е доста чест во епиграфиката, редовно без, а поретко со предлог): сѢ трѸдомѢ и подѢниѢмѢ, сѢ заселкомѢ, сѢ селомѢ КЛ, сѢ метохѸ КТ, сѢ братиѢю ЗТ2, сѢ подѢроѸжиѢмѢ тихѸ сѢвѢмѢ З2По, дури и во инвокација Ѣ изволѢниѢмѢ ѡца ѣ сѢ спешѢниѢмѢ синнаѢ ѣ сѢврѢшѢниѢмѢ стаго дѢа КБ, сѢ трѸдомѢ и пѢщѢниѢмѢ ККуч; ВГ: сѢ спешѢниѢмѢ НТре, изволѢниѢмѢ ѡца и сѢ спешѢниѢмѢ сна. и сѢврѢшѢниѢмѢ стѢго дѢа КП, сѢ братиѢами КТо, са спешѢниѢмѢ, са потѢщѢниѢмѢ КСли, изволѢниѢмѢ ѡца и сѢ спешѢниѢмѢ сна и сѢврѢшѢниѢмѢ стѢго дѢа, сѢ тр(...)^м и потѢщѢниѢмѢ, со вси православни хр(...)^мстѢани, бѢѢмѢ пронзволѢниѢ и помощ ѣю стѢго ѡѢанасѢа КЖ2. Превладувањето на предлошката употреба на инструменталот (со предлогот сѢ) е посочено во делот *Деклинација на именките во црковнословенските ракописи од македонска редакција*.

Генерално, стабилно се одржува генитивот по предлозите отз, до, особено во: до дѣла, ѡд крѣта, до пѣта, ѡд трѣга КЛ, ѡ шипа ЗГК1, ѡ т(...)тѣва ЗГК4, ѡ основанїа КН, ѡ грѣ шипа НЛЗ, ѡ битиа въ лет з р и г а ѡ выпльщениа НШ, ѡ спахогланз ЗСН2, ѡдъ спахогланъ ЗСНЗ, ѡт боудима ЗМН1, ѡт стаго аѳанасїа КЖ2. Сп. со: ѡ безаконѣхъ, каде што предлогот отз е придружен со локатив КБ.

Истата состојба може да се констатира и за дативот по предлог (кз): кь долоу, по дѣлѣ, к волѣ, по дѣлѣ, кь каменѣ, кь крѣстѣ, кь млатѣевѣ долѣ КЛ, покрај беспредлошкиот датив: кои прилодиѡ стомѣ манастир(...) КЖ2.

Со текот на времето номинативно-акузативната форма станува општа падежна форма која ги истиснува другите падежи од (бес) предлошките конструкции.⁸³ Процесот на појава на општата падежна форма со предлози се одвивал постепено и нерамномерно кај секој одделен предлог, иако (до) XIV век се смета како на значаен за нејзината наложеност во писмениот јазик. Акузативот ја проширил експанзивноста како општа форма по предлозите на генитивот, на дативот, на локативот, на инструменталот, и тоа по надз, отз, подз, сз. Истакнавме дека мошне рано акузативната форма почнала да се употребува како општа падежна форма зад предлози (Макаријоска 1997: 95), додека во епиграфиката се следи веќе од XIV век.

Примерите со аналитички изразен генитив имаат голема фреквенција (отз, до + општа форма): ѡ ѡснованиѣ КСН2, ѡ македониа ЗГКЗ, ѡ жеравино ЗТр, от презвѣтер КСт, ѡ тиквешѣ НПол, до шипѣ ЗМН1, ѡ крѣва река ЗЛ8, ѡ рила ЗЛ9, од ероусалимз ЗМН2, ѡ маѣ рилски ЗЛ12; ВГ: ѡ прѣградѣ до третѣх гредѣ ЗВел, ѡ битол, ѡт слимница, ѡт рохотимо, ѡт лубоимо, ѡ трескавецѣ КСли, ѡт битолѣ КЖ1, ѡ село КЗЗ, ѡ богомила НСл1.

⁸³ Чешко (1964).

Во акузатив и во локатив (по предлозите *въ*, *при*, *оу*) се забележани поретки илустрации на замена со општата падежна форма: *въ дъни стѣфѧ краѧ* КЛ, *прѣ патриарх* КСт, *ѡ храм* КЖ2, *оу лесново* ЗЛ9.

Инструментал се заменува со општа падежна форма *во*: *подь присадь*, *надь гъско лозие*, *подь пешно* КЛ, *с васем село стрезовци* КСт, *надь лозие*, *подь лозие* НЛ1.

Како тенденција на јазикот кој смело чекори кон аналитизам, заради јасност и оформеност на изразот, од XIV век доаѓа до повторување на некои предлози. Примерите со повторување на еден ист предлог во синтаксички паралелни изрази во рамките на едно исто дејство насочено кон различни објекти Грицкат (1975: 64) наведува дека некои автори сметаат дека повторувањето на предлозите е грцизам. Примери се потврдија *во*: *съ заселкомъ лѡковѡ*, и *ѡ баковѣ цркъвъ стѣга николѣ съ селомъ*; *на крѣтъ*. и *на просѣуеникъ на блатце*. и *на планѡ*. и *на ѡхо*; *подь присадь*. *низъ колникъ над гдско лозие подь пешно на долъ*, *прѣзь брьдо*, *прѣзь долъ*, *низъ долъ к' бѡнашѡ*, *прѣзь брьдо къ крстѡ*. и *прѣко на мраморъ* и *низъ дѣль къ млатѣев долѡ прѣзь рѣкѡ*, *прѣзь брьдо къ крфстѡ*. и *прѣко на мраморъ* и *низъ дѣль къ млатѣевѡ долѡ прѣзь рѣкѡ* КЛ,⁸⁴ *ѡ поли* и *ѡ за брьди* КТ, *ѡ битиа въ лет(о) з р и г а ѡ* *въплъщениа хѡва* НШ; ВГ: *да ѣ проклетъ ѡ гѡ спѡса нашегѡ* *иѡ хѡ* и *ѡ прѣчѣтиѣ бгѡмтрѣ*, и *ѡ ти стѣх ѡцѣ никеискихъ* и *ѡ стѡпочившихъ ктитѡръ* и *ѡ всѣ стѣхъ*, амѣ: К32, *въ дни црѣтшаго црѡ паѡзита* и *прѣшвещѣнаго кѡр епискѡпа герасима въ лѡто* КВ, *ѡ битол*, *ѡт слимница*, *ѡт рохотимо*, *ѡт лѡвоимо*, *ѡ трѣскавецъ* КСли, *ѡ царствѡи небесно ѡа вѣк(...)* КЖ1, *съ тр(...)* *дѡм* и *пѡташнѣмъ ермонах(...)* *венетикъ(...)* со вси православни *хр(...)* *стѣпани*. Дуалот кај именките е жива категорија и малку подоцна во епиграфските извори (Смјадовски 1993: 143), и тоа првенствено

⁸⁴ Особено во КЛ се употребени многу различни предлози и има нивна редупликација.

во официјалните споменици: сп. со ситуацијата во ракописите: ни двою рызы имѣти Јов, ѳстнами цѣловати Заг, внити быстрами ногами Орб, оуи его Вран, и хѳадааше бѣ бо лѣтомъ бѣ мѣ Мкд. Врзан дуал се употребува со бројот два: си двѣ селѣ КТ, два плѣга КЖ2. Слободен дуал се потврди во примерите: вѣ свою рѣкѣ, на рѣцѣ КЛ. (Сп. со примерот од ККру, каде што именката рѣка е употребена во инструментал еднина: осфѣти се рѣкою).

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

По анализата на дефлексијата на именките на околу сто и педесет епиграфски текстови од пошироката територија на Македонија, и тоа, ктиторски натписи, надгробни натписи и епиграфски записи, испишани на црковните ѕидови, на камењата околу црквата, на црковно-уметничкиот инвентар и на придружните црковни објекти (крст, деисизна плоча, полилеј, порта, чешма, кубе, икони, двери, аналгион, крстилница итн.), се констатира дека епиграфскиот материјал крие широк круг информации, дури понекогаш и уникални.

Имено, во историскиот контекст на разгледуваниот период, од XIV до XVIII век, промените на општествено-политичкиот план се одразувале и врз јазичниот развој. Соживотот и прелевањата на византискиот, словенскиот и ориенталниот елемент на овие простори, исто така дале свој влог во продукцијата, книжевна и епиграфска.

Преку разгледување на епиграфскиот натпис и запис како текст, се покажа дека обемниот епиграфски материјал благодарение на своите карактеристики: локализираност, датираност, трајност, автентичност, отсуство на напластувања и др., е вреден и неизменет

јазичен извор преку кој се следат јазичните процеси одразени во *камените* книги. Сите единици/елементи од корпусот дадоа интересни можности за изучување на историјата на деклинацијата на именките, како нераскинлив/интегрален дел од јазичната историја, воопшто. Оттаму, епиграфското богатство не смее да остане дискриминиран извор како досега, зашто факт е дека проучувањата на старословенската/црковнословенската писменот и традиција во Македонија не треба да се ограничени само на ракописните книги.

По изделување на тенденциите во развојот на деклинацијата во кирилските епиграфски споменици во Македонија, констатираме дека иако порано се тврдело, сега треба да се надминат ставовите дека епиграфските споменци се пишувани со чисто народен јазик, додека црковнословенските јазични особини се јавуваат само во инвокации и во завршни клаузули. Црковнословенскиот се афирмирал како јазик на натписите и записите во/по црквите, при што се бележи построгото придржување до нормата. Отстапките од канонската, старословенската состојба се потврдуваат поограничено и подоцна во јазикот на епиграфските споменици, не поради конзервативноста на нивниот јазик, туку поради ограниченоста на нивната содржина. Употребата на народниот јазик, секако, се должи на јазикот на писарот, зографот, ктиторот, додека црковнословенизмите имаат за цел да ја одржуваат врската со престижниот книжевен јазик (Hercigonja 1983: 165).

Заклучоците кои произлегуваат од вреднувањето на карактерот на деклинацијата, се доказ за негување определен однос кон кирилметодијевската и Климентовата традиција во македонската писменост, ние би додале не само на книжевен, туку и на епиграфски терен. Се има впечаток дека Климентовата школа се прифаќа и

по смртта на св. Климент, и тоа пет века приврзаност и верност кон јазикот што се негувал во неа (Конески 1966: 59).

Архаичноста во јазикот на епиграфските споменици, врз примерот на натписите и епиграфските записи, доаѓа до израз во деклинацијата на именките, каде што во значителна мера се репродуцира старословенската состојба, што, секако, е придонес на силната црковнословенската традиција и на образованието на грамотните луѓе, како и на шаблонизираноста на дел од епиграфските текстови. Не е исклучено и влијанието на српската писменост.

На морфосинтаксичко ниво, покрај поголемиот квантитет и зачестеноста на промените во споредба со старословенската состојба, редовно бележиме придржување кон постарата јазична состојба и архаизирање на јазикот. Сумирано, епиграфските текстови, како, главно, покуси во споредба со книжевните, но истовремено мошне нагледни, на морфолошки план илустрираат процес на упростување на старословенските типови основи, што е евидентно преку зголемена употреба на одделни падежни наставки и нивно наметнување, за сметка на истиснување на други.

Неспорно е дека црковнословенскиот јазик и неговите падежни форми на синтаксички план (бавно) отстапуваат. Единствено има ретки пројави на употреба на датив наместо посвоен генитив (порано во текстовите од северните делови на Македонија, додека во централните и во југозападните во помладите епиграфски споменици); датив наместо локатив по предлогот при; акузативот и генитивот меѓусебно се заменуваат; акузатив се употребува наместо локатив по предлогот въз; се следат неколку потврди за аналитичко изразување на падежните односи со употреба на општата падежна форма со предлог. Примерите со аналитички изразен генитив имаат

голема фреквенција почнувајќи од XIV век (КСН2). Се интензивираат и предлошките конструкции (во локатив, во инструментал, и порегуларно, во гентив и во датив) наместо конструкциите без предлог. Редупликација на предлозите е потврдена во КЛ, КТ, ПШ, КВ, КСли, КЖ1, КЖ2.

Традиционалните форми регуларно се потврдени во генитив, т.е. во акузатив кај одушевените именки од машки род; во инструментал (освен во инвокација каде што е нестабилен синтетичкиот инструментал); во беспредлошки генитив со временско значење; во акузатив со темпорално, месно и количествено значење; во локатив за означување време и место.. „На јазикот на натписите и записите..., треба да гледаме како на традиционален книжевен јазик кој бил во употреба во Македонија“ (Угринова-Скаловска 1975: 8).

Нагласуваме дека и во епиграфиката за преодот од синтетизам кон аналитизам движечки фактор се внатрешноструктурните движења и плус олеснувањето кое доаѓа од заемно дејство на надворешните фактори (туѓојазичните влијанија). Кратките епигрфски состави, се извонредно податливи извори за проучување на развојните етапи на македонскиот јазик од синтетички кон аналитички. На лапидарен јазик, во епиграфските текстови, се потврдија бројни процеси кои од една страна сведочат за континуитетот и за традицијата, а од друга страна претставуваат важни нагледни содржини во кои се илустрираат (дијалектните) подновувања. Рамнотежата во нивниот јазик, преку конзервативност во јазичниот израз, особено при формализирање, и соодветно, паралелно во графитите, епиграфските записи во кои се јавува голем степен на творечко-јазична слобода, ги чини текстови што заслужуваат подробна јазична анализа.

Преку овој дел од трудот, оваа студија посветена на развојот

на деклинацијата на именките во епиграфските споменици, се овозможува посеопфатно согледување на еволутивниот развој на деклинацијата на именките како суштински дел на јазикот на македонската црковнословенска писменост, единствено во функција на потврда и на проширување на сознанијата од ракописните книги.

VI. ФАКТОРИ ШТО ВЛИЈАЕЛЕ НА ПРЕОДОТ ОД СИНТЕТИЧКА ВО АНАЛИТИЧКА ДЕКЛИНАЦИЈА

Прашањето за причините за преодот/развојот од синтетизам кон аналитизам има своја историја. Заедно со прашањето за хронологијата на овој процес, тоа е едно од најразгледуваните (Чешко, 1970: 8-9). Правени се повеќе обиди за објаснувањето на причините за преодот од синтетизам кон аналитизам, но прашањето сè уште не е целосно разјаснето. Недостаток на сите досегашни прилози посветени на оваа тема е форсирање на само една причина од внатрешен или од надворешен карактер. При таков пристап може да се објаснат само дел од сложените процеси, но не и целиот процес.

Преодот од синтетизам во аналитизам, како коренита промена во граматичкиот систем на именските зборови, е предизвикан со дејството на различни фактори. При следење на историјата на формите на именките неминовно е да се имаат предвид факторите, кои на непосреден или на посреден начин влијаеле на преобразбата, и тоа: дејството на морфолошката аналогичност, дејството на фонетско-фонолошките законитости, контактите со соседните, пред сè балкански несловенски јазици, навлегувањето на карактеристиките од народниот говор во писмениот јазик. Не треба да се исклучат промените, подновувањата предизвикани од различна природа; книжната норма

еволуира (временски промени); разновидност на норма во различни скриптории или во различен жанр; туѓоредакциско влијание;⁸⁵ човечки фактор-факторот писар/каменоделец, т.е. факторот индивидуа и неговото свесно/несвесно (не)придржување до книжевните норми, секако, во зависност од неговото образование и општа култура; воздејството на литерарните центри со авторитативно влијание; дијалектната основа на текстовите; честотата на одредена форма; значењето на меѓуредакациски контакти; влијанието на грчкиот јазичен узус; влијанието на општествено-политичката клима итн.

На промените треба да се гледа како на последица од продолжителното влијание на повеќе фактори,⁸⁶ имајќи ја предвид сложеноста на појавата. Потребно е да се смета на заедничкото дејство во подолг временски период на надворешниот/туѓојазичниот фактор (балканската јазична средина) како егзоген процес од една страна, и на внатрешните корени, т.е. на внатрешните развојни тенденции на јазикот (лингвистичките фактори) како ендеген процес од друга страна. На дејството на повеќе причини укажуваат Г. Георгиевски 2001, И. Дуриданов 1955, Б. Конески 1981, 2001, Л. Макаријоска 2008, М. Миовски 1996, З. Рибарова 2005, А. Н. Соболев 1991, Р. Угринова-Скаловска 1976, 1979, К. Штајнке 1968 и др.

Нема единствен, решавачки фактор, иако некои автори, некои теории застапуваат еднострано толкување, отфрлајќи го дејството на неколку фактори. Сметаме, за да се дојде до посигурен одговор на ова комплексно прашање, потребно е да се земе продлабоченото, потполно дејство на двете страни, на надворешниот и на внатрешниот фактор.

⁸⁵ Контакти со соседите на економски, општествен, културен, јазичен план (Миовски 1996б: 143).

⁸⁶ Дуриданов (1955: 106) процесот го квалификува како сложен развој „... по пат на постепено и продолжително натрупување нови квалитативни елементи и по пат на постепено одумирање на старите елементи.”

Земајќи ги во прилог некои од споменатите причинители, ќе проследиме како реагира системот на падежните форми на именките под дејство на секој фактор одделно.

А. ДЕЈСТВО НА ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКИОТ ФАКТОР

Отстапувањата во деклинацијата се зголемуваат со промените во вокалниот и во консонантскиот систем и доведуваат до одредени совпаѓања на падежните форми (Угринова-Скаловска, Десподова 1988: 38). Фонолошкиот систем на црковнословенскиот јазик веќе одразува одреден степен на развој, нормиран низ ортографијата, а системот на форми е оној што најсилно и најизразито го карактеризира неговиот надворешен, акустички лик (Угринова-Скаловска 1979: 86).

Иако, во науката е надминато мислењето за решавачката, најважната улога на фонетско-фонолошките законитости врз промените во деклинацискиот систем, сепак на овој фактор му се посветува внимание како на еден од моментите значајни за процесот на разложување на синтетичката деклинација. Почетоци на разложувањето на падежите има кај -а-, -о- основа во старословенскиот кога сè уште се чуваат носовките, а од друга страна фонетско совпаѓање на падежните форми има и во другите словенски јазици кои ја задржале деклинацијата. Треба да се напушти мислењето за пресудната улога на фонетскиот фактор зашто се потпира на некои основи (главно на -а/-ја- основа), а не на сите деклинациски типови и единствено се однесува на резултатите со посредство на мешање на назалите (Штајнке 1968: 19, 23).

И Конески (1981: 156) смета дека фонетскиот фактор не може да игра пресудна улога во едно вакво коренито преустројство на деклинацијата, земајќи го предвид фактот дека и другите, т.е. повеќето словенски јазици ја задржале

синтетичката деклинација, иако и кај нив настанала хомонимија на падежните форми предизвикана од фонетските промени. Чисто фонетскиот фактор, вели Конески (1981: 156-157), не може да се земе како причинител, тој може да се смета како еден од условите што придонеле за брзо усвојување и за пошироко распространување на аналитичката деклинација во нашиот јазик.

Токму затоа ќе се задржиме на најсуштествените фонетско-фонолошки промени:⁸⁷ замената на еровите, депалатализацијата на меките консонанти, мешањето на назалите, деназализацијата, изедначувањето/мешањето на *z* со *и*, и на нивното влијание врз промената на именките од сите три рода. Се разгледуваат само оние форми кај коишто дошло до промени предизвикани од фонетско-фонолошки влијанија.

Вокализацијата на еровите, т.е. замената на еровите со полни вокали, е редовна појава не само во охридските текстови, туку и во други текстови настанати на пошироката македонска територија (Конески 1981: 36, Рибарова 2005: 82). Нејзините почетоци можат да се следат од крајот на X и почетокот на XI век уште во најстарите зачувани словенски ракописи (Конески 1981: 36).

Кај именките од машки род во генитив множина наставката *-ен* е добиена со пројаснување на ерот во *-ѝ* (Угринова-Скаловска 2006: 42). Оваа наставка претходно е пренесена од деклинацијата на именките со основа на *-ѝ*, така што довела до појава на хомонимија во падежните наставки кај именките од *-јо-* и од *-ен-* основа: **ВЪ СТЬПЕНЬ БЛЮДЖ ПИША 8**

⁸⁷ Промените од фонетско-фонолошки карактер се разгледуваат хронолошки.

стѣихъ вѣрѣи 9г (Бит); дѣнѣи 130r14 (Дбм); лѣнѣи 42r25 (Заг); архирѣи 168a8-9, мжен 13b2 (Рад); дѣнѣи 97v14, людеи 154v7, ѡлтырѣи 1v7-8 (Рдм); и камилѣи ·Ѣ· тисашта 84v37, мжен 34v18, 117r32, 119v1 (Хлуд); и гадшихъ же бѣше мжен гакѣ ·Ѣ· тисѡшь 42v, и бѣшж гаджихъ ·Ѣ· тисѡше мжен 58r (Крп); ѡт днѣи 86r4, 115r9 (Крат).

Затврднувањето на мекиите консонантѣи според Конески (2001: 52, 53) е најважен процес во развојот на консонантскиот систем. Тој нагласува дека во македонскиот јазик депалатализацијата на консонантите отишла најдалеку од јужнословенските јазици, иако треба да се води сметка дека е неедновремен процес кај различни консонанти и со нееднаков интензитет се одвива во различни македонски говори. Депалатализацијата на непарните меки консонанти дошла до израз кон XI-XII век (главно во западномакедонските говори), а кај парните меки консонанти кон XII век (Ibid., 2001: 53-55). Затврднувањето на консонантите најрано се случило во говорите во Охридско, каде од XII до XIV век затврднале ж, ш, ѡ, жд, додека ч до XIII век е меко (Бицевска 2000: 152-153).

Во -јо- основа затврднувањето на р', л' придонело да се јават следните форми во генитив еднина: кѣсара 179a22, мора 2d22, 3a18, мытара 89a24, пастира 167b1 (Рад) (наспрема оние со -ѣ во Крп, Мкд). Бицевска (2000: 153-155) зборува за стари потврди на затврднување на р, л. Во датив еднина наместо очекуваната наставка -ю се појавува наставката -оу (в. раздел *Оѡсѡранување на разликиите меѓу мекаѡа и ѡвѣдаѡа ѡромена на именкиите*): вратарѡ 133a20 (Рад); вѣплоу 45v28, кѡ пастѡроу 51v24, цѡроу 183v23 (Хлуд); кѣсароу 59v13, вратароу 62v5, цѡроу 104r25 (Крат).

Мешањето на носовкиите доаѓа до израз и кај некои

именки од машки род од -јо-/-ја- основа, најчесто зад $\tilde{ж}$, $з$, $ц$, $ш$ така што, се појавува ном. или акуз. множинска наставка на -ж м.-а. Примери: агнзџ, конзџ, кзназџ, младензџ, рожзџ (Бон); мжж 39v, јоношж 8r, старџ 9r, птиџ 18r (Вран); вѣньџ 61r15, вса конџ 46r2, ѿџ 20r8 (Заг); мжж 96v37, пѣньџ 22v10, јоношж 27r9, 166r14 (Хлуд); паси агънџ мож 25v1, въ ближна градьџ 42v, како събирает кокошь птенџ свож 117r27, пилат же съзва архiereж и князж и люди 108v16 (Крп). Исклучок во некои ракописи е гласот $ч$ зад кој е задржан назалот $а$: въ притч $а$ 59r17 (Рдм). Тука треба да се земе предвид дека $ч$ во некои средини подоцна затврднало за разлика од другите консонанти, за што е доказ токму оваа графија $ч $\tilde{а}$$, обична за текстовите од XIII век (Конески 1981: 60-66; 2001: 54).

Во -јо-/-ја- основа во ном. и акуз. мн. се среќава $-е$ кое е добиено како резултат на *деназализација* на $а$. Најраните примери за преодот на $\tilde{е}$ се од втората половина на XIII век во северномакедонските текстови (Бицевска 2000: 97-99, Рибарова 2005: 84): погоубить дѣлателе 79b20-21, горе вамъ книгоуие 158b14 (Рад); да извѣтъ дѣлателе 91v21, сѣдие 95r15-16 (Крат). Новите форми, добиени како резултат на губењето на назалноста, се еднакви со вокативот во еднина.

Според Конески (1981: 45-51) кон крајот на XI век процесот на деназализација е завршен во северните говори. Тој се шири во правец север-југ. Кон XII - XIII век нема веќе носов изговор на носовките, т.е. деназализацијата се случила пред XIII век (Конески 1981: 29-30, Конески 2001: 43-44). Десподова (1981: 88) деназализацијата ја поврзува со крајот на XII и почеток на XIII век кога назалот $а$ се приближувал кон $\tilde{в}$, а назалот $ж$ кон $а$.

Во -о- основа со *преминой* на *зи во* и во акузатив множина се добиле форми еднакви со ном. и вок. множина. Преодот на *зи во* и веројатно во повеќето македонски говори се случил во XIII век, со исклучок на северните говори каде што е најверојатно завршен кон XI век (Конески 1981: 44-45). Мешањето на *зи со* и се ширело во правец од север кон југ, исто како и деназализацијата (Десподова 1981: 90). Примери: на оученики своа 120a19, блѹди 99c1-2, бѣси изгоните 32b3, на коупи 91d7, друугзи и сжѣди 107b21 (Рад); встави народи 14v22 (Крат). Спореди и во инстр. мн. гласи великы 144b4-5 (Рад); съ англи 113r7, прѣ англи 143r11 (Рдм); такожде и архѣерее рѣгажше са, глаголажж. съ книжници и старци 36r16-17, вы же не нарицаите са наставници 27r3, твораще са праведници быти 116r14-15 (Крат).

Во ном. и во акуз. мн. во вокалските -о-/-јо- основи наместо -и некогаш среќаваме -зи: апостолаы 25r, кнѣзы 23v (Вран); бозы 190v31, вразы 34v18-19, 114v37, друугзы 22v6, 15, кнасы 127r4, кназы 184v30, сосцы 114r16 (Хлуд); и шелоѣть вразы твои 87r28 (Крп). Во -о-, -јо- основа во инстр мн. доаѓа до израз истата тенденција: съ кназы 186a, 186b, прѣдз ѡцѣи 128a, съ ѡтѣи 253c (Бон); съ агги глше 56, съ друуги своими 89, и землю прозебнет плоди своими 92 (Тикв), како резултат на што се јавуваат хомонимни форми со ном. и со вок.

Во литературата се споменува и употреба на *зи* наместо *и*, случаи кои се ретки, но се доказ дека процесот на совпаѓање на *зи со* и *е во* тек (Конески 1981: 45). Замена на *и со* *зи* најчесто доаѓа по согласките -ц, -з (Русек, 1964: 11), што се потврди и во најголем дел од текстовите што ги разгледавме. Георгиев (1993: 147) оваа појава ја доведува во врска со раното затврднување на

меките консонанти кои повлекле употреба на *zi* наместо и зад *ц*, *с* (на пр. старьци наместо старьци и сл).

Конїпракција на вокалиїе се јавува во различни основи: во *номинаїив множина*: люди 55v21 (Дбм); вси зѣври 167a, 236a, црѣ властеле и могѣти 32d (Бон); правии пѣти твои 165r15, люди твои 157v14 (Рдм); во *ѣениїив множина* –и наместо –ии:⁸⁸ дни 36r9, 65r6, 96r3, мжи 132r17, динари 57r3 (Дбм); ·ѣ· мжи 10v (Вран); боаѣж са люди 127a25, бѣше мжи ѣако патъ тысѣць 50d24 (Рад); дни мой 106r19 (Рдм); ѣ брати 48r12 (Мкд), при што се изедначуваат не само неколку форми во рамките на промената на именките од еден деклинациски тип, туку и од неколку деклинациски типови.

Отстапувањата во ж.р. се минимални и се однесуваат главно на промени поврзани со затврднувањето на консонантите (Угринова-Скаловска, Рибарова 1988: 40).

Во ген. мн (-ја-⁸⁹ -ї- основа) со вокализација на малиот ер се добиени формите на –еи (<ѣи): ѣ напастеи 3v, ѣ похотеи 18r, ѣ стрѣтеи 90r (Бит); заповѣдеи 27v27, 63v28, 64v18 (Бон); из волеи 89r20, ѣ напастеи 48r4, 57v5, нѣихъ стрѣтеи 33r2 (Заг); ѣ всѣхъ напастеи 4d6 (Орб); ѣ напастеи 52v5, ѣ скръбееи 14r2, 14r16 (Рдм); ѣт дверееи 37r23, 68r3 (Крат); ѣ рабынееи 88v17 (Мкд). Потврди со наставката –еи се среќаваат кај именките од сите три рода и се доказ за израмнување меѓу различни деклинациски типови.

Во спомениците од македонска редакција, главно од Охридската книжевна школа, доаѓа до совпаѓање на наставките на различни падежи, т.е. до појава на нови синкретични форми

88 Во Дбм се јавуваат и неконтрахираните форми од истите именки: дѣнеи 130r14 (но и: дѣнии, днии), мжи, динари 16v5 (Угринова-Скаловска, Рибарова, 1992: 78).

89 Во примерите од –ја- основа најпрвин дошло до мешање на основите и пренесување на генитивната наставка -ѣи кај –ја- основа, а дури потоа дошло до вокализација на малиот ер во наставката.

поради отстапувањата од правилната употреба на назалите. Во некои текстовите препишани во северна Македонија во XIII и XIV век може да е одразено мешањето на носовките, како охридско влијание (Десподова 1981: 87). Неразграничувањето, односно *мешањето (замена) на носовките*, кое според Конески (1981: 51-56, 2001: 45-48) се случило пред XIII век, т.е. во текот на XII и XIII век, е важен фонетско-фонолошки фактор кој кај именките во женски род (од -а/-ја- основа) условил појава на акузативна наставка во генитив еднина и обратно. Во ваквите потврди можно е да се работи или за изедначување на наставката на именката со наставката од атрибутот или пак за замена на генитив со акузатив (в. дел *Синџакса на ѓадежијте*).

Конески (2001: 45) наведува две причини за мешање на назалите, и тоа: по фонетски пат, т.е. како резултат на затврднување на непарните меки консонанти и по морфолошки додавајќи им значење на морфолошките израмнувања.

Падежи во кои доаѓа до израз мешањето на назалите и при тоа доаѓа до изедначување во промените на именките, дури и од два граматички броја: во *ѓенијив еднина* има ж м. а: и братиѓ и сестрѓ и оѓа и матере 5r7, и ѓны и ѓады и братиѓ 87v9 (Дбм); наѓенѓ ѓ галилеѓ 7r (Охр); изведе из темниѓ дѓѓ моѓ 227a (Бон); из темниѓ 22r, 26r, ѓ галилеѓ 19v (Вран); пиѓѓ своеѓ 32b17-18, ѓеѓѓѓ 35b20, ѓ смоковниѓ 156c9-10 (Рад); от трапеѓѓ 103v34, отроковиѓ 2v13, от скиниѓ 116v21 (Хлуд); до витаниѓ 95r26, ѓ галилеѓ 108r, ³n5 polz4 nikoe4 11v10 (Крп); ѓ галилеѓ 86r, пиѓѓ 98v12 (Крат); ѓ всеѓ дѓѓ 104, ис темниѓ 240 (Лес), во формите во *акузѓив еднина* има замена на -ѓ со -а: на зема 181v8 (Дбм); и еѓе творити сѓ искрѓнимѓ благостѓна и любовь 36c, твоѓ вола 43r4, и сѓма еѓо наследѓтѓ зѓмла

36a (Бон); бола 23v, зема/земла 7r, 11v, 18r (Вран); твож бола 43r4, на земля 43v22 (Заг); прѣцѣла естъ поустына 64b18,⁹⁰ и та рабѣина срѣтъши градѣща и страшит та 182c3; и потрасет са нѣо и зема 15a2 (Орб); вѣсѣра 13a v19, на зема 11a v13, коупла 73v20, вѣ истина 1v1 (Хлуд); вѣ поустына 33v, 50r, творити бола 52v, створишѣ жѣ емоу вѣсѣра 115r, раскопа зема 118r (Крп); бола моеж 131r15 (Крат). Дуриданов (1993: 544-545) дава/наведува примери за мешање на назалите во акуз. едн. во -а/-ја- основа од најстарите евангелија: галилеа Зоґр, зорѣа Ас.

Во номинатив и акузатив множина кај именките со -ја- основа, во согласност замената на носовките има -ж. Примери: птицѣж, стѣжж, швѣцѣж, оубициѣж,⁹¹ юниѣж (Бон); вдовиѣж 10, лѣжж 10v (Вран); вѣнѣж 20r29, на землѣж 72c16 (Рад); гжѣвниѣж 166 v4-5, мзишѣж 18v24, овѣж 181r13, птиѣж 97r20, чрѣвниѣж 70r2 (Хлуд); настѣпати на змиѣж и скорпиѣж 86v, швѣж 17r28, лѣбли дшѣж 20v8 (Крп); мрѣжж 39v12, братѣж 120v17, на зѣмиѣж 92v12 (Крат).

Потврдите со мешање на назалите, кои ги зафатиле наставките на именките од женски род од -а/-ја- основа, каде што и всушност има најмногу предиспозиции за да се извршат овие промени, се најизразени од XIII до XIV век. Наставката -ж која се јавува во ген. едн. доведува до изедначување со акуз. и со инстр. едн., и обратно, со употреба на -а во акузатив еднина по аналогија од генитив во -ја- основа, доаѓа до изедначеност на ред форми (ген. едн., ном., акуз. и вок. мн.).

Во *множината номинативниите и акузативниите наставки* на именките од -а/-ја- основа покрај со форми на -а се

⁹⁰ Во примерите од Орб има употреба на акузатив наместо номинатив.

⁹¹ Именката оубициа може да е двородова, состојба што се потврди во Прашкиот речник и во речникот под редакторство на Цејтлин.

среќаваат и такви со –е добиени како резултат на деназализација на назалот: њако мытаре и љободѣице 154с (Рад); вса притуче 44г3, дадите мкѣлѣостине 96в7, 99г11, въ свиные 86в16, и посла на село свое пасти свиние 105в7, въвржѣмь мрѣже 77в19, сестре 47г1⁹² (Крат).

По деназализацијата на малиот назал во акузатив множина има изедначување со формата за вокатив еднина. Во ретки примери малиот назал се развил во –е и во ген. едн.: ѿ виѣдѣние 151с17-18 (Рад); ѿ виѣдѣнїе 57в21, ѿ галилеѣе 4г23 (Крат).

При фонетската замена на *зи со* и кај именките од -а- основа се појавиле формите во *ген. едн.* ѿ работи 20г6 (Заг); вини не обрѣтаж 178с10-11 (Рад); сили многы 12г12 (Крат). Сп. со именката од машки род ѿ кѣнаѣфи 177д2 (Рад). Во *ном. мн.* се среќава: жѣни придошж помазати та 165в19 (Заг). И во -ја- основа во *ном.* и во акуз. *мн.* често се среќава наставката –и пренесена од тврдата промена (по преодот на *зи во и*): гжѣѣници 112г3, птици 109г6 (Рдм);⁹³ и придошж птици неѣеныж 36г, възрите на птици неѣѣныж 33г7, њакоже пастырь разлжучаетъ шѣци ѿ козлищъ 105в (Крп). Наставката –и = –зи пренесена од тврдата промена се среќава и во Хлуд: по вса неѣдѣли 140в9, птици 89г20, възмжтз строуи 180в34.

Образувањата со контракција⁹⁴ се најбројни во наставките за *инсѣруменѣал еднина* каде се јавува стегнатата/скратената наставка -ж (добиена по губењето на интервокално *ј* и со контракција на -оѣж>-оѣж>-ж), при што инструменталот се

⁹² Формата на –е (е < а) е резултат на воздејство на меките основи врз тврдите.

⁹³ Во овие случаи најпрвин дошло до влијание на тврдата врз меката промена (в. *Ошѣранување на разликїе меѓу ѣлаѣѣлѣнѣѣѣ и неѣѣлаѣѣлѣнѣѣѣ ѣромена*).

⁹⁴ За инструментал еднина постојат примери кога наставката -оѣ се јавува без контракција на вокалите, дури и кога има синтагми во кои се употребува стегнатата форма од заменката: при- мемз вѣрож 68г16 (Охр); възнеси са гѣѣ силож твоѣж 29с (Бон); сѣ саѣѣѣрож жѣнож свож 8г, свож ли силож 5в, кож силож 7в (Вран); рѣзож 121в23, тѣож 89в16, тѣож 1в15, љобѣѣж 115в22 (Хлуд); црѣѣж 47в26, меѣж црѣѣѣж 117г23 (Крп).

изедначува со акузатив еднина).⁹⁵ Контрахираните форми во *инструментал еднина* на именките со деκлинација на -а-/-ја- спорадично се појавуваат уште во старословенските текстови⁹⁶ (Куљбакин 1930: 91; Селишчев 1952: 102): галилѣж Мк XVII, 11 (Зогр). Примери: иродъ безаконоваще съ иродиадѣ 70г (Бит); съ друѣжинѣ своѣж 22v1, тоѣж мѣрѣж 52г11, биѣхѣ палицѣ 113v3 (Дбм); азъ же млѣѣж моѣж к теѣѣ ги 111а (Бон); съ вѣрѣж 42v7 (Заг); силѣж 64г16, надеѣжѣ 135v1, истинѣж 165г19 (Рдм); багрѣницѣж 64v4, мзишцѣж моѣж 156v32, съ омзѣваллицѣж 101v21, пшеѣницѣж 59v20, смѣжовѣницѣж 82г17-18 (Хлуд). Во овој случај доаѓа до израз мешањето на акузативот со инструменталот (Ѓорѓиќ 1975: 97; Поп-Атанасова 1995: 36). Кај именките со основа на -а- како резултат на контракција на вокалите настапила идентификација на формите на акузативот со оние на инструменталот (Русек 1964 : 22). Хомонимијата на инструментал и на акузатив еднина неретко го затемнува значењето (Дуриданов 1955: 142).

Кај именките од -а-/-ја- основа формите во инстр.едн. (на -ѣ) образувани со контракција, се совпаѓаат со акуз. едн., но и со други падежи по промените од фонетско-фонолошка природа на коишто укажавме претходно.

Контракцијата на вокалите во генитив множина (-ии >-и): скрѣби 11v (Вран); ѿ напасти вѣдныѣж 30с12 (Орб); ѣко дѣхъ плѣти и кости не имать 145v20 (Мкд) придонесува за апсолутно распространување на наставката -и во двата броја кај именките од -ї- основа.

⁹⁵ Во овој случај доаѓа до израз мешањето на акузативот со инструменталот (Ѓорѓиќ 1975: 97; Поп-Атанасова 1995: 36). Кај именките со основа на -а- како резултат на контракција на вокалите настапила идентификација на формите на акузативот со оние на инструменталот (Русек 1964 : 22).

⁹⁶ Вајан (1952: 118) појавата на контрахирана инструментална наставка во старословенските ракописи ја доведува само во врска со деκлинацијата на именките кои завршуваат на -иѣ, -ѣѣ, -ѣѣ, што не се потврди во сите примери од анализираниот материјал.

Меѓу покарактеристичните промените што довеле до изедначување на падежите кај именките од *среден род* се: во *зениитив множина* кај именките од -јо- основа што завршуваат на -иѐ, и некои именки од -ес- основа, се јавуваат две наставки, -и настаната од контракција на -ни или -ѐи (<-ѐи): и множествомз въѝиханѐи моихъ 26г10, с небѐи приде 59v15, како сѣмъ мѣрды многихъ прѣгрѣшенѐи 54v16 (Заг); ѡцѣсти ма прѣгрѣшенѐи моихъ множество 4с12,13 (Орб); беззаконѐи 24г3, 77v16, 122v9, ѡ прѣгрѣшенѐи 52г10-11, сѣгрѣшенѐи 104v15 (Рдм); прѣгрѣшенѐи вашихъ 78с15 (Рад); беззаконѐи 60v24-25, 65а v4-5, 101v30, оправданѐи 68а v1, от основанѐи 1v31, от помзшленѐи 171а v29 (Хлуд).

Од фонетско-фонолошка природа кај именките од *среден род* со основа на -ѐн, -ат- е изедначувањето на ген. и лок. едн. со ном. и акуз. еднина, по деназализација на старата наставка -а во -ѐ: въ врѣме 123с15, въ име 153с17 (Рад); писме ѐдино бг7, обрѣѣта ѝрѣѣе привазано 114г10, доброе сѣме 15г5, отроѣе ѝе растѣше 71г16, штроѣе вѣ съ марѣж 2v1 (Крат).

Честа појава кај именките од *среден род*, особено кај оние од -јо-основа што завршуваат на -иѐ е *контракцијата на вокалиите*. Примери со стегање на вокалите се забележани во *зѐн. еднина* (-ниѝ-и): ѡ имѣни 102с13 (Рад); во *локаитив еднина* (-ниѝ-и): въ ѝити сѣмъ 24г, въ црѣстви своемъ 90v, ѡ твоѣмъ прижити 94v (Бит); въ блговолѐни 146г16, знамени сѣмъ 111v8, въ шбили 7v9, въ шблиѣени 24г10 (Рдм); ѡ оѣиѣени 84b16, въ ѡстри 117с16, ѡ оѣѣени 176b8, оѣспѣни 152a13 (Рад); о вкогѣтѣстви 128v13, о спѣсѣени 11г20 (Хлуд); въ вскрѣшѣени 97v, и въ роѣѣни своемъ 57г26, въ оѣѣени 53г, въ ѡтѣѣѣстви 65v (Крп); ѡ велиѣи 117г8, въ неправѣднѣмъ ѝити 131v14, по прѣдани 58г17 (Мкд).

Фонетско-фонолошките процеси засегнале голем дел од падежните завршоци и дале поттик да се изедначат, а потоа и да се измешаат повеќе падежни форми.

Анализата покажува дека фонетско-фонолошкиот фактор највидливи траги оставил во деклинацијата на именките од машки род, со најголем број регистрирани промени. Во едината, за разлика од другите два граматички броја, отстапките се најизразени (во двоина нема ниту една засведочена промена). Генитивната наставка била најзасегната од фонетско-фонолошките изедначувања. Фонетско-фонолошките процеси најмногу ги засегнале падежните наставки на именките од –ја- основа

И во другите словенски јазици има израмнувања од фонетско-фонолошка природа во падежните наставки, кои се пренесуваат по аналогија од една на друга основа, но тие не се одразиле на синтаксата, т.е. во тие јазици целосно се чува синтетичкиот падежен систем (Дуриданов 1955: 96-97).

Токму затоа се прифаќа дека фонетско-фонолошкиот развој на гласовите не е единствена вредна и истакната причина за ваква радикална типолошка промена во граматичкиот систем и структура. Промените во гласовниот систем и неговиот развој само го забрзале распадот на синтетичкиот падежен систем или пак делумно го предизвикале (Штајнке 1968: 23).

Од друга страна фонетско-фонолошки промени (мешањето на носовките, деназализацијата, изедначувањето на *z* со *и*), поради кои најмногу дошло до хомонимија меѓу падежните наставки во некои деклинациски типови, или до совпаѓање на форми во два броја, се настанати по XII век, а тенденцијата кон аналитизам се забележува и порано (Илиевски 1988: 102).

Б. ДЕЈСТВО НА АНАЛОШКИОТ ФАКТОР

Влијанието на морфолошката аналогичност се разгледува како (поттикнувачки) фактор за преобразба на хомонимијата на падежните форми, но и како фактор за создавање нови хомонимии. При тоа се следи дејството на аналогичноста врз постојната хомонимија на падежните форми кај именките од секој род одделно во рамките на редакциските текстови. Наш интерес претставува единствено хомонимијата на наставките во рамките на еден деклинациски тип. Двоината не е земена како трет број во кој ќе се разгледуваат изедначувањата, зашто во двоина не доаѓа до разрешување на постојната (ном.=акуз.=вок., ген.=лок., дат.=инстр.), ниту пак до создавање нова хомонимија во двоина.

Појдовна точка за овој дел беше прилогот на Јакобсон *Morphological Observations on Slavic Declension*⁹⁷ и неговото сфаќање и дефинирање на падежниот синкретизам.⁹⁸ За Јакобсон е важно прашањето за падежниот синкретизам, т.е. прашањето за отстранувањето на разликите меѓу падежните наставки и причините за тоа укинување. Јакобсон го дефинира синкретизмот како појава во граматичкиот систем на еден јазик при која доаѓа до совпаѓање на форми или неутрализација на спротивставени, во случајов, падежни форми. Во иста насока е и објаснувањето на Кристал (1998: 333) кој вели дека „синкретизмот е првобитно термин од историска лингвистика и означува совпаѓање на определени форми по губењето на флексијата или изедначеност меѓу две форми”. Метјуз (1997: 164) во својот лингвистички

97 Станува збор за прилогот од Роман Јакобсон од 1958, *Morphological Observations on Slavic Declension: The Structure of Russian Case Forms* (в. *Лингвистика*).

98 Во македонската лингвистика се зборува за морфолошка хомонимија или хомоморфија на одделни морфемии (Минова-Ѓуркова 2003: 189, Пандев 2002: 16).

речник зборува за синкретизмот „како појава на неразликување на формите во рамките на една парадигма”.

Падежните хомоформи во старословенскиот јазик се наследени уште од прасловенскиот период. Процесот на аналогича, а понатаму паралелно и дејството на фонетско-фонолошките законитости, условуваат отстранување на неколку типови од постојните совпаѓања на формите. Во исто време со општата тенденција за нарушување на падежната хомонимија засведочена е и тенденцијата за развој на нови изедначувања, т.е. појава на нови морфолошки израмнувања кај падежите.

Дејството на аналогичата во промената на именките од *машки род* доведува до прераспределба на падежната хомонимија.

Уште во старословенските ракописи, а потоа и во црковнословенските регистрирани се потврди за ослободување од израмнувањата на наставките за номинатив еднина и генитив множина на *-z/-ь* кај именките од *o-/jo*-основа.⁹⁹ Ова е поврзано со широкото распространување (обопштување) на наставката *-ovz/-evz* од *-ŭ*- основа или *-и* (*-и/ -еи/ -ни*) од *-ĭ*- основа во генитив множина.¹⁰⁰

Со проникнување на наставката од генитив во акузатив (кај *o-/jo*-основа, *-ŭ*- основа), главно во поткласата на одушевени именки, се отстранува постојната хомонимија на номинатив со акузатив. Во различни основи се набљудуваат различни степени на интензитет во проникнувањето на овие форми на акузатив (пофреквентни се кај *-o*- основа), имајќи предвид, како што

⁹⁹ Кај именката *отъць* честото пренесување на наставките од *-ŭ*- основа веројатно доаѓа по аналогича со именката *сѣмъ* (Црвенковска 1997: 33).

¹⁰⁰ Примерите за илустрирање на споменатите состојби се дадени во разделот *Мешање на основите*.

споменавме понапред во трудот, дека во црковнословенскиот период се прекинува традицијата за разграничување одушевени/неодушевени именки во образување на еднинската форма во акузатив. Се враќаат старите акузативни форми кај одушевените именки кои се совпаѓаат со номинативните. Причините според Дуриданов (в. Чешко 1970: 124-125) се: или механичко копирање на најстариот оригинал; или фонетското совпаѓање на ж со а и со тоа совпаѓање на акузатив и номинатив кај именките од ж.р., што по аналогија веројатно се пренесува и кај именките од м.р.; или пак во тек е силен процес на формирање општа номинативно-акузативна падежна форма. Како можеен фактор се наведува потиснувањето на генитивот во низа негови функции (при одрекување, при степенување, употребата на акузатив со некои предлози и со некои глаголи што одат со генитив).

Тенденцијата во неколку деклинациски типови да се израмнат формите на инструменталмножина на -ми,¹⁰¹ Дуриданов (1955: 133-134) ја смета како можна причина за нарушување на формална хомонимија на инструментал со акузатив и номинативмножина на -и (по замената на з со и) кај именките од -о- основа. Појавата на инструментални образувања на -ми се следи и кај именките од -јо- основа ср. р.

Хомонимијата на номинатив со инструментал во -јо- основа се елиминира со заемање на наставките: -иѐ од -й- основа; -ѐ (од консонантските основи); -овѐ/-ѐвѐ (од -й- основа) или со помош на формите на -ови/ -ѐви добиени со вкрстување (за нив повеќе в. во разделот *Мешање на основийѐ*).

Со аналогија, во локативната форма на -й- основа (кај

¹⁰¹ Повеќе за обопштувањето на оваа наставка в. во разделот *Мешање на основийѐ*.

одушевените именки) проникнува наставката -ѣ од -о- основа, со што се губи изедначувањето со генитив, но се појавува нова неутрализација со генитив (по навлегувањето на наставките од -о-/-јо- основа). Вокативното -е од -о- основа во еднина, го нарушува совпаѓањето на овој падеж со генитив и со локатив (на -оу).

Хомоформите (на -и) својствени за именките од -й- основа, се разрешуваат со заемање на наставките од -о-, -јо- и од -й- основа, особено во генитив и во датив еднина. Образувањата во акузатив еднина на -а и во вокатив еднина на -е исто така учествуваат во елиминирање на наследените израмнувања во рамките на оваа промена.

Во множина кај -й- основа се отстранува хомонимијата на ном. со вок. со помош на наставката -и од -о-/-јо- основа или пак -и од ж.р. На овој начин се појавува нова хомонимија со акузатив.

Кај именките со основа на консонант со проникнување на -и од -й- основа во ген. и во лок. едн., наместо губење на постојното изедначување на генитив со локатив (на -е) се појавува ново совпаѓање на генитив со датив и со локатив (на -и) кое продолжува да дејствува во црковнословенскиот период.

Именките од -ен- основа образуваат еднинска форма во датив според -й- или според -о-/-јо- основи, со што се губи новосоздадената неутрализација со генитив и локатив еднина. Примери за изедначување на акузатив еднина со номинатив (на -зі) има регистрирано од XII век натаму (Бит, Дбм, Хлуд).

Голем дел од израмнувањата на падежните форми во парадигмите на именките од *женски род* (поточно од -а-/-ја- основа) се разрешени по фонетско-фонолошки пат, како и со

меѓусебното продирање на наставките од непалаталната основа кај палаталната и обратно.

Формите во лок. едн. во –а- основа на –и (со аналогича пренесени форми од –ја- или од –ј- основа) доведуваат до изедначување со генитив еднина (по развојот на з₁ во и) и со неколку други падежи во множина (ном., ак., вок.), секако доколку овие множински форми во меѓувреме не претрпат други промени.

Влијанието на тврдата врз меката основа се гледа во генитив еднина каде наместо очекуваната -а се среќава –з₁ (или –и по замената з₁и). На овој начин се изедначуваат ген., дат. и лок. едн. Еднинските форми се совпаѓаат и со ном. и ген. множина. Во многу случаи, па и овој, не сме во можност да го издвоиме дејствувањето на фонетско-фонолошкиот од морфолошкиот фактор.

Наставката –и кај –ј- основа од моментот кога почнува да се среќава и во акузатив еднина, се случува речиси доминација на истата, имајќи ја предвид претходнонаследената хомонимија на ген., дат., вок., лок. едн. и ном., ак. и вок. мн. Кон оваа состојба може да се придодат и новите стегнати форми (-ии» –и) во генитив множина. Од друга страна пак до отстранување на постојната хомонимија со наставката -и доаѓа кога во –ј- основа (ген., дат., лок. едн.) продираат форми од –о-/јо- основа.

Формите во акуз. мн. на –ь во –ј- основа се синкретични со ном и ак. едн.

Акузативна наставка –ь во ном. едн. кај –ѹ- (-зв-) основа е најверојатно пренесена по аналогича на именките од –ј- основа каде што номинатив е еднаков со акузатив еднина.

Формите во ном. едн. на -и се хомонимни со дат. едн., ном., акуз., вок. мн. (и со ген. едн. по промените на овој падеж, в. подолен пасус), додека потврдите на -ε во ном. едн. се еднакви со ген. и со лок. едн.

Аналошкото влијанието на -й- основа се забележува во генитив и во локатив еднина. Овој процес води кон создавање хомонимија со дат. едн., ном., акуз., вок. мн.

Примерите во -й- основа кои се потврда за изразување акузатив со генитивно-акузативната форма на -вε (в. раздел *Мешање на назалиије*), доведуваат до израмнување не само со локатив еднина, ами се еднакви со ном., дат., вок. едн. по изменување на нивните стари наставки.

Акузативните форми во еднина на -zi се аналошки на номинативните во еднина кај -й- основа.

Спорадично формите на акузатив еднина кај именките од консонантската основа завршуваат на -ε.¹⁰² На овој начин се создава нова хомонимија со генитив и со локатив еднина.

Формите за номинатив и за акузатив множина на -а (од -ја- основа) го отстрануваат совпаѓањето со вокатив множина во -εр- основа.

Во случајот кога во ном. мн. -εр- основа се јавува наставката -ε доаѓа до нови совпаѓања со други падежи (в. погорен пасус).

Кај именките од среден род од -јо- основа кои завршуваат на суфиксот -ниε до ослободување од израмнувањето на формите на ген. мн. со лок. едн. и со инстр. мн. доаѓа со појавата на форми во инстр. мн. со флексија -ми или пак на генитив множина со наставката -ьи (-εи, -ии).

¹⁰² В. раздел *Мешање на основиије*.

Кај именките со основа на $-εс-$, $-εн-$ и $-лт-$ ¹⁰³ потврдените форми според $-й-$ деклинација (уште од старословенските споменици) во ген. и во лок. едн. на $-и$, водат кон нов синкретизам со дат. едн. (евентуално и со INSTR. МН. по развојот на $зи$ во и).

Со појавата на наставки од $-о-/-јо-$ основа кои последователно се јавуваат почнувајќи од ракописите од XII до XIV век (в. раздел Мешање на основите), се отстранува наследената или пак новосоздадената хомонимија кај именките од среден род со консонантска основа.

Примерите со ген. едн. на $-а$ доведуваат до отстранување на хомонимијата со лок., но и до создавање нова хомонимија со множинските форми на ном., акуз., вок. Во моментот кога во една промена се јавуваат датив на $-оу$ и локатив со истата наставка од $-й-$ основа, на пр. кај $-лт-$ основата, иако во ретки случаи, се создава нова хомонимија. Со помош на локативот на $-ѣ$ (кај $-εс-$ основа) се губи постојната хомонимија на генитив со локатив на $-ε$ и сл.

Единствено кај $-εн-$ основа од консонантските основи во номинатив еднина по изјаснувањето на $л$ во $ε$ со добиваат синкретични форми со ген. и со лок. едн.

Акузативните еднински форми на $-ε$ (кај $-εс-$ основа) се образувани по аналогичност со генитив, т.е. по аналогичност на образувањето на генитивно-акузативна форма кај именките од машки род. На овој начин доаѓа до хомонимија со лок. едн.

Во инструментал множина кај именките од $-εс-$ основа по преодот на $зи$ во и доаѓа до хомонимија со дат. едн. и со новите еднински форми на ген. и лок. на $-и$ од $-й-$ деклинација.

¹⁰³ Кај именките од среден род од консонантска основа кога го разгледуваме влијанието на факторот од аналошка природа немавме предвид форми со проширена/непроширена основа.

Спроведената анализа покажа дека процесите на аналогича преку заемно влијание на различни основи оставиле траги во развојот на падежниот систем, и тоа: довеле до прераспределби во деклинациската хомонимија, но и создавање на нови хомоформи во рамките на речиси сите деклинациски типови. Забележителни се и изедначувањата на форми помеѓу различни деклинации, и тоа поредовно во множина, што пак не доближува до споменатата тенденција за зближување на именките и формирање на една промена во множина (в. раздел *Мешање на основите*).

Морфонолошката хомонимија има особен придонес ако се има предвид дека води кон неспособност самостојно да се изразат извесни смисловни односи, односно го ослабува синтетизмот и ги ослабува падежните наставки (како резултат на нивното совпаѓање) и води кон аналитизам.

В. БАЛКАНСКО ВЛИЈАНИЕ

Во славистиката/балканистиката се јавува пошироко интересирање за влијанието на соседните балкански јазици во процесот на заменување на старите падежни форми со аналитички конструкции.¹⁰⁴

Културните, економските, трговските размени во текот на долгиот заеднички живот на народите на Балканскиот Полуостров, како и вкрстувањата што се вршеле во етнокултурите, имале значаен влог и за меѓујазичните вкрстувања и за мешањето на јазиците во контакт (Полоска 1993: 249). Од блиските и непосредни контакти во

¹⁰⁴ Интересот за заедничките одлики на балканските јазици се јавува од Ф. Миклошич и Ј. Копитар со т.н. теорија на „аналитички менувања во контакт,” преку А. Шлајхер, Г. Вајганд, до К. Сандфелд, а проучувањата ги продолжуваат А. М. Селишчев, Н. Трубецкој, Р. Јакобсон и многу други. Поголем дел од авторите и нивните гледишта/теории што се споменати во овој раздел ги предаваме според Ш. Демирај 1994, А. Н. Соболев 1991, К. Штајнке 1964.

материјалната и во духовната култура на народите на Балканот дошло до жива културно-јазична размена. При ‘дијалог’ на народите и на културите доаѓа до допир на јазичите на различни рамништа (Филиповиќ 1986: 15, 116). Најчесто, влијанието од јазичниот контакт се забележува на лексичко рамниште. Лексиката е најподложна на влијанија. Граматичкиот систем е постабилен, позатворен. Морфолошката структура на еден јазик не е лесно подложна на директно туѓо влијание (Илиевски 1988: 105, Пандев 1996: 134-135).

Како резултат на јазичниот контакт на Балканот, словенските јазици доживеале некои процеси на балканските јазици. За јазичниот контакт на Балканот од страна на Хавранек (в. Филиповиќ 1986: 32) е предложен терминот конвергентен развој, кој означувал заеднички развој на јазичите. Хавранек нагласува дека тоа е главно контакт на луѓе кои зборуваат различни јазици. При контактот најмногу страда сложената флексиска морфологија и синтетичкиот граматички тип. Според него разбирливо е при контакт на различни јазици и на различни морфолошки состави тие состави да почнат да се и при тоа да започнат да употребуваат поедноставни средства. Балканизмите во морфосинтаксата, смета Асенова (2002: 75-76), се доказ за трајната и длабока симбиоза меѓу балканските јазици. Според неа, една од најважните особености во морфосинтаксата на балканските јазици е ослабувањето на дефлексијата и развојот кон аналитизам, што пак формално води кон попрост именски систем. Асенова (Ibid.: 76, 81) го квалификува како балкански тип на аналитизам за кој е својствено обединувањето во еден систем на повеќе или на множество заемно зависни појави како на пр.: совпаѓање на генитивот и дативот, неразграничување на категориите мирување-движење, аналитичко изразување на синтаксичките односи итн.

Токму затоа треба да се смета на „воздејство на балканскиот несловенски општествен и комуникативен контекст” (Миовски 1996: 121-122), како на нужен предуслов при разгледување на разложувањето на граматичката структура од синтетичка во аналитичка.

До XV век се трансформира старата јазична структура наследена од прасловенскиот јазик под влијание на балканската несловенска јазична средина.¹⁰⁵ Процесот на изместување на деклинацијата кај словенските јазици на Балканот за релативно краток период, од околу пет века, е отиден понапред отколку во несловенските, (Асенова 2002: 89, 90), што пак бара објаснување на процесот и преку трагање по внатрешните корени на овој процес (Конески 1981: 157). Во науката не е непознато позајмените црти во јазикот-цел повеќе да се развијат отколку во јазикот-извор (Ibid.: 157). Сепак, балканските јазици не можат да се наречат ни аналитички (секој од нив има зачувано повеќе падежни форми) ни синтетички, зашто деклинацијата им се разложила и им се упростил падежниот систем (Асенова 2002: 76). Според Мечковскаја (2001: 70) во повеќето јазици има и аналитички и синтетички црти кои во зависност од доминацијата на едните или на другите, го определуваат типот на јазикот. Уште Хумболт (в. Мечковскаја 2001: 71) пишувал дека нема чисто аналитички/синтетички јазик.

Македонскиот јазик, покрај бугарскиот, албанскиот и романскиот, ја сочинуваат јатката во балканскиот сојуз (Илиевски 1988: 28).¹⁰⁶ Процесот на балканизација во македонскиот јазик бил примарен и радикален (Чашуле 2005: 120).

Со губењето (или со упростувањето) на синтетичката декли-

¹⁰⁵ Побудата за преобразувањето на синтетичката деклинација доаѓа несомнено и од балканската јазична средина (Конески 1981: 155).

¹⁰⁶ Голомб (в. Илиевски 1988: 30) сметал дека македонскиот јазик е „лабораторија” за разбирање на механизмот што го формирал балканскиот јазичен сојуз.”

нација во балканските јазици се занимавале многу лингвисти, опфаќајќи различни појави кои партиципираат во движењето од синтетичка кон аналитичка дефлекција.

Илиевски (1988: 102-103) констатира голема сличност во именската флексија на сите балкански јазици: новогрчки, македонски, бугарски, романски, албански, иако на прашањето како дошло до тие сличности лингвистите многу се разликуваат. Илиевски (1988) се задржува единствено на учеството на грчкиот и на балканскиот латински во развојот на старословенската дефлекција, зашто, како што нагласува, не е позната граматичката структура на јазикот на трако-илирското население на Балканот.

Продирањето на грчкото влијание доаѓало по книжевен пат преку грчките предлошки. Преведувачите најчесто биле двојазични говорители и при превод на литургиски текстови (свесно) подражавале грчки стилски обрасци и грчки синтаксички средства како: конструкцијата со апсолутен датив; синонимни средства за искажување иста мисла на повеќе начини (Демирај 1994: 174-175, Илиевски 1988: 104-105). Не треба да се изостави ни дејството од страна на говорниот грчки врз говорната основа на старословенскиот јазик (Бицевска 1972: 24).

Раширената употреба на акузативот не само како општа падежна форма, ами и во функција на субјект (=номинатив) се должи на влијание од балканскиот латински каде акузативот е земен за *casus generalis* (Илиевски 1988: 107).

Грчко/латинско влијание се забележува и при изборот на синонимни конструкции со разни глаголи, како и сè позасилено аналитичко изразување на падежните односи со предлози¹⁰⁷ (Асенова 2002:

¹⁰⁷ Падежните односи во говорниот грчки/латински се искажувале главно со предлози (Илиевски 1988: 108-109).

79; Илиевски 1988: 107-108). Се мешаат датив со акузатив или со генитив; исто така дативот се заменува со аналитички конструкции со предлог, почнуваат сите предлози да се употребуваат со акузатив. Во романскиот јазик до почетокот на н.е. конструкциите со предлог и акузатив го заменуваат дативот; се јавува употреба на номинативот наместо косите падежи; има мешање на датив со посесивен генитив и сл. (Асенова 2002: 80).

Поволни услови за ослабување на локативот и на инструменталот во словенскиот се создадени од грчкиот и балканолатинскиот (Илиевски 1988: 112), имајќи предвид дека во грчкиот јазик се изгубил дативот, а во латинскиот аблативот, кои вршеле инструментална и локативна функција; исто така се изгубила разликата меѓу категориите движење и мирување, при што се јавуваат бројни замени на дативот со акузатив во грчкиот и мешање на акуз. и абл. во латинскиот.

Како резултат на меѓујазичните контакти на балканските простори се јавува процесот на формалното совпаѓање на генитивот со дативот во балканските јазици, процес кој во литературата, почнувајќи од Ф. Миклошич, преку К. Сандфелд, И. Дуриданов, П. Асенова, А. Н. Соболев, Ш. Демирај (1994: 92), е третиран како еден од главните балканизми.

Издначувањето на падежните наставки на генитивот и дативот во грчкиот јазик е забележлива појава од првите векови на н.е., додека за албанскиот, иако овој проблем е доста сложен, се смета дека од пред XIV век¹⁰⁸ (Демирај 1994: 93) формалното совпаѓање на овие два падежа е обопштена појава. Во романскиот јазик единствен начин за разликување на совпаѓањето е со помош на препозитивниот член (кој се појавил помеѓу XII и XIV век). Во македонскиот јазик

¹⁰⁸ Треба да се има предвид разграничувањето на писмено-документиран и преддокументиран период во албанскиот јазик (Демирај 1994: 92-93).

нема унифицирање на синтетичките генитивни и дативни падежни форми, туку проширување на општата падежна форма со предлогот *на* со дативна вредност и во функција на генитив која се среќава уште во XIII век (Конески 1981: 164-165) (в. раздел *Синтакса на падежните форми*). Во бугарскиот јазик појавата на предлогот *на* со дативна вредност, за разлика од македонскиот, е помлада појава која се поврзува со XV век (Демирај 1994: 99).

Неоспорно е дека решителен поттик за губење на синтетичката деklinацијата доаѓа и од влијанието на балканската јазична средина, при што меѓујазичниот контакт кој довел до билингвизам одиграл поттикнувачка улога во овој процес. Учеството на несловенската балканска јазична средина во словенската граматичка структура се манифестира преку следните појави: совпаѓањето на генитивот и дативот, конструкциите со апсолутен датив, зачувување на вокативот како морфолошки маркирано обраќање, зголемена фреквентност на конструкциите со предлози, губењето на инструменталот и на локативот, неразликувањето на правецот и местото на дејство, аналитичко изразување на косите дополнувања, употреба на сите предлози со акузатив, употреба на номинативот наместо косите падежи, употреба на акузативот како општа падежна форма, дури и во функција на субјект.

Македонскиот дијасистем е сместен среде жариштето на балканските јазични процеси, во најсилната зона на јазичен контакт (со албанскиот, ароманскиот, грчкиот јазик) (Чашуле, 2005: 120), така што голем дел од наброените појави се одразени во историскиот од на неговата деklinација.

Во македонскиот јазик, според Конески (1981: 155), дошло адаптирање на она што веќе било изградено во другите јазици, т.е.

дошло до создавање нови начини за изразување на падежните односи кои од порано им биле својствени на јазиците од балканската средина. Во словенските говори во југоисточниот дел на Балканот не се чувствуваала потребата да се обнови изразноста на старите падежни форми, затоа и процесот на изместување на синтетичката деклинација во овие јазици дури оди уште понапред отколку во другите балкански јазици, од каде и потекнува побудата за оваа појава (Конески 1981: 155-157).

Во тој поглед, се покажа како особено изразена во овој раздел, а се следи и во целиот труд, најмногу во разделот за *Синтакса на падежите*, врската со грчкиот јазик како последица на грчко книжевно влијание преку преведувањето или како последица на живото грчко-словенско мешање на југот на словенскиот Балкан (Угринова-Скаловска 1979: 85).

Г. ВЛИЈАНИЕ НА НАРОДНИОТ ГОВОР

Црковнословенскиот, пред сè како литургиски јазик, тежнее кон зачувување на нормата, така што е природно да се очекува дистанцирање од дијалектниот идиом и приврзаност кон традицијата, при што доаѓа до отпор кон иновациите од живиот народен говор (Угринова-Скаловска 1982б: 136). Сепак, и црковнословенскиот јазик ја следи еволуцијата на дијалектниот јазик (Рибарова 2005: 77). Угринова-Скаловска (1979: 86) потврдува дека промените во именската флексија се одраз и на развојот на говорниот јазик, а тие од своја страна биле делумно предизвикани од условите создадени во меѓусебните јазични контакти.

По аналогича на тврдењето на Штајнке (1964: 8) дека синте-

тичката деклинација на старословенскиот, која е блиска со прасловенската, е земена од народниот говор, може да констатира дека и пробивот на аналитички црти доаѓа од народниот говор и тие се доказ дека надвор од писмената традиција има сè позасилено изразување на падежните односи со предлози. Од ова произлегува дека во говорниот народен јазик немало падежни наставки; падежните односи се изразувале со аналитички средства, па оттаму тие влегуваат, а потоа се затврдуваат во писмениот јазик. Важно е и влијанието на писарот во пренос на аналитичките конструкции од говорниот јазик во книжевниот.

Промените во книжевниот јазик се одраз на она што се случувало во одредено време во живиот говор, т.е. ги одразуваат живите развојни тенденции на јазикот и даваат можност да ја следиме писменоста на црковнословенскиот јазик, истовремено следејќи ги и отстапувањата од јазичната норми (Георгиевски 2001: 131, Угринова-Скаловска 1969: 15; 1986: 137).

Разговорниот јазик, иако нужно се налага како фактор кој влијае врз еволуцијата на писмениот јазик, тоа во никој случај не значи автоматско прифаќање на дијалектните појави, ниту пак механичко приспособување на писмениот јазик кон дијалектниот (Рибарова, 1997: 51).

Д. ДРУГИ ФАКТОРИ

Влијанието на писарот¹⁰⁹ има различен одраз во јазикот на различни споменици, затоа е исклучително значаен субјективниот влог на писарите врз ракописот кој го пишувале/препишувале. Книгите обично ги препишувале духовни лица (монаси, јеромонаси, свештеници, епископи, дури и патријарси), но и световни лица-граматици (Бицевска 1991: 62). Во трудовите посветени на епиграфиката станува збор за автор-зограф, каменоделец, ктитор, писар, составувач на натписот итн. Треба да се има предвид до кој степен тие лица се придржувале до книжевните норми (Илиевски 1988: 113), т.е. за да се види односот кон книжевната норма, иако често немале самостоен однос кон јазикот, зашто препишувале (Илиевски 1972: 127). Важно е и да се разграничи дали станува збор за свесно/несвесно (од незнаење) грешење, т.е. внесување карактеристики од народниот говор (црти со локално обележје). Под поимот ‘грешење’ се подразбира внесување народни јазични особености во писмениот јазик. За свесно/несвесно грешење зборува Угринова-Скаловска (1976: 178). Некогаш и при буквално препишување на текстовите се допуштале подновувања, така што неретко писарите во записите молат за прошка (Поп-Атанасова 1995: 35). Не секогаш родниот говор на писарот е еднаков со говорот на подрачјето на кое е настанат ракописот (Угринова-Скаловска 1986: 51-56).

Образованието, ‘јазичноста’ (писмената култура) се важни,¹¹⁰ иако за писарите не била својствена правилната употреба на падежите таму каде што не биле формално разграничени. Угринова-Скаловска (1969: 17) пишува дека помалку писмениот препишувач про-

109 Под писар во овој контекст подразбираме, пишувач, препишувач, но, и составувач, изведувач и на епиграфскиот текст, зограф, каменоделец...

110 Важноста на вниманието и на образованието на писарот/пишувачот го истакнува Јерковиќ (1984: 55). В. и Рибарова (2005: 93).

пушта повеќе црти од својот говор, додека пообразуваниот повеќе го почитува традиционалното пишување. Не треба да се исклучи дека расколебувањето на падежниот систем му било познато и било својствено за говорот на писарот, така што промените не ги чувствувал како необични (Конески 1956: 34). Индивидуалните правописни навики, потеклото на писарот и сл.,¹¹¹ исто така, дејствувале.

Неоспорно е дека најграмотните луѓе во минатото (учителите, зографите, иконописците, граматичите, преведувачите, авторите, препишувачите, каменорезците итн.) потекнувале од редовите на црковните достоинственици, од редовите на црковните лица. Околу храмовите гравитираат и монасите, зашто православните манастирски центри се епицентар на монасите. И од нив произлегуваат многу од црковните уметници и книжевници. Монасите исто така, ја одржувале и врската на црквата со народот.

Треба да се смета и на воздејство на литературните центри со авторитативно влијание (со престиж) во даденото време (Рибарова 2005: 77, 93, Макаријоска 2007: 65-66).¹¹² Важно е да се спомене, и да се смета, на влијанието што доаѓало и од еден голем центар како Св. Гора (Конески 1989: 97-100). Овде треба да се има предвид и проширувањето на ареалот на дејствување на литературните центри (на пр. засилено/ослабено влијание на домашните авторитативни охридски традиции) врз текстовите од другите македонски средини.¹¹³

111 Лант (в. Штајнке, 1964: 113-114) зборува за т.н. теоријата на потекло на писарите според која бројните 'грешки' во текстовите наведуваат на претпоставка дека тие да се напишани од Ароманци, Албанци кои станале монаси во манастирите во средината на XIII век при препишувањето правеле грешки. Од друга страна тој споменува и т.н. претставителни писари кои пишувале/препишувале на македонски дијалект.

112 Дејството на овој фактор се доведува во врска со влијанието на меѓуредакциските контакти во некоја средина или во врска со факторот-предлошка.

113 На пр.: е засилено преку појавата на процесот на мешање на носовките од Охридската школа на северномакедонски терен, додека пак значењето на охридските влијанија е намалено во текот на XIII век кога е создадена подлога за туѓи влијанија (српски, бугарски, руски). Според Угринова-Скаловска (1872: 21-22) горната временска граница на простирање на дејноста на Охридската школа е XIV век.

Од суштинска важност, според Рибарова (1985: 167-174), е и дијалектната основа на текстовите. Во отстапувањата во полза на народните говорни елементи, е лесно да се препознаат извесни постари црти што му припаѓаат на некое (централното или западното) македонско наречје (Угринова-Скаловска 1972: 23-24). Преку нивната поврзаност со определено јазично подрачје или со определен скрипторски центар, книжевен круг од каде што потекнува одреден ракопис, доаѓа до израз јазикот на писарот и јазикот на средината, како и јазичните карактеристики на школата на која ѝ припаѓа ракописот (Пандев 1988: 232-233), преку внесување на локалните обележја.

Во споредба со книжевноста наследство, локализираноста е една од најсуштествените карактеристики на епиграфскиот материја. Записите/натписите се во тесна врска со предметот, местото и средината на создавање и битисување. Епиграфските споменици се статични и најчесто се интегрален дел од некој објект; објектот на кој настанале. Тие егзистираат со се објектот, но не значи дека се губат ако објектот се сруши или го снема (на пр. Битолската плоча). Најчесто монументот не се придвижува на некоја голема дистанца и обично се вели дека се наоѓа на место кај што е и создаден. Од тие причини точно им е утврдено место на настанување-пишување; најчесто наоѓалиштето се совпаѓа со место на настанување (Штефаниќ 1966: 23). Во споредба со нив, ракописите се мобилни, па неретко е тешко да се определи точно нивното потекло, јазична основа. Со самото тоа што епиграфскиот текст е тесно врзан со местото и со предметот на кој е напишан текстот, непосредно е врзан/условен и од историско-културната средина. Неретко, местото на наоѓање и функционалниот предзнак на епиграфските споменици ги определува нивните јазични и структурни особености.

Влијанието на можните предлошки (Бицевска 1991: 65, Рибарова 2005: 78, 93), во кои може да има напластени траги од дејноста на претходните пишувачи или пак од други редакции, се зема предвид, исто така. Важна за дијалектните интервенции/подновувања е и архаичноста на предлошката (Угринова-Скаловска 1969: 17), како и јазикот и правописот кој таа го одразува (Бицевска 2000: 190, Пандев 1988: 233).

Во епиграфскиот материјал не може да сметаме на влијанието на можните (архаични) предлошки, зашто во нив евентуалните архаични јазични црти не се должат на препис од постар текст, туку на користење таков јазичен израз низ дадената епоха и на негово влијание (Минчева 1985: 130). Веројатно постоел и образец, нешто како јазичен модел во кој се навестува, се диктира задолжителен избор на некои книжевни (црковнословенски) карактеристики (Gabrić-Bagarić 2005: 115).

Несомнено е значењето на меѓуредакциски контакти (најчесто посредувани преку предлошката која во македонска дошла од друга средина). Бицевска (1998), Конески (1983) и Рибарова (1991в) упатуваат на руско влијание, додека Рибарова (1991в) и Угринова-Скаловска (1988б: 159-165) зборуваат за меѓусебна комуникација на македонската и српската писменост. Понекогаш во ракописот можат да се откријат и различни слоеви кои укажуваат на повеќе предлошки или на различни територии на кои ракописот допирал или е препишан (Јерковиќ 1984: 64).

Во записите и во натписите, според Угринова-Скаловска (1975: 8), можеби повеќе одошто во другите видови писмена традиција, се видливи туѓи влијанија, главно правописно. Под влијание на општествено-политичките околности, во зависност од освојувачите

на Македонија, како и од лично убедување на авторот, така што македонското културно наследство, ракописно и епиграфско, понекогаш било преименувано и било приклучувано кон друга национална рамка (Угринова-Скаловска, 1975, Бицевска 2003). Во оваа насока, може и да се бара објаснувањето за туѓојазично влијание, меѓуредакциското влијание, особено врз епиграфските извори. Од друга страна, секоја општествено-политичка промена и ситуација внесувала промена во нивното создавањето, оттаму и нерамномерноста на интензитетот во нивното создавање (Угринова-Скаловска 1975: 5). Секое уметничко дело е резултат на времето и просторот каде/кога настанало (Голобовски 1996: 315). Оттаму, особено епиграфските текстови, не може да се разгледуваат одделно од политичкиот, социоекономскиот развој, иако меѓу нив нема целосна и задолжителна синхронија.

На историската рамка на прашањето упатуваат Конески (1975: 54) и Угринова-Скаловска (1975: 5-6).

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

Во овој дел посочивме на повеќето неопходни услови за порешително нарушување на старите деклинациски форми.

Факт е дека е тешко да се согледаат сите околности што го движеле развојот на синтетичкиот падежен систем кон аналитички, ако се знае дека повеќето фактори делувале помалку или повеќе во сите словенски јазици, но од сите само македонскиот и бугарскиот го упростиле синтетичкиот начин на изразување на односите меѓу зборовите.

Почнувајќи од претписмениот период дошло до внатрешни промени кои зеле широк замав во писмениот период и предизвикале уп-

ростување на деклинацијата, и тоа: аналогни влијанија и мешања на различни деклинациски типови и падежни наставки, кои заедно со фонетско-фонолошките промени довеле до хомонимија на повеќе падежни морфеми; синтаксички допири поради кои се јавувало раширување на функциите на едни падежи за сметка на други; замена на синтетичките со аналитички (предлошки) конструкции покрај извесен број глаголи (Илиевски 1988: 101-102). Сепак, порешителен поттик за разложување на деклинацијата дошол од другојазичната средина (Илиевски 1988: 112, Рибарова 2005: 87), инаку процесот на упростување на деклинацијата би сопрел тука.

Прифаќаме дека развојот од синтетичко кон аналитичко изразување на падежните односи е доста сложен, и дека е потребно многу фактори да се земаат предвид. Во подолг временски период заеднички дејствувале повеќе компоненти без чие ‘комбинирање’ не би било можно упростувањето на богатата словенска флексија.

Со посочување на овие неколку елементи, сметаме дека не е исцрпено разгледувањето на сите можни фактори и на сите можни објаснувања на дејствувањето на одделен фактор, така што и за понатаму останува задачата да се трага по причините за секоја фаза од измените и да се определи кој фактор на што најмногу влијаел.

Ни внатрешниот развој ни промените во контакт сами по себе не се доволен услов за ‘лансирање’ на аналитичките иновации, т.е. внатрешните аналитички иновациски центри стануваат реални извори на аналитизам само во јазичен контакт (Соболев 1991: 73).

VII. ЗАКЛУЧОК

Преку проучувањето на деклинацијата на именките, особеноности и развој, во македонските црковнословенски споменици, книжевни и во епиграфски, како едно од најсуштинските прашања во историската морфосинтакса и во историската граматика, сметавме дека ќе се дојде до нови потемелни, попродуктивни научни сознанија, кои го обележуваат развојот од синтетичка во аналитичка деклинација, како коренита преобразба во граматичката структура на еден јазик.

Преку следење на дијахрониската прогресија и по извршената споредба на особеностите на деклинацијата на именките во осумнаесет македонски црковнословенски ракописи (од XII до XVI, XVII век), и над 150 епиграфски споменици (од XIV до XVIII век), може да се заклучи дека во сите, иако во различен степен и обем, се одразуваат основните решителни тенденции во историскиот развој на деклинацијата на именките од синтетизам кон аналитизам. Заклучоците што произлегуваат од дијахрониската анализа на падежните форми на именките покажаа дека книжевните, а подоцна и епиграфските

извори, ја следат општата тенденција за оддалечување од состојбата карактеристична за канонските текстови и за упростување на падежниот систем на именките, иако, некаде подолго се чуваат конзервативни црти.

Во структурата на сите разгледани текстови, книжевни и епиграфски, се интегрирани јазични црти кои се одлика на старословенската норма, но, воедно, одразени се и црти од народниот јазик кои посочуваат на понови фази од историскиот развој на деклинацијата на именките. Во сите *единици* од корпусот, се употребува традиционален синтетички деклинациски систем, во кој во различна мера навлегуваат подновувања, како резултат на влијанија од различни (екстра)лингвистички фактори и како резултат на аналитичките развојни тенденции во народниот јазик.

Најстарите текстови од македонска редакција даваат примери од кои се гледа дека процесот на трансформација на синтетичката деклинација бил отворен. Целосен аналитизам не е постигнат, иако од крајот на XIII век синтаксичката деклинација е сериозно нарушена. Некои развојни процеси се продолжување на претходната старословенска ситуација, а други пак се јавуваат во поновиот период од писменоста. Развојните тенденции во историјата на падежниот систем на именките во овој период не само што доведуваат до расколебување на деклинацијата, туку и до зачетоци, па и до раширеност на појавата на изразувањето на падежните односи меѓу зборовите со аналитички средства (пред сè со предлошки конструкции). Од друга страна, во деклинацискиот состав на именките во помладите текстови може да се забележи присуство на архаични црти кои ја продолжуваат врската со македонската писмена традиција (Лес, Мкд, Крн).

Јазичните промени не се одвивале така нагло, туку етапно, по-

степенно, зашто јазичниот развој не познавал остри граници, т.е. преод од еден во друг век. Сепак, факт е дека покрај својата шаблонизираност и лапидарност на текстот, во епиграфскиот материјал поголем дел од промените поврзани со преобразбата на падежниот систем се потврдуваат поограничено и подоцна, не поради конзервативноста на нивниот јазик, туку и поради ограниченоста на нивната содржина (Угринова-Скаловска 1973: 6). Имено, факт е дека содржински *послободните* текстови (на пр. зборниците со смесена содржина, дамскините, натписите на црковно-уметничкиот инвентар, графитите, автографите, битовите графити итн.), дозволувале и послободен јазик, додека во претежно строгата црковна литература јазикот поретко е подложен на брзи и битни подновувања.

Од формален аспект во сите споменици има многу иновации: се намалува формалното богатство од деклинациски типови како резултат на заемно (воз)дејство на различни деклинациски типови, при што како неопстојни се јавуваат непродуктивните консонантски основи од сите три рода. Појавата на мешање на основите е стара појава регистрирана во канонски примери, а во црковнословенскиот период, особено од од втората половина на XIII век па натаму, зема голем замав и е прилично раширена појава.

Добро се зачувани –о-, -а- основите, а консонантските се во процес на разлагање. Врз консонантските е забележано влијание на вокалските основи мотивирано од совпаѓањата на формите во некои падежи.

Кај именките од машки род нашироко се документира мешањето на -о- со -й- основа. Поради совпаѓањето на некои падежни наставки кај –јо-, -й- и -ен- основа, а и поради раното постепено депалатализирање на меките консонанти, се набљудуваат заемни дејства

меѓу овие три основи. Прегледот на деклинацијата на именките од женски род укажува на добро чување на старите форми кај продуктивните именски основи. Именките од \bar{u} - основа често имаат форми блиски до $-a$ - основа и $-i$ - основа. Двете именки од консонантската $-er$ - деклинација се подложни на извесно влијание од $-ja$ - или $-i$ - деклинација. Промените кај именките од среден род главно се случуваат кај именките од консонантските $-es$ - основи. Асимилацискиот процес именките со консонантска основа на $-en$ -, $-at$ - ги зафаќа во послаб степен.

Паралелно со ограничувањето на непродуктивните основи се шират нивните наставки, дури доаѓа и до генерализирање на падежни наставки (најчесто во множина) за повеќе деклинации. Со вкрстување на морфемите, пред сè се зема предвид распространувањето на суфиксната морфема $-ov$ од \bar{u} - основа и нејзина комбинација со наставки од другите вокалски продуктивни основи, се добиваат нови наставки.

Мешањето на основите преку прераспределба на падежните морфемии доведува губењето на разликите меѓу палаталните и непалаталните основи. Во македонските црковнословенски споменици се следи постепено наложување на морфемите од тврдата промена.

Показателни се и подновувањата на синтаксичко ново, особено од XIII век натаму, имајќи предвид дека во овој период се создава поголем јаз меѓу книжевниот јазик и говорниот јазик, така што традиционалните, конзервативните јазични црти тешко се одржуваат.

Неспорно е дека црковнословенскиот јазик и неговите падежни форми на синтаксички план отстапуваат. Голем дел од падежните форми почнуваат да се користат неправилно; доаѓа до изразита замена на еден со друг падеж. Меѓусебно се заменуваат номинатив и

акузатив; потоа акузативот се меша со генитивот (со партитивен или со словенски генитив) и обратно; се употребува датив со посесивно значење наместо генитив. Отстранувањето на разликата меѓу категориите на движење и мирување доаѓа до израз при раното истиснување на локатив и инструментал од страна на акузатив, особено по предлози со локално значење (вз, на, надз, подз, прѣдз). Акузативот (со/без предлог) оди со некои глаголи кои барат дополнување во генитив, во датив, а подоцна се јавува и наместо датив со целно значење и наместо посесивниот датив. Се следат и потврди за аналитичко изразување на различни падежните односи со употреба на општата падежна форма со предлог. Се интензивираат предлошките конструкции (во локатив, во инструментал, и порегуларно, во гентив и во датив) наместо конструкциите без предлог. Редупликација на предлозите е потврдена во многубројни споменици.

Во развојот од синтетизам кон аналитизам акузативот играл најважна улога и се налагал како општа форма. При тоа, се следи експанзија на општата падежна форма како замена за старите синтетички падежни форми. Се занемаруваат падежните наставки и се тежнее кон други показатели за израз на падежните односи, во прв ред се тежнее кон предлошки конструкции (предлог + општа падежна форма), почнувајќи од најстарите текстови (Дбм, Бит).

Разнишаната синтетичка деклинација се сигнализира и преку отсуство на конгруенција во синтагмите, речиси во сите падежи. Во овој контекст може да се смести и појавата на повторување на предлозите која порегуларно се следи од XIII век, заради поголема јасност и изразност на граматичките значења.

Преодот кон аналитизам е забрзан и проширен како резултат на продолжително дејство во период од неколку века на повеќе

фактори: дејството на морфолошката аналогија и дејството на фонетско-фонолошките законитости (пред сè мешањето на носовките, деназализацијата, изедначувањето на *z* со и др.); два услова поради кои најмногу дошло до хомонимија на падежните наставки во некои типови. Исто така, контактите со соседната балканска несловенска јазична средина биле решавачки за насочување на историскиот развој на деклинацијата на македонскиот јазик во спротивен правец од другите словенски јазични, особено ако се има предвид дека најрано се разложуваат оние словенски падежи кои биле несвојствени за населението на Балканот (инструментал, локатив); навлегувањето на карактеристиките од народниот говор во писмениот јазик...

Преку анализа на многу (неопходни) фактори што влијаеле за нарушување на старите синтетички форми, се укажува на фактот дека ниту еден од овие фактори не можел да игра пресудна улога во едно вакво коренито преустројство на деклинацијата, туку дека станува збор за збир од различни фактори. Имено, тенденцијата за редуцирање и разложување на падежниот систем, покрај како резултат на внатрешни промени се засилила под влијание на контактот со балканската јазична средина, а големо влијание имал и морфонолошкиот фактор (Конески 1981: 131-32).

За промените, подновувањата од различна природа, исто така, треба да се има предвид и фактот дека и самата книжна норма еволуира (временски промени), потоа да се смета и на туѓоредакциското влијание; човечкиот фактор-факторот писар/каменоделец, т.е. факторот индивидуа и нејзиното свесно/несвесно (не)придржување до книжевните норми, секако, во зависност од образованието и од општата култура; важно е и воздејството на литературните центри со авторитативно влијание; дијалектната основа; честотата на одредена форма;

значењето на меѓуредакациски контакти; влијанието на грчкиот јазичен узус; влијанието на општествено-политичката клима, односно туѓите општествено-политички влијанија, кои се манифестирале врз графичко-јазичните решенија, особено на записите и на натписите.

По анализата на материјалот и сумирање на резултатите се потврдува дека најголемиот дел од појавите во деклинацијата на именките доведуваат до значително упростување, дури и, некаде, до елиминирање на падежите, на синтетичката деклинација наследена од прасловенскиот јазик, преку востановување и затврднување на една општа падежна форма во сите разгледани споменици од македонската средина. Старата синтетичка деклинација е сериозно нарушена и општата падежна форма веќе си пробила пат, иако е несомнено дека, особено во помладите споменици, егзистираат дублетни форми и синтетички и аналитички, коишто се потврда дека тие не се само дел од писмената и од писарската норма, туку се и дел од народниот говор. Тежината сè повеќе се пренесува на предлогот, а падежните наставки, во бројни потврди, немаат изразна сила и им го отстапуваат местото на предлозите, коишто добиваат сè подоминантна улога. Падежот ја изгубил морфолошката, но ја поседува синтаксичката функција. Развојот на аналитизмот не одел паралелно насекаде, туку некаде побрзо и поинтензивно, некаде побавно.

Трудот претставува сублимирана верзија на сознанијата поврзани со особеностите на деклинацијата на именките во црковнословенските споменици од македонска редакција во кој преку преглед на промените и подновувањата во деклинацијата на именките од XII до XVIII, врз примери од осумнаесет ракописи и 150 епиграфски текстови од пошироката македонска територија се следат многу процеси започнати во најстариот писмен период, а кои подоцна довеле до

комплетна промена на типолошката структура на македонскиот јазик. Имајќи го предвид сето ова, монографијата *Студии од историската морфологија* сметаме дека е скромен придонес за македонската палеославистика, зашто се разгледуваат деклинациските особености на именките и трансформацијата на деклинацијата од синтетичка во аналитичка, врз интегрален корпус од книжевни и епиграфски извори во еден широк геохронолошки контекст.

Се надеваме дека со ова проучување, преку продлабочена и студиозна компаративна лингвистичка анализа на мошне комплексно и суштинско прашање од историската морфологија, даваме влог во (до)расветлување на некои прашања врзани не само за историјата на деклинацискиот систем на именките, туку и за историјата на македонскиот јазик, воопшто. Исто така, се надеваме дека книгата ќе биде поттик (за македонските (палео)слависти) за понатамошни проучувања на историската морфосинтакса и, можеби, појдовна точка за идна комплетна анализа на целиот морфолошки систем одразен во црковнословенските споменици од македонска редакција (книжевни и епиграфски).

VIII. RESUME

The study of the noun declension in Macedonian Church Slavonic monuments, as one of the fundamental questions in the historic morphosyntax, and furthermore, in the historic grammar, was taken as a subject of this research, considering that by comparing of the declensional characteristics of the nouns, new conclusions can be made which will signify the grammar structure of a given language.

A comparative historical linguistic analysis of all monuments (manuscripts and inscriptions) was in the center of the research, whereby the basic linguistic characteristics of all levels were perceived. Namely, we traced whether and how consistently the developing continuity of the language was followed in the monuments through the Church Slavonic language as a linguistic medium. As well as whether and how much the specificities of the Macedonian recension of the Church Slavonic language were determined in geochronological and historical sense, with regard to the spheres of use, functions, and so on. At the same time, we have answered the question did the St. Clement's tradition, as a direct extension of the work of Cyril and Methodius, exists on an epigraphic field, too.

The research was based on a structural comparative analysis of

18 manuscripts and almost 150 Macedonian Cyrillic epigraphic texts, i.e. mostly from the geographical and political range of modern Republic of Macedonia, with an emphasis on the centers that were within the frames of the school in Ohrid and Kratovo (Kratovsko-Zletovska): monasteries Treskavec and Zrze near Prilep; monastery Slepče, Demir Hisar; churches Sv. Nikita in village Banjani, Skopje and Sv. Gjorgi in Staro Nagoričino; other monasteries in the vicinity of Skopje along the valley of the Treska river (monastery Sv. Andrea and Marko's monastery), then Sv. Nikola, Ljuboten; Lesnovo Monastery, as well as those churches/ monasteries from the Štip region (Sv. Gjorgji, Goren Kozjak, Sv. Spas, Štip), from Kavadarci region (Sv. Nikola, Moklišta, Polog Monastery Sv. Gjorgji, Sv. Spas, Pravednik) and from the Kočani region (church Sv. Gjorgji, Rečani); as well as the small church constructions in the villages and in the isolated mountain areas: the churches in the villages Elšani, Kosel, Velestovo, all in Ohrid region.

The chronological monuments that are traced cover the late Middle Ages, as well as the time of Ottoman domination in Macedonia (from XII to XVIII century). In this period, Macedonia was a convenient place for foreign social and political influences which also reflect on the sociopolitical, cultural and spiritual dimension of living, and are also visible through graphic linguistic solutions of the inscriptions.

Linguistic parallels with representative manuscripts from the period was also taken into consideration in order to make a comparison between the linguistic expression of literary and epigraphic monuments from the same period of time and to summarize the similarities/differences; to perceive the linguistic innovations that appear in the inscriptions, or, on the other hand, to document a consistent maintenance, i.e. the linguistic archaization of the language norm and the linguistic characteristics of the

older period of literacy in Macedonia. The recent period partially indicated the representation of elements of the spoken (dialectal) language, primarily, to the language of the scribe, icon painter, donors, unlike the Church Slavonic lexical elements, which were in function of maintaining the connection with the prestigious written language and Macedonian Church Slavonic literacy.

The oldest monuments from Macedonian Recension of Church Slavonic provide examples in which can be seen that the process of transformation of the syntactic declension was an open one. However, full analytics wasn't accomplished, although from the end of 13th century syntactic declension was seriously disturbed. Some developmental processes are continuity of the previous Old Church Slavonic situation, and others are developed in more recent period of the literacy and later in the epigraphy.

Developmental tendencies in the history of the case system of the nouns in this period, not only bring instability into the declension, but also bring beginnings, and even spreading of expressing the case relations between the words with analytical means (primarily, with adverbial constructions). On the other side, in the declensional composition of the nouns we can notice presence of archaic elements which continue the connection with the Macedonian written tradition.

From formal aspect, there are many innovations: the abundance of declensional types is reduced as a result of mutual influence/(co) acting of different declensional types, where appear as temporary the non-productive consonant stems from all three genders. This case of stem mixing is present even in the Old Church Slavonic manuscripts, and it increases from the second half of the 13th century in the monuments from Church Slavonic period.

The –o- and –a- stems are well preserved, while the consonantal are in a process of dilution. There, an influence from the vocal stems can be noticed, motivated by the form matching in some cases.

In the masculine nouns, the mixing of –o- with –ǔ- stem is well documented. Because of the overlapping of some case inflexions in –jo-, –ĭ-, –εN- stem, and because of the early depalatalisation of soft consonants, the relations among these three stems can be observed.

Examination of the noun declension in female nouns shows well preserved old forms in the productive noun stems. The nouns from –ū- stem have often forms close to –a- stem and –ĭ- stem. Both nouns from the consonantal –ερ- declension are subdued to influence from the –ja- declension

Changes in the nouns from neuter gender mainly occur at the nouns from consonant –εc- stem. The process of assimilation influences the nouns with a consonant stem –εN-, –AT- to a milder degree.

At the same time with the limiting of the non-productive stems, their inflections spread, and there is even a generalization of the case inflections (mostly in plural) for many declensions. With crossing of the morphemes, we consider above all the spreading of the suffix morpheme –OR- from –ǔ- stem, and with its combination with inflections from other vocal productive stems, new inflections are created.

The mixing of the stems causes loss of the differences between the palatal and non-palatal stems. In Macedonian Old Church Slavonic manuscripts there is a slow imposing of the morphemes from the hard change.

The innovations at syntactic level are also significant, especially beginning with the 13th century, and particularly in the later period, in the younger monuments, considering that in this time there appears

increasing gap between written and spoken language, and the traditional conservative lingual characteristics are hard to keep.

Many of the case forms are used inadequately; there is a significant replacement of one with other case. Nominative switches with accusative; then accusative mixes with (partitive or Slavonic genitive) and *vv.*, instead of genitive, dative with possessive meaning is used. The lost of difference between the categories of moving and state is expressed with the early lost of locative and instrumental. In these cases accusative is used, especially in prepositions with local meaning (εξ, να, ναΔΔ, ποΔΔ, προΔΔ). The accusative (with/without a preposition) goes with some verbs which ask for fulfillment in genitive, dative, and later it substitutes dative with goal meaning instead of the possessive dative.

In the development from synthetics to analytics, the accusative played the most important role as a common form. There can be traced expansion of the common case form as a replacement of the old synthetic case forms. Case inflections are neglected and there is a tendency to other indicators of the case relations, primarily for prepositional constructions (preposition+common case form) beginning with the oldest texts (Dbm, Bit).

Loosened syntactic declension is signaled through the absence of the congruency in the sentences, almost in all cases. In this context we can put the occasion of repeating of the prepositions which is observed regularly from 13th century in order to gain bigger clarity and expression of the grammatical meanings.

The transformation towards analytics is accelerated and widened as a result of continuing acting of several factors in a period of several centuries: the influence of the morphological analogy and the

influence of the phonetical-phonological rules (above all, the mixing of the nasals, denasalisation, equalization between z_1 with н and other), two conditions because of which homonymy appeared of the case inflections at some types; then the contacts with the neighboring non-Slavic lingual surrounding which were crucial for the directing of the historical development of the declension in Macedonian language in the opposite direction from the other Slavic languages, especially if we consider that those Slavic cases which are not characteristic for the Balkan population diluted first (instrumental, locative); the entering of the spoken characteristics into the written language; the influence of the writers and their (dis)obedience of the literary normative; the co-acting of the literary centers with authoritative influence, the dialectical basis of the texts; the influence of the inter-redactor contacts are also significant etc.

The analysis of the material from the Macedonian Church Slavonic monuments, confirms that the most of the events in the declension of the nouns lead to simplifying of the syntactic declension inherited from the protoslavonic language, through founding and strengthening of a common case form in the Macedonian environment. After making the comparison of the noun declension in Macedonian Church Slavonic manuscripts and Macedonian epigraphic texts, we can make a conclusion that in all monuments, although in a different degree, the basic tendencies considering the historical development of the nouns from synthetics to analytics, are reflected.

IX. КРАТЕНКИ НА КОРИСТЕНИ ИЗВОРИ

Список на кратенки на ракописите од македонска редакција¹¹⁴

- Ас Асеманово евангелие, крај на X – почеток на XI век
Зогр Зографско евангелие, крај на X – почеток на XI век
Мар Мариинско евангелие, прва половина на XI век
- Бит Битолски триод, XII в., Охридска школа
Дбм Добромирово евангелие, XII в., Охридска школа
Охр Охридски апостол, XII в., Охридска школа
- Бон Болоњски псалтир, XIII в. (1230-1241 год.), Охридска школа
Вран Вранешнички апостол, XIII в., Кратовска школа
Заг Загрепски триод, XIII в., Охридска школа
Орб Орбелски триод, XIII в., западна Македонија
Рад Радомирово евангелие, XIII в., Кратовска школа
Рдм Радомиров псалтир, XIII в., централна Македонија
Хлуд Хлудов триод, XIII в., југоисточна Македонија
- Крп Карпинско евангелие - XIV в., Кратовска школа
Крат Кратовско евангелие – XIV в., Кратовска школа

¹¹⁴ Кратенките на ракописите и нивната хронологија се дадени според Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција, Том I, Скопје 2006, 208. Ракописите се подредени хронолошки, а во рамките на векот се дадени по азбучен ред.

Лес Лесновски паренезис, 1353 г., Кратовска школа
Маз Мазуринска крмчија, трета четвртина на XIV век
Мкд Македонско четвороевангелие, XIV-почеток на XV век

Втш Ваташки минеј, 1453 год., Охридско
Тикв Тиквешки зборник, XV век

Крн Крнински дамаскин, XVI-XVII век (1580-1610 год.)

Преглед на кратенки на епиграфски извори¹¹⁵

Ктиторски натписи

КСН1 – ктиторски натпис на црквата Св. Ѓорѓи, Старо Нагоричино, прва половина на XIV век, 1313 год.;

КСН2 – ктиторски натпис на западната страна во црквата Св. Ѓорѓи, Старо Нагоричино, прва половина на XIV век, 1318 год.;

КЉ – ктиторски натпис во црквата Св. Никола, Љуботен, Скопско, средина на XIV век, 1336-1337 год.;

КЛ – ктиторски натпис во манастирот Св. Архангел Михаил, Лесново, прва половина на XIV век, 1341 год.;

КТ – ктиторски натпис во црквата Св. Андреа, Треска, Матка, крај на

¹¹⁵ Кратенките на натписите се дадени на тој начин што првата буква го означува видот на натписот – ктиторски (К), надгробен натпис (Н/НН), хетерогени натписи – varia (Н), записи (З), а втората буква или слогот е кратенка од градот, селото, областа, регионот во кој/-а се наоѓа или е најден натписот/записот, која пак нам ни послужи како основа за именување (на пр. КО – Ктиторски Ореоец, НТре – ктиторски во манастирот Трескавец, КМат – ктиторски во манастирот Св. Богородица, Матка). Ако станува збор за неколку храма во исто село, област, се користат различни кратенки, а не индекс покрај кратенката, на пр. ККу за црквата Св. Спас во Кучевиште и ККуч за црквата Св. Архангел во истото село.

XIV век, 1389 год.;

КЗ1 – ктиторски натпис во манастирот Преображение, Зрзе, 1368-69 год.;

КЗ2- ктиторски натпис во манастирот Преображение, Зрзе, 1395-1402 год.;

КД – ктиторски натпис во црквата Св. Илија, с. Долгаец, близу Зрзе, втора половина на XV век, 1455 год.;

ККо – ктиторски натпис во црквата Св. Никола, Косел, Охрид, втора половина или крај на XV век;

КЧ – ктиторски натпис во црквата Св. Никита, Скопска Црна Гора, Скопско, 1484 год.;

КМат- ктиторски натпис во манастирот Св. Богородица, крај XV век
Матка, 1497 год.;

КП – ктиторски натпис во црквата Св. Никола, с. Пласница, Кичевско-бродски крај, крај на XV век, 1484 год.;

КВ – ктиторски натпис во црквата Св. Ѓорѓија, с. Вранештица, Кичевско, крај на XV век, т.е. последна деценија на XV век;

КПо – ктиторски натпис во Св. Петка, Побужје, Скопско, почеток на XVI век, 1500-1501 год.;

ККу – ктиторски натпис во црквата Св. Спас, Кучевиште, почеток на

XVI век, 1501 год.;

КТр – ктиторски натпис во црквата Св. Никола, с. Трново, Крива Паланка, почеток на XVI век, 1505 год.;

КТо - ктиторски натпис во црквата Св. Никола Топлички, Топлички манастир, Демирхисарско, прва половина на XVI век, 1537 год.;

КБ – ктиторски натпис во Св. Ѓорѓи, Бањани, прва половина на XVI век, 1549 год.;

КН - ктиторски натпис во црквата Св. Архангел, Непроштено, втора половина на XVI век, 1568 год.;

КТре - ктиторски натпис во манастирот Трескавец, 1570 год.;

КО – ктиторски натпис во црквата Св. Никола, с. Ороец, Македонски Брод, крај на XVI век, 1595 год.;

КШт – ктиторски натпис во црквата Св. Спас, Штип, 1601 год.;

КСли – ктиторски натпис во црквата Св. Богородица, с. Слимница, Преспанско, почеток на XVII, 1607 год.;

КВр – ктиторски натпис во црквата Св. Ѓорѓи, с. Врбјани, Охридско, (веројатно) 1605 год.;

КСт – ктиторски натпис во црквата Св. Никола, с. Стрезовце, Кумановско, почеток на XVII век, 1606 год.;

КБе – ктиторски натпис во црквата Св. Ѓорѓи, с. Белаковица, Крива Река, Куманово, почеток на XVII век, 1606 год.;

КПол – ктиторски натпис во Св. Ѓорѓи, Полошки манастир, Тиквешка, почеток на XVII век, 1609 год.;

КЖ1 – ктиторски натпис на црквата Св. Атанасиј Александриски, с. Журче, Демирхисарско, прва половина на XVII век, 1617 год.;

КЖ2 – ктиторски натпис на црквата Св. Атанасиј Александриски, с. Журче, Демирхисарско, прва половина на XVII век, 1621-22 год.;

КПра – ктиторски натпис во црквата Св. Спас, Праведник, кај Тиквешко Езеро, од XVII век, 1625 год.;

КК – ктиторски натпис во црквата Св. Атанасиј Александриски, с. Ковач, Порече, Западна Македонија, прва половина на XVII век, 1626 год.;

КЗ3 – ктиторски натпис во манастирот Преображение, Зрзе, 1624-25 год.;

КЗ4 – ктиторски натпис во манастирот Преображение, Зрзе, 1634-35 год.;

ККру – ктиторски натпис во црквата Св. Никола, Крупиште прва половина на XVII век, 1627 год.;

КЖв – ктиторски натпис во Св. Димитрија, Жван, Демирхисарско, прва половина на XVII век, 1634 год.;

КСл1 – ктиторски натпис во црквата Св. Никола, манастир Слепче, Прилепско, втора половина на XVII век, 1673 год.;

КСл2 – ктиторски натпис во црквата Св. Никола, манастир Слепче, Прилепско, втора половина на XVII век, 1674 год.;

ККуч – ктиторски натпис во манастирот Св. Архангели, Кучевиште, Скопско, почеток на XVIII век, 1701 год.

Надгробни натписи

НСД – надгробен натпис од црквата Св. Димитрија, Скопје, 1355 год.;

ННТре – надгробен натпис во Трескавец, 1362 год.;

НРеч – надгробен натпис во црква Св. Ѓорѓи, Речани, Кочанско, 1371 год.;

ННМат- надгробен натпис во манастир Св. Богородица, Матка, 1373 год.;

НОх – надгробен натпис во црквата Св. Богородица Перивлепта, над гробот на Остоја, 1379 год.;

НСк – надгробен натпис во црквата Св. Богородица, Скопје, 1702 го

Varia – хетерогена група натписи¹¹⁶

НЛК – натпис покрај портретот на ктиторот Јован Оливер во манастирот Св. Архангел Михаил, 1341 год.;

НСуш1 – натпис на полилеј во црквата Св. Димитрија, во близина на село Сушица, околу 1370 год.;

НСуш2 – натпис на крстилница во црквата Св. Димитрија, Марков манастир во близина на село Сушица, крај на XIV век, 1393 год.;

НОхр1, 2, 3 натписи на фрески во црквата Св. Константин и Елена, Охрид, XV век;

НЗ1 – натпис на икона во манастирот Преображение, Зрзе, 1422 год.;

НЗ2 – натпис на деисизна плоча во манастирот Преображение, Зрзе, 1421-22 год.;

НТре – натпис врз икона во манастирот Трескавец, средина на XV век, 1431 год.;

НЗ3 – натпис на деисизна плоча во манастирот Преображение, Зрзе, 1534-35 год.;

НТо - натпис на икона од Топлички манастир, 1543 год.;

¹¹⁶ Натписиве од оваа група најпрвин се подредени хронолошки, се мисли на оние што се посредно датирани, додека потоа следуваат оние што не се директно датирани и се подредени по азбучен редослед. За предметите, подвижноста (мобилноста) е карактеристичен признак затоа се прибегнува кон индиректно датирање, од втора рака, со исклучок на неколкуте натписи кои се однесуваат на фрески.

НЗ4 – натпис на голем крст на иконостас во манастирот Преображение, Зрзе;

НСли- натпис на икона од Слимничкиот манастир, Преспа, 1618 год.;

НЛ1 – натпис за изградба на манастирската кујна во манастирот Св. Архангел Михаил, Лесново, 1627 год.;

НЛ2 – натпис на чешмата во Лесновскиот манастир, 1635 год.;

НЛ3 – натпис до кладенецот на Лесновскиот манастир, 1635 год.;

НШ- натпис на иконостас во црква Св. Никола, с. Шишево, 1645 год.;

НСл 1– натпис на деисиз во црквата Св. Никола, Слепче, 1675 год.;

НСл2,3 – два натписа на иста икона во црквата Св. Никола, Слепче; еден од 1675 год., другиот околу 1665 год.;

НСл4 – натпис на икона од околу 1665 год. во црквата Св. Никола, Слепче;

НСл5 – натпис на царски двери во црквата Св. Никола, Слепче, 1676 год.;

НПол – натпис на игуменски стол од Полошки манастир, 1676 год.

НЗ5 – натпис на аналгион во манастирот Преображение, Зрзе, крај на

XVI век, т.е. почеток на XVII век;

НЗ6 – натпис на фреска во тремот на манастир Преображение, Зрзе, 1791 год.;

НМат1, 2 – натпис на две икони во манастирот Св. Богородица, Матка, 1798 год.

Елиграфски записи

ЗКу – запис во црквата Св. Спас Кучевиште, по 40-тите на XIV век;

ЗТ1, 2 - записи во црквата Св. Андреа, Треска, Матка, од крај XIV век, 1389 год. и од околу 1400 г.;

ЗГК1-6 – записи во црквата Св. Ѓорѓи, Горен Козјак, Штип, од XIV век;

ЗСН1 – запис во црквата Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино, 1441 год.;

ЗВел - запис од црквата Успение на Богородица во Велестово, 1444 г.;

ЗПрп – запис од црквата Св. Никола, Прилеп, крај на XV век, 1478 год.;

ЗМат1, 2– записи во манастирот Св. Богородица, Матка, крај на XV век, 1497 год.;

ЗПо1-8 – записи во црквата Св. Петка, Побужје, Скопско, од крајот на XV век и почеток на XVI век;

ЗДЗ - запис во црквата Воведение на Богородица, Долен Забел, Скопско, почеток на XVI век, 1513-1514 год.;

ЗЛ1, 2 – записи над наосот од црквата во Лесновскиот манастир, од 1530 год.;

ЗЛЗ – запис на западната фасада од Лесновскиот манастир, 1581 год.;

ЗСН2 – запис во црквата Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино, 1593 г.;

ЗТо - запис во припратата на Топлички манастир, Демирхисарско;

ЗКо-запис во црквата Св. Никола, Косел, Охридско;

ЗКар1 - запис во црквата Воведение на Пресвета Богородица во Карпино, крај на XVI век;

ЗКар2 - запис во црквата Воведение на Пресвета Богородица во Карпино, крај на XVI век;

ЗВр – запис во Св. Ѓорѓи, село Врбјани, Охридско, (веројатно) 1605 год.;

ЗСН3 – запис во црквата Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино, 1615 г.;

ЗСН4 – запис во црквата Св. Ѓорѓи во Старо Нагорично;

ЗК – запис во црквата Св. Атанасиј Александриски, с. Ковач, Порече,

Западна Мкд, од прва половина до средина на XVII век;

ЗСл – запис во црквата Св. Никола, манастир Слепче, Прилепско, прва половина на XVII век, 1617 год.;

ЗКос – запис во црквата Св. Богородица, с. Костинци, Прилепско, близу Зрзе и Слепче, од 1627 год., XVII век;

ЗКуч1 – запис во манастирот Св. Архангел, Кучевиште, Скопско, 1658 год.;

ЗНе1 – запис во црквата Св. Пантелејмон, Нерези, втора половина на XVII век, 1672 год.;

ЗМН1 – запис во црквата Св. Ѓорѓи, Младо Нагоричино, крај на XVII век, 1691 год.;

ЗЛ4 – запис до западниот прозорец од главното кубе во Лесновскиот манастир, 1692 год.;

ЗЛ5- запис во Лесновскиот манастир, 1694 год;

ЗМН2 – запис во црквата Св. Ѓорѓи, Младо Нагоричино, прва половина на XVIII век, 1739 год.;

ЗМН3 – запис во црквата Св. Ѓорѓи, Младо Нагоричино, втора половина на XVIII век, 1771 год.;

ЗМН4 - запис во црквата Св. Ѓорѓи, Младо Нагоричино

ЗШт1 – запис во црквата Св. Спас, Штип, 1679 год;

ЗШт2 – запис во црквата Св. Спас, Штип, 1694 год.;

ЗШт3 – запис во црквата Св. Спас, Штип, 1700 год.;

ЗНе2 – запис во црквата Св. Пантелејмон, Нерези, втора половина на XVIII век, 1748 год.

ЗШт4 – запис во црквата Св. Спас, Штип, 1773 год.;

ЗЛ6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17 – записи во манастирската црква во Лесновскиот манастир од цел XVIII век (од 1703, 1707, 1716, два од 1717, 1721, 1726, 1744, 1746, 1759, 1762, 1789 год.);

ЗНе3 – запис во црквата Св. Пантелејмон, Нерези, втора половина на XVIII век, 1775 год.

ЗКуч2 – запис во манастирот Св. Архангел, Кучевиште, Скопско, 1776 год.;

ЗНе4 – записите во црквата Св. Пантелејмон, Нерези, втора половина на XVIII век, 1780 год.;

ЗКуч3 – запис во манастирот Св. Архангел, Кучевиште, Скопско, 1800 год.

Х. ЛИТЕРАТУРА

І. Единици на кирилица

- Аванесова и др. 1994 - Аванесова, А. Г., Бабакова, Г. Б, Быкова, В. и др. *Морфология культуры: Структура и динамика*. Москва: Наука.
- Алексова, Б. 1996 – Алексова, Бл. Macedonia Christiana. –В: Религиите и религиските аспекти на материјалната и на духовната култура на почвата на Република Макеоднија. *Прилози од истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија*, кн. 4. Скопје: МАНУ.
- Ангеличин-Жура 1997 - Ангеличин-Жура, Г. *Страници од историјата на уметноста на Охрид и Охридско (XV-XIX век)*. Охрид.
- Ангеличин-Жура 1999 - Ангеличин-Жура, Г. *Пештерните цркви на брегот на Охридското Езеро*. Охрид.
- Ангеличин-Жура 2005 - Ангеличин-Жура, Г. *Пештерните цркви во Охридско-Преспанскиот регион – Р. Македонија, Р. Албанија, Р. Грција*. Охрид.
- Ангеличин-Жура 2007а - Ангеличин-Жура, Г. *Христијански храмови и свети места во Охридско*. Охрид.
- Ангеличин-Жура 2007б - Ангеличин-Жура, Г. Два прилога за познавање на поствизантиската уметност во Охридско-преспанскиот регион. –В: *Културно наследство*, 34/2008. Скопје.

- Ангеловска-Панова 2011 - Ангеловска-Панова, М. Тајната книга на богомилите: културолошко-историска ретроспектива. –В: *Зборник на трудови од меѓународниот научен собир Развојот на македонската литература*, одржан во Скопје во 2006 год. Скопје: ИМЛ.
- Ангеловска-Панова 2011 - Ангеловска-Панова, М. Монаштво-то во духовно-историскиот континуитет на Македонија. –В: *Спектар 57*.
- Андријевска 2009 – Андријевска, Н. *Зборообразувањето во Крнинскиот дамаскин*. Скопје: ИМЈ.
- Антолјак 1985 - Антолјак, Ст. Средновековна Македонија, т. I. Скопје: Мисла.
- Антолјак 1996 - Антолјак, Ст. *Помошни историски науки*. Скопје.
- Антонић 2005 – Антонић, И. Синтакса и семантика падежа, во: Пипер ет ал., Синтакса савременог српског језика. Проста реченица (ред. М. Ивић). Београд-Нови Сад: ИСЈ САНУ. 119-300.
- Асенова 2002 - Асенова, П. *Балканско езикознание*, Основни проблеми на балканскиот езиков сџюз. Софија.
- Атанасовски 1997 – Атанасовски, А. *Македонија во XIV век*, авторезиме на докторска дисертација, ракопис. Скопје .
- Атанасовски 2002 - Атанасовски, А. Охридската архиепископија во XIV век. –В: *Предавања XXV меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*. 219-232.
- Атанасовски 2003 - Атанасовски, А. Византиската државна политика и Македонија. –В: *Предавања XXXVI меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*. 263-282.

- Атанасовски 2009 - Атанасовски, А. *Македонија во XIV век*. Тетово.
- Бабиќ 1961 – Бабиќ, Б. Кој бил и кога ктитор на живописот на егзонартексот во црквата Св. Успение Богородичино во манастирот Трескавец. –В: *Стремеж VII*, 4. 48-51 и 52-60 .
- Бабиќ - Бабиќ, Б. Сликарскиот ансамбл на наосот на црквата во манастирот Трескавец. –В: *Стремеж X*, 1. 67-81.
- Бабиќ 1965 - Бабиќ, Б. На маргинама историје манастира Трескавца. –В: *Зборник за ликовне уметности 1*. Нови Сад.
- Баиќ 2007 - Бајиќ, Р. *Богослужбени језик*. Београд.
- Бакалов 2002 - Бакалов, Г. Изтокът и Западът в Европейското средновековие: генезис на кризите и съюзите. –В: *Средновековна христијанска Европа: Изток и Запад: ценности, традиции, общување*, ред. В. Гюзелев, А. Милтенова. Софија. 397-406.
- Балабанов 1963 - Балабанов, К. Новооткриени имиња на зографи од 1341 год. во црквата на Лесновскиот манастир. –В: *Разгледи*, 6, 4. Скопје. 400-407.
- Балабанов 1971 - Балабанов, К. Новооткриени портрети на кралот Марко и кралот Волкашин во Марковиот манастир. –В: *Културно наследство III*. Скопје. 47-63.
- Балабанов 1978 - Балабанов, К. Студии од културно-историското наследство на градот Дебар и Дебарската област. –В: *Културно наследство VII (1976-78)*. Скопје.
- Николовски, Балабанов, Ќорнаков 1980 - Николовски, А., Балабанов, К. Ќорнаков, Д. *Споменици на културата во СР Македонија*. Скопје.

- Бакалова 1983 - Бакалова, Е. Общност на идейно-художествените процеси в литературата и изкуството през XIV в. –В: *Литературнознание и фолклористика, Сб. в чест на 70-годишнината на акад. П. Динев*. София.
- Банков 1977 - Банков, Т. Първобългарските каменни надписи и наченките на българската поетическа мисъл. –В: *Palaeobulgaria / Старобългаристика*, 1, 3. 70-75.
- Банков 1985 - Банков, Т. Историјата на бугарска писмена култура од IX и X и старобугарските епиграфски споменици. –В: *Старобългарска литература*, БАН. Институт за литература, кн. 18. София.
- Барџиева-Трајковска 2004 - Барџиева-Трајковска, Д. *Св. Пантелејмон, Нерези, живопис*. Скопје: Сигмапрес.
- Бек 1998 - Бек, Г. Х. *Византијски миленијум*. Глас српски: Клио.
- Белчовски 2006 - Белчовски, Ј. *Црковна историја на македонскиот народ (Охридската архиепископија од основањето до забраната на нејзината дејност – 1767 година)*, кн.1. Богословски факултет Свети Климент Охридски. Скопје.
- БЕР 1979 – *Български етимологичен речник*, том II. София: БАН.
- Берџаев 1989 - Берџајев, Н. *Волја за живот и волја за култура, смисао историје*. Никшиќ: НИО Универзитетска рижеч.
- Бешевлиев 1958 - Бешевлиев, В. Византицки триумфални обичаи, акламации и титули у българите в IX в. –В: *Известия на Етнографскиот институт с музеј*, кн. III. София.
- Бешевлиев 1979 - Бешевлиев, В. *Първобългарски надписи*. София: БАН.

- Бешевлиев 1981а, Бешевлиев, В. *Прабългарски епиграфски паметници*. София: Издателство на Отечествения фронт.
- Бешевлиев 1981б - Бешевлиев, В. *Първобългарите. Бит и култура*. София.
- Бешелагиќ 1982 – Бешлагииќ, Ш. *Стећци. Култура и уметност*. Сарајево.
- Бичков 1991 - Бичков, В.В. *Византијска естетика*. Београд: Просвета.
- Бицевска 1985 - Бицевска, К. За старословенскиот полипротетизам и за неговите паралели во македонската народна поезија. –В: *XI научна дискусија на Семинарот за македонски јазик, литература и култура*. Скопје. 67-77.
- Бицевска 1991 – Бицевска, К. Утврдување на писарска норма во блиски скрипторски центри. *Литературен збор*, 3-4. Скопје.
- Бицевска 1999 - Бицевска, К. Значењето на средновековните македонски текстови за културната писмена традиција на македонскиот народ. *Предавања на XXXI меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*, 51-62.
- Бицевска 2000 - Бицевска, К. *Правописни и фонетски особености во ракописите од северна Македонија од XIII и XIV век*. Скопје.
- Бицевска 2003 - Бицевска, К. За натписот на црквата Св. Никола во село Стрезовце, Кумановско. –В: *Кирило-методијевистика*, 1. Скопје: Менора.
- Божилев 1995 - Божилев, И. *Българите във Византијската империя*. София.
- Божилев 2002 - Божилев, И. Изток и Запад во Европското средновековие. –В: *Средновековна христијанска Европа: Изток и Запад: ценности, традиции, общување*, ред. В. Гюзелев, А. Милтенова. София. 64-78.

- Бошковиќ 1938 - Бошковиќ, Ђ. Неколку натписа српских средњевековних црква. –В: *Споменик СКА*, LXXXVII, други разред. 68, 10-11.
- Бошковиќ 1975 - Бошковиќ, Ђ. О неким проблемима развитка материјалне и духовне културе и ликовних уметности средњег века у Македонији. –В: *Зборник (1967-1974)*, кн. VI-VII. 79-83.
- Бугарски 2001 - Бугарски, Р. *Писмо*. Скопје: Еин-Соф.
- Булгаков 1991 – Булгаков, С. *Православје*. Београд: Медитеран.
- Бурмов 1959 - Бурмов, А. Новонамерен старобългарски надпис в НР Македонија. –В: *Пламък*, 3. Софија, кн. 10. 84-86.
- *Българска кирилска епиграфика* *Аз писах* 2010, Национален археологически институт с музей. Софија: БАН.
- Вагнер 1986 - Вагнер, Г. К. Византијски храм как образ мира. –В: *Византијски временик*, т. 47. Москва.
- Вајан 1952 - Вајан, А. *Руководство по старославянскому языку*. Москва.
- Василев 1945 - Василев. Ас. Новооткрити надписи и ктиторски образи, *МАН*, XV.
- Василев 1965 - Василев. Ас. *Български възрожденски майстори*. Софија. 1965.
- Велев 1990 – Велев, И. *Преглед на средновековни цркви и манастири во Македонија*. Скопје: Наша книга.
- Велев 1996а - Велев, А. Религиозните теолошко-догматски аспекти и нивниот одраз во книжевните развојни тенденции во Македонија во XIV век. –В: *Религиите и религиските аспекти на материјалната и на духовната култура на почвата на Република Македонија. Прилози од истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија*, кн. 4. Скопје: МАНУ.

- Велев 1996б – Велев, И. *Македонскиот книжевен XIV век*. Скопје: Веда.
- Велев 1997а – Велев, И. *Лесновскиот книжевен центар*. Скопје: Мисла.
- Велев 1997б – Велев, И. *Кирилometодиевската традиција и континуитет*. Скопје: Култура.
- Велев 2000а, - Велев, И. *Средновековни книжевни антологии*. Скопје: Менора.
- Велев 2000б – Велев, И. *Проникнување на традицијата и континуитетот*. Скопје: ИНИ.
- Велев 2001 - Велев, И. *Записи и натписи од Лесновскиот книжевен центар*. Скопје: ИНИ.
- Велев 2005 - Велев, И. *Византиско-македонски книжевни врски*. Штип: 2-ри Август С.
- Велев 2008 - Велев, И. *Македонска книжевност IX-XVIII век*. Битола: Микена.
- Велев 2009 – Велев, И. **ИСКОНИ БЪ СЛОВО**. Во почетокот беше Словото. Скопје: ИНИ.
- Велева 2006 – Велева, Сл. *Тенденции во зборообразувањето во македонскиот јазик*. Скопје.
- Велева 2011 – Велева, А. *Интеркултурната комуникација изразена во масовната култура*. Скопје: Дијалог.
- Висоцкиј 1976 - Высоцкий, А. С., *Средневековые надписи Софийи Киевской, по материалам граффити 11-17 вв..* Киев.
- Вишнјакова 1945 - Вишнякова, А.Ф. К вопросу о культуре и просвещении болгар в XIV в. – В: *Византийский сборник*. М.-Л. 256-259.
- Вражиновски 1992 - Вражиновски, Т. *Македонски историски преданија*. Матица македонска.

- Вражиновски 2000 - Вражиновски, Т. *Речник на народната митологија на Македонците*. Скопје: Матица македонска.
- Вражиновски 2006 - Вражиновски, Т. *Македонска народна библија*. Матица македонска.
- Вражиновски 2011 - Вражиновски, Т. *Манастирите и црквите во народната традиција*. Матица македонска.
- Вукомановиќ 1978 - Вукомановиќ, С. Неке ортографске особине најстаријих ћирилских споменика са српскохрватског језичког подручја. –В: *XXVIII семинар за стране слависте*. Титоград, 124.
- Габелиќ 1996 - Габелиќ, См. Старине манастира Леснова. –В: *Зборник нова серија 2. Средновековна уметност*. Скопје
- Габелиќ 2009 - Габелиќ, См. Сликарство века у Св. Спасу (цркви Вазнесења у Штипу). –В: *Patrimonium*, 3-4, 5-6, 2008-2009. Скопје: Каламус.
- Галабов 1963 - Гълъбов, И. *Надписите към боянските стенописи*. София. БАН.
- Галабов 1968 - Гълъбов, И. Ранни школи на стари български книжовен език. –В: *Български език*, XVIII, кн. 2-3. 141-148.
- Галабов 1988 - Гълъбов, И. Български надпис от Царевец от началните години на турско владичество. –В: *Палеославистика и епиграфика в памет на проф. Иван Гълъбов*. Велико Трново.
- Георгиева 2000 – Георгиева, В. Философско-мистичните идеи во православната традиција. –В: *Историја на идеите на почвата на Македонија, Прилози од истражувањето на историјата на културата на почват ана Макеоднија*, кн. 11. Скопје: МАНУ.

- Георгиевски 2001 - Георгиевски, Г. *Македонистички студии*. Скопје.
- Георгиевски 2008 - Георгиевски, Г. За некои фонетско-фонолошки особености во записите и натписите во македонската писменост до XVIII век. –В: *Кирило-методиевистика*, 4. Скопје: Менора.
- Георгиевски 2010 - Георгиевски, Г. *Јазични подновувања во записите и натписите во македонската писменост до XVIII век*. Скопје: Менора.
- Георгиевски 1997 - Георгиевски, М. *Македонски светци*. Култура.
- Гергова 1991 - Гергова, Е. Агиографските произведения за Наум —литературни източници и текстови взаимоотношения. –В: *Кирило-Методиевски студии*, кн. 8. Софија. 165-177.
- Гигова 1973 - Гигова, М. *Црковнословенските елементи во записите на македонските народни приказни во XIX век*. Скопје, магистерска работа (ракопис).
- Гиревски 2006 - Гиревски, А. Организирање на Македонската православна црква и официјализирање на Гавриловиот превод на Библијата. –В: *Јубилеен зборник 100 години Илинден*. Скопје: Православен богословски факултет. 75-85.
- Гјузелев 1985 - Гјузелев, В. *Училищата, скриптории, библиотеки и знања в Бџлгария (XIII-XIV в.)*. Софија.
- Голабовскии 1996 - Голабовски, С. Христијанството и музичките системи во македонската црковна музика. –В: *Религиите и религиските аспекти на материјалната и на духовната култура на почвата на Република Македонија, Прилози од истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија*, кн. 4. Скопје: МАНУ.

- Гошев 1961 - Гошев, Ив. *Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X век*. Софија. БАН.
- Грицкат 1972 - Грицкат, И. *Актуелни јазички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима*. Београд.
- Грицкат 1975 - Грицкат, И. *Студије из историје српскохрватског језика*. НБ Србије. Београд.
- Грковић-Мејџор 1993 - Грковић-Мејџор, Ј. *Језик Псалтира из штампарије Црнојевића*. Подгорица.
- Грковић-Мејџор 2007 - Грковић-Мејџор, Ј. *Списи из историјске лингвистике*. Нови Сад.
- Грозданов 1966 - Грозданов, Цв. Прилози познавању средновековне уметности Охрида. –В: *Зборник ликовне уметности МС*, 2. Нови Сад.
- Грозданов 1980 - Грозданов, Цв. *Охридското ѕидно сликарство од XIV век*. Охрид.
- Грозданов 1983 - Грозданов, Цв. *Портретите на светителите во Македонија од IX – XVIII век*.
- Грозданов 2006 - Грозданов, Цв. Митрополитот Јован Зограф и епископ Григориј-архиереј на епархијата на Пелагонија и Прилеп. –В: *Зборник средновековна уметност* 5. Скопје. 71-78.
- Груиќ 1933 - Грујиќ, Р. Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак. –В: *Гласник Српског научног друштва*, XII, 6.
- Груиќ 1934 - Грујиќ, Р. Лична властелинства српских претставника у XIV и XV веку. –В: *Гласник српског научног друштва*, књ. XII. Скопље.
- Груиќ 1935 - Грујиќ, Р. Скопска митрополија, *Споменица српско-православног саборног храма свете Богородице у Скопљу*. Скопље.

- Груиќ 1936 - Грујиќ, Р. *Зборник за историју јужне Србије и суседних области, књ. I*. Скопље: Скопско научно друштво.
- Група автори 1984. *Уметничкото богатство на Македонија*. Скопје: Македонска книга.
- Група автори 1996а. *Јазиците на почвата на Македонија*, Прилози од истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, кн. 3. Скопје: МАНУ.
- Група автори 1996б. *Религиите и религиските аспекти на материјалната и на духовната култура на почвата на Република Македонија*. –В: Прилози од истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, кн. 4. Скопје: МАНУ.
- Група автори 1996в. *Етнологија на Македонци*. –В: Прилози од истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија. Скопје: МАНУ.
- Група автори 2000. *Историја на идеите на почвата на Македонија*. –В: Прилози од истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, кн. 11. Скопје: МАНУ.
- ГСБЈ - Група автори 1993. *Грамматика на старобългарскиот език*. Софија: БАН.
- Гуревич 1972 - Гуревич, А. *Категории средневековой культуры*. Москва.
- Даничиќ 1975 - Даничиќ, Ђ. *Ријечник из книжевних старина српских*, 1-3. Београд.
- Десподова 1974 - Десподова, В. Кон записите во еден апостол. –В: *Slovo 24*. 221-230.
- Десподова 1980 - Десподова, В. „Кон прашањето за развојниот процес од синтетизам кон аналитизам во македонскиот јазик”, *Македонски јазик XXXI*.

- Десподова 1988 - Десподова, В. Архаизмите и неологизмите во лексиката на Карпинското евангелие. –В: *Кирило-методиевскиот (старословенски) период и кирило-методиевската традиција во Македонија*. Скопје. 35-42.
- Десподова 1995 - Десподова, В. Дијалектната основа на македонските средновековни ракописи. *МЈ*, XL-НLI. 155-163.
- Десподова 1999 - Десподова, В. *Старословенско-македонски речник со грчки паралели*.
- Димевски 1965 - Димевски, Сл. *Црковна историја на македонскиот народ*. Македонска православна црква. Скопје.
- Димевски 1989 - Димевски, Сл. *Историја на македонската православна црква*. Македонска книга.
- Димитрова 1995 - Димитрова, Е. *Најстарите христијански симболи*. Скопје.
- Диниќ 1958 - Диниќ, М. Српска владарска титула у време царства. –В: *Зборник радова Византолошког Института LIV-5*. Београд.
- Добрев 1980а - Добрев, И. Как да тълкуваме датите в старите писмени паметници. –В: *Славянска палеография и дипломатика*. София.
- Добрев 1980б – Добрев, И. Палеографски бележки врџу царското титулуване и някои царски отличия през епохата на Второто българско царство. –В: *Старобългарска литература*, кн. 6. 69-80.
- Добрев, Добрева 2001 - Добрев, П. и Добрева, М. *Древнобългарска епиграфика*. София.
- Дограмаџиева 1983 - Дограмаџиева, Ек. Обществени функции на старобългарският книжовен език. *БЕ*, 33, Н4. 286-289.
- Дојчиноски 2009 - Дојчиноски, К. *Македонија низ вековите*.

Скопје.

- Дујчев 1972 - Дујчев, И. *Българско Средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на Средновековна България*. София.
- Дујчев 1998 - Дујчев, И. Византия и славянският свят. –В: *Византия и славянският свят*. София. 26-43.
- Дуда 2009 - Дуда, Д. *Културолошки студии, почетеци и проблеми*. Скопје: ИМЛ.
- Дуриданов 1955 - Дуриданов, И. Към проблемата за развој на българският език от синтетизъм към аналитизъм. –В: *Годишник на Софијският Универзитет. Филологически факултет*. Том LI, 3. София. 87-272.
- Ѓорѓевиќ 1994 - Ѓорѓевиќ, И. *Зидно сликарство српских властела*. Београд.
- Ѓорѓиќ 1971 - Ѓорѓиќ, П. *Историја српске кирилице (палеографско-филолошки прилози)*. Београд.
- Ѓуриќ 1975 - Ѓуриќ, В. *Византијске фреске у Југославији*. II издање. Београд.
- Ѓуркова 2008 - Ѓуркова, А. *Синтакса на сложената реченица во македонските црковнословенски ракописи*. Скопје: ИМЈ.
- Елезовиќ 1936 - Елезовиќ, Г. Записи и натписи. –В: *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области*, књ.1. Скопље. 251-270.
- Заимов 1969а - Заимов, Ѐ. *Битолски надпис на Иван Владислав, старобългарски паметник от 1015-1016*. София.
- Заимов 1969б - Заимов, Ѐ. *Битолска надпись болгарского самодержца Ивана Владислава, 1015-1016*. –В: *Вопросы*

языкознания, 28. Москва, 6.123-133.

- Заимов 1970 - Заимов, Й. *Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български. Епиграфско изследване*. София: БАН.
- Заимов 1971 - Заимов, Й. *Най-старите заселища на българските славяни в балканските земи*. –В: *Сборник Етногенезис и културно наследство на българския народ*. БАН.
- Зиројевиќ 1984 - Зиројевић, О. *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683 године*. Београд.
- Златарски 1925 - Златарски, В. *Словенското житие на св. Наум от XVI век*. –В: *Списание на Българската академия на науките*, кн. XXX. София. 1–28.
- Иванов 1906 - Ивановъ, Й. *Северная Македония*. София.
- Иванов 1931 - Ивановъ, Й. *Български старини изъ Македония*. София.
- Иванова 2002 - Иванова, Кл. *В началото бе книгата*. София.
- Ивановиќ 1984 - Ивановић, М. *Тирилски епиграфски споменици из Србије, Црне Горе и Македоније*. Београд: Народни музеј.
- Илиевски 1972 - Илиевски, Хр. П. *Крнински дамаскин*. Скопје.
- Илиевски 1988 - Илиевски, Хр. П. *Балканолошки лингвистички студии*. Скопје.
- Илиевски 1996 - Илиевски, Хр. П. *Појава на словенската христијанска култура*. –В: *Религиите и религиските аспекти на материјалната и на духовната култура на почвата на Република Македонија, Прилози од истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија*, кн. 4. Скопје: МАНУ.
- Илиевски 2001 - Илиевски, Хр. П. *Појава и развој на писмото*. Скопје.

- Илиевска 1999 - Илиевска, К. *Мазуринска крмчија*. Скопје
- ИМН 2008 - *Историја на македонскиот народ*. Скопје. ИНИ.
- Индекс 1985 - Индекс кон Речникот на македонските библиски ракописи. *Македонистика* 4. Скопје.
- Јагиќ 1890 - Јагиќ, В. Неколку ријечи о босанским натписима на стећцима. *ГЗМ*, II/1. Сарајево. 1-9.
- Јастребов 1884 - Јастребов, С. Ив. Наставак бележака из мог путовања по старој Србији. –В: *Гласник српског ученог друштва* 57. Београд.
- Јастребов 1904 - Јастребов, С. Ив. Стара Србија и Албанија. –В: *Споменик* ХLI. Београд: Српска краљевска академија.
- Јовановиќ 1997 - Јовановиќ, Т. Владимир Ћоровиќ као сакупљач и проучавалац старих српских записи и натписа. –В: *Археографски прилози*, 19. Београд: НБС.
- Каймакова 1990 - Каймакова, М. *Български средновековне историопис*. Софија: Наука и изкуство.
- Камчатнов 1999 - Камчатнов, А. Сакралниот славјански јазик во цркви и култура. –В: *Богослужбениот јазик Русской Цркви. Историја. Попитки реформации*.
- Канчов 1891 - Кънчов, В. Битолско, Преспа и Охридско. Пътни бележки. *СбНУК*. т.IV.
- Канчов 1900 - Кънчов, В. *Македонија. Етнографија и статистика со 11 карти*. Българското книжно друштво во Софија.
- Китевски 2001 – Китевски. М. *Македонските празници*. Скопје: Менора.
- Топузова-Каревска, Митревски 1986-88, Топузова-Каревска,

- Р. Митревски, Н. Фреско живописот од XVII век во црквата Света Богородица во село Костинци. –В: *Balkanoslavica*, 13-15. Прилеп. 93-100
- КМЕ 1985, 2003 - *Кирило-методиевска енциклопедија*. Т. I, А-З, Т. III, П-С. Софија.
 - Ковачевиќ 1878 - Ковачевиќ, Љ. Неколку српских натписа и билежака. *Старина ЈАЗУ I*. Загреб.
 - Ковачевиќ 1953 - Ковачевиќ, Љ. *Средњовековна ношња балканских Словена*. Београд: САНУ.
 - Кожухаров 1969 - Кожухаров, Ст. Записи и летописни бележки. –В: *Известия на Института за литература*, кн. XX. 159-175. БАН
 - Кокиќ 1935 - Кокиќ, М. *Записи и натписи око Прилепа и Крушева*, Скопље: Скопско научно друштво.
 - Конески 1956 - Конески, Бл. *Вранешнички апостол*. Скопје.
 - Конески 1966 - Конески, Бл. Охридската книжевна школа. –В: *Словенска писменост 1050-годишнина на Климент Охридски*. Охрид. 57-62.
 - Конески, Јашар-Настева 1966 - Конески, Бл., Јашар-Настева, О. *Македонски текстови 10-20 век*. Скопје.
 - Конески 1968 - Конески, Бл. За тврдата и меката промена на именките од женски род во словенските јазици. –В: *Зборник за филологију и лингвистику*. Нови Сад, XI, 119-122.
 - Конески 1970 - Конески, Бл. Црковнословенскиот јазик на фреските во Македонија. –В: *Симпозиум 1100-годишнината од смртта на Кирил Солунски 23-25 мај 1969 година*. Скопје: МАНУ. 97-108.
 - Конески 1973 - Конески, Бл. Карактеристики на македонската

варијанта на црковнословенскиот јазик. *Предавања на VI семинар*. Скопје. 1-9.

- Конески 1975 - Конески, Бл. Јазикот на старата словенска писменост во Македонија. –В: *Од историјата на словенската писменост во Македонија*. Скопје, 9-18.
- Конески 1981а - Конески, Бл. Климент Охридски. –В: *За литературата и културата*, кн.4. Скопје.
- Конески 1981б - Конески, Бл. *Историја на македонскиот јазик*. Скопје.
- Конески 1986 - Конески, Бл. Охридската книжевна школа. –В: *Климент Охридски: студии*. Скопје. 9-23.
- Конески 1988а - Конески, Бл. Јазични контакти меѓу старата македонска и руска писменост. –В: *Кирило-методиевскиот (старословенски) период и кирило-методиевската традиција во Македонија*. Скопје.
- Конески 1988б - Конески, Бл. Света Гора и старословенските ракописи. –В: *Климент Охридски и улогата на Охридската книжевна школа во развитокот на словенската просвета*. Скопје. 97-100.
- Конески 2001 - Конески, Бл. *Историска фонологија на македонскиот јазик*. Скопје.
- Коробар 2005 - Поповска-Коробар, В. *Иконописот во Охрид во XVIII век*. Култура.
- Коруновски, Димитрова 2006 - Коруновски, С., Димитрова, Е. *Византиска Македонија (историја на уметноста на Македонија од IX до XV век)*. Скопје: Детска радост.
- Кос 1929 - Кос, М. О натпису Цара Самуила. – В: *Гласник Скопског научног друштва*, V. 209-213.
- Коцо 1946 - Коцо, Д. За нашите зографи. –В: *Нов ден*, 2, 9-10.

Скопје. 34-39.

- Коцо 1951 - Коцо, Д. Уште во XIII век кај нас се јавува основа за нова уметност различна од византиската, -В: *Културен живот*, 4. Скопје.
- Коцо 1957 - Коцо, Д. Кој е ктиторот Димитар од Топличкиот манастир. -В: *Гласник на ИНИ*. 1, Скопје. 67-68.
- Коцо 1984 - Коцо, Д. Сидното сликарство од крајот на XIV век. -В: *Уметничкото богатство на Македонија*. Скопје.
- Кравченко 2009 - Кравченко, И. А. *Културологија*. Москва: Гаудеамус.
- Куев 1979 - Куев, К. *Съдбата на старобългарските надписи през вековете*. София.
- Курбатов 1975 - Курбатов, Л. Г. *История Византии (историография)*. Ленинград.
- Лавров 1904 - Лавровъ, А. П. *Югославянская палеография*. Издание С. Петербургъ.
- Ласкарис 1997 - Ласкарис, М. Византиске принцезе у средњевековној Србији. -В: *Прилог историји византиско-српских односа од краја XII до средине XV века*. Београд.
- Летик 2002 - Letić, Бр. *Стари српски записи и натписи Љ. Стојановића у савременом културном и књижевном контексту*. -В: *Љубомир Стојановић / Научни скуп "Љубомир Стојановић - живот и дело"*. Ужице, април 18-19. 2002. Ужице. 299-304.
- Макаријоска 1997 - Макаријоска, Л. *Радомиров псалтир*. Скопје.
- Макаријоска 2003 - Макаријоска, Л. *Лексиката на материјалната култура во македонските црковнословенски текстови*. Скопје.
- Макаријоска 2010а - Макаријоска, Л. *Студии од историското*

зборообразување. Скопје: ИМЈ.

- Макаријоска, Павлеска 2010б - Макаријоска, Л., Павлеска, Б. Лексикатанамакедонскитезаписи. –В: *Кирилометодиевистика* 6/2010.
- Макаријоска 2010в – Макаријоска, Л. Средновековните записи како културно-историски извори. –В: *Зборник од меѓународниот научен собир Македонскиот идентитет низ историјата*. Скопје: ИНИ.
- Макаријоска, Павлеска 2013 - Макаријоска, Л., Павлеска, Б. Називи на црковни звања, титули и епитети и називи на вршители на црковни дејности. –В: *Кирилометодиевистика* 7/2013.
- Мареш 1995 - Мареш, В. Ф. Судбината на граматичката синонимија со посебен осврт на развојот при загубата на двоината во словенските јазици. *МЈ*, XL-HLI. 323-326.
- Мареш 2008а - Мареш, В. Ф. Стари словенски натписи (графити) во црквата на манастирот Свети Наум на Охридското Езеро. –В: *Компаративна фонологија и морфологија на македонскиот јазик (синхронија и дијахронија)*. Скопје: Универзитет Св. Кирил и Методиј. 233-238.
- Мареш 2008 - Мареш, В. Ф. Односот помеѓу категоријата одушевеност и категоријата определеност во словенските јазици. –В: *Компаративна фонологија и морфологија на македонскиот јазик (синхронија и дијахронија)*. Скопје: Универзитет Св. Кирил и Методиј. 233-238.
- Марков 1988 - Марков, Б. Состојбата на општословенската лексика во македонскиот јазик. –В: *Предавања на XX семинар за македонски јазик, литература и култура*. 75-87.
- Марковиќ 1920 - Марковиќ, В. *Православно монаштво и*

манастири у средњевековној Србији. Сремски Карловци.

- Матковски 1971 - Матковски, А. Дејноста на ајдутите во централна Македонија во првата половина на XVII век. –В: *Гласник ИНИ*, бр.2. Скопје.
- Матковски 1983 - Матковски, А. *Отпорот во Македонија во времето на турското владеење*, том II, III. Скопје: Мисла.
- Матковски 1998 - Матковски, А. Отпорот против феудалната експлоатација и турската власт. Македонија по турска власт, ред. А. Стојановски. Скопје: ИНИ. 151-237.
- Машниќ 1990 Маш – Машниќ, М. Манастирот Св. Никола Ореочки. –В: *Културно наследство*, 14/15/1987/1988. Скопје.
- Машниќ 1993 - Машниќ, М. Прилози за три малку познати споменици во кичевско-бродскиот крај од поствизантискиот период. –В: *Културно наследство*, 16/1989. Скопје.
- Машниќ 1996 - Машниќ, М. Црквата Св. Димитрија во Жван и нејзиното место во сликарството на доцниот среден век. –В: *Културно наследство*, 19-21/1992-1994. Скопје. 193-209.
- Машниќ 1997 - Машниќ, М. Јован зограф и неговата уметничка активност. –В: *Културно наследство XXII-XXIII (1995-96)*. Скопје.
- Машниќ 2006а - Машниќ, М. Прилог проучавању старог карпинског иконостаса. –В: *Ниш и Византија, Зборник радова IV*. Ниш. 365-383.
- Машниќ 2006б - Машниќ, М. Три прилози за проучување на иконописни дела од поствизантискиот период. –В: *Зборник за средновековна уметност на Музејот на Македонија 5*. Скопје. 121-131.
- Машниќ 2007а - Машниќ, М. Сидното сликарство на црквата

Св.Ѓорѓи победоносец во Младо Нагоричане. –В: *Зборник за средновековна уметност б*. Скопје.

- Машниќ 2007б, - Машниќ, М. *Манастирот Ореоец*. Скопје: Национален конзерваторски центар.
- Машниќ 2009 - Машниќ, М. Црквата Св. Никола во село Трново кај Крива Паланка. –В: *Патримониум*, 3-4, 5-6 / 2008-2009. Скопје.
- Микулчиќ 1996 - Микулчиќ, Ив. *Средновековни градови и тврдини во Македонија*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.
- Мирковиќ 2002, 2004 - Мирковиќ, Л. *Православна литургија или наука за богослужението во православната источна црква*, подготвил протопрезвитер, прв и втор дел. Охрид: Ирис Струга.
- Миловска 2002а - Миловска, Д. Записи од македонски ракописи објавени во *Стари српски записи и натписи* од Љ. Стојановиќ. –В: *Македонско-српска научна конференција*. Охрид.
- Миловска 2002б - Миловска, Д. Записи со потекло од Кратовскиот крај. –В: *Зб. 15 години од смртта на академик Владимир Мошин*. Меѓународен научен собир. Струга. 75-83.
- Милјуков 1899 - Милуков, П. Христијанские древности в Западной Македонии. –В: *Отд. Оттыск из Известия Русского археологического института в Константинополе*, 4, вып.1. София. 105,137.
- Миљковиќ-Пепек 1953 - Миљковиќ-Пепек, П. Нашите средновековни зографи. *Разгледи II*. Скопје.
- Миљковиќ-Пепек 1955 - Миљковиќ-Пепек, П. Значајот на

натписите на иконата Богородица Пелагонитиса од манастирот Зрзе за делатноста на Макарие Зограф. –В: *Гласник на музејско-конзерваторско друштво на НРМ*. Скопје.

- Миљковиќ-Пепек 1960 - Миљковиќ-Пепек, П. Пишуваните податоци за зографите Михаил Астрапа и Еutihиј и за некои нивни соработници. *Гласник на ИНИ*. Скопје
- Миљковиќ-Пепек 1961 - Миљковиќ-Пепек, П. Еден значаен натпис на иконата св. Матеја во Охрид. *Разгледи 9*. Скопје
- Миљковиќ-Пепек 1967 - Миљковиќ-Пепек, П. *Делото на зографите Михаило и Еutihиј*. Скопје.
- Миљковиќ-Пепек 1968 - Миљковиќ-Пепек, П. За едно средновековно сликарско ателје. *Културен живот 6*. Скопје.
- Миљковиќ-Пепек 1971а - Миљковиќ-Пепек, П. Зограф Маркури један од аутора фресака цркве Св. Николе у Псачи. –В: *Зборник за ликовне уметности 7*. Нови Сад.
- Миљковиќ-Пепек 1971б - Миљковиќ-Пепек, П. Живописот и прилепските зографи. –В: *Прилеп и Прилепско низ историјата*, 1. Прилеп, дел 3, гл 2., том 4.
- Миљковиќ-Пепек 1979-80 - Миљковиќ-Пепек, П. Историските и иконографските проблеми на непроучената црква Св. Богородица од Слимничкиот манастир крај Преспанското Езеро. –В: *Годишен зборник на Филозофскиот факултет*, книга 5-6 (31-32). Скопје.
- Минчева 1985 - Минчева, А. Значението на езиковите данни за хронологизацијата и локализацијата на славјанските кирилски рџкописи од X до XV век. –В: *Славјанска палеографија и дипломатика 2*. Софија.
- Миовски 1996а - Миовски, М. *Хлудов паримејник*. Скопје:

Метаморфоза.

- Миовски 1996б - Миовски, М. Функционирањето на страословенскиот/црковнословенскиот јазик на македонскиот лингвистички ареал. –В: *Јазиците на почвата на Македонија. Прилози од истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија*, кн. 3. Скопје: МАНУ.
- Мирчев 1978 - Мирчев, К. *Историческа граматика на българският език*. София.
- Митревски 2001 - Митревски, Н. *Манастирот Слепче кај Прилеп*. Прилеп: Институт за старословенска култура.
- Митревски 2003 - Митревски, Н. *Споменици на фрескоживописот од XVI и XVII во Демирхисарско*. Прилеп: Институт за старословенска култура.
- Митревски 2009 - Митревски, Н. *Студии за живописот од Западна Македонија XV-XVIII век*. Скопје.
- Михајлов 2012 - Михайлов, Г. *Класическа епиграфика*. София: Нов български университет.
- Михаљчиќ 2001 - Михаљчиќ, Р. *Владарске титуле обласних господара, прилог владарској идеологији у старијој српској прошлости*. Београд: Српска школска књига.
- Мошин 1954 - Мошин, Вл. *Македонско евангелие на поп Јована*. Скопје.
- Мошин 1966а - Мошин, Вл. *Најстарата кирилска епиграфика*. –В: *Словенска писменост 1050-годишнина на Климент Охридски*. Охрид. 35-44.
- Мошин 1966б - Мошин, Вл. *Битољска плоча из 1017 године*. –В: *Македонски јазик XVII*. Скопје. 51-61.
- Мошин 1971 - Мошин, Вл. *Уште за битолската плоча од 1017*

година. *Историја*, 7. Скопје, 2. 255-257

- Мошин, Славева 1988, Мошин, Вл., Славева, Л. *Српски грамоти од Душаново време*. Прилеп.
- Мошин 2000 - Мошин, Вл. *Словенска палеографија*. Скопје: Менора.
- Недељковиќ 1967 - Недељковиќ. О. Полугласови у старословенским споменицима. *Слово 17*. Загреб.
- Недељковиќ-Ковачевиќ 1996 - Недељковиќ-Ковачевиќ, Ј. О неким језичким особинама у старим записима и натписима из Пирота и околине XVI-XIX век. Београд: Народна библиотека Србије.
- Николиќ-Новаковиќ 1993 - Николиќ-Новаковиќ, Ј. За циклусот на свети Ѓорѓи и зографот од припратата на Полошкиот манастир. –В: *Културно наследство, XVII-XVIII (1990/91)*. Скопје.
- Николиќ-Новаковиќ 2003 - Николиќ-Новаковиќ, Ј. *Живописот во црквата Св. Атанасиј Александриски во Журче*. Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на културата.
- Николова 1988 - Николова, В. Социјални функции на старобългарскиот јазик. –В: *Кирило-методијевски студии*, кн. 5. Софија: БАН.
- Николовски 2004 - Николовски, Д. Една непозната зографска работилница во уметноста на XVIII век. –В: *Културно наследство, XXVIII-XXIX (2002/2003)*. Скопје.
- Николовски 2010 - Николовски, Д. *The Icon Painting in Macedonia*. Скопје.
- Новаковиќ 1908 - Новаковиќ, Ст. Охридска архиепископија у почетку XI века, хрисовуља цара Василија II од 1019 до 1020.

- В: *Глас Српске академија науке и уметности*. Филолошко-историске и философске науке, други разред. Београд, т. LXXVI.
- Оболенски, 1996 - Оболенски, Д. *Византијски комонвелт*. Београд: Просвета.
 - Овчаров 1986 - Овчаров, Д. Алегорични изображения и надписи от Преслав. –В: *Palaeobulgarica / Старобългаристика* 10. 68-72.
 - Овчаров 1995 - Овчаров, Н. Надписите от XIV в. в Марков манастир до Скопие и политическият възход на кралете Вълкашин и Марко. –В: *Palaeobulgarica / Старобългаристика* 19. 32-46.
 - Овчаров 1997 - Овчаров, Н. Надписите от църквата *Св. Андрей* край Скопие и залезът на династията на Мрнявчевичите. –В: *Palaeobulgarica / Старобългаристика*. 21, 22-38.
 - Овчаров 1998 - Овчаров, Н. Надписите за собственост върху произведенията на торевтиката от старобългарската и среднобългарската епоха (IX–XIV в.). –В: *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 22. 75-96.
 - Овчаров 2000 - Овчаров, Н. Надписите-графити от XIV в. в църквата *Св. Георги* при Горни Козяк, Щипско. –В: *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 24. 74-83.
 - Овчаров 2001 - Овчаров, Н. За еден важен историски натпис од XIV в. во црквата *Св. Георги* кај с. Горен Козјак, Штипско. –В: *Сп. Историја*, 37, бр.1/2. 15-19.
 - Овчаров 2006 - Овчаров, Н. *Исторически приноси към старобългарската и старословенската епиграфика и книжевност*. София: Академическо издателство Марин Дринов.
 - Овчаров 2009 - Овчаров, Н. *Археологически пътувания из Македонија*. Варна.

- Острогорски 1935 - Острогорски, Г. Автократор и самодржац. –В: *Глас српске краљевске академије*. CLXIV. Други разред. 84. Београд.
- Острогорски 1992 - Острогорски, Г. *Историјата на Византија*. Скопје: Наша книга.
- Павлеска 2010 - Павлеска, Б. Називи за лица (*nomina personalia*) во македонските црковнословенски текстови од XIII до XV век. Скопје, магистерска теза, ракопис. Скопје.
- Пандев 1988 - Пандев, Д. *Лингвистичка анализа на Лесновскиот паренезис*. докторска дисертација, ракопис. Скопје.
- Пандев 1995 - Пандев, Д. Охридската писмена традиција и меѓуредакциските контакти. –В: *Св. Климент и Наум Охридски*. Скопје.
- Пандев 1996 - Пандев, Д. Статусот на народниот јазик во македонските текстови. –В: *Јазиците на почвата на Македонија, Прилози од истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија*, кн. 3. Скопје: МАНУ.
- Пандев 2000 - Пандев, Д. Тиквешкиот зборник-лингвистичка анализа. –В: *Македонистика 6*. Скопје: ИМЈ.
- Пандев 2007 - Пандев, Д. *Пристап во македонската лингвокултурологија*. Скопје: Штрк.
- Пандев 2011 - Пандев, Д. *Македонска хрестоматија*. Скопје: УКИМ.
- Пандев 2012 - Пандев, Д. Македонската варијанта на црковнословенскиот јазик (во македонистичките проучувања од 1991 до 2009). –В: *Зборник на трудови од научниот собир Современите лингвистички истражувања во*

македонистиката, Придонесот на македонските лингвисти во стабилизација и во стандардизација на јазичната норма на македонскиот јазик, одржан на 11-12 мај 2011. Јазикот наш денешен кн. 21. Скопје: ИМЈ.

- Панов 1985а, 1985б - Панов, Бр. *Средновековна Македонија*, т. 2, 3. Скопје: Мисла.
- Панов 1998 - Панов, Бр. *Историја за II година гимназија (општа и јазична)*. Скопје: Просветно дело.
- Панов 2000 - Панов, Бр. *Историја на македонскиот народ*, том I, глава VIII, IX, ред. Бр. Панов. Скопје: ИНИ. 499-550.
- Папатанасију 2002 - Папатанасиу, А. *Језик света/језик Цркве. Авантура споразумевања или сукоб*. Видослов, Требиње. 67-74.
- Паунова 2011 - Паунова, М. *Деклинација на именките во црковнословенските ракописи од македонска редакција*. Скопје: Филолошки факултет *Блаже Конески*.
- Паунова 2015 - Паунова, М. „Самуиловиот натпис како најстар кирилски епиграфски споменик од Македонија”, Зборник од конференцијата Самуовата држава во историската, воено-политичката, духовната и културната традиција на Македонија. Струмица. 247-258.
- Паунова 2019 – Паунова, М. *Јазичните особености на кирилските епиграфски споменици во Македонија*. Скопје: Датапонс.
- Николова 1988 - Николова, В. Социјални функции на старобългарскиот јазик. –В: *Кирило-методиевски студии*, кн. 5. С. БАН.
- Петковиќ 1965, Петковиќ, Ср. *Зидно сликарство на подручју Печке патријаршије 1557-1614*. Нови Сад.

- Петковиќ 1923 - Петковиќ, Р. Вл. *Старине: записи, натписи и листине*. Београд: Народни музеј у Београду.
- Петковиќ 1923 - Петковиќ, Р. Вл. Календар у старом живопису српском (Фреске св. Ђорѓа у Старом Нагоричину). –В: *Старинар*. Београд.
- Петковиќ 1924 - Петковиќ, Р. Вл. *Стари српски споменици у јужној Србији*. Београд.
- Петковиќ 1925 (2), 1931 (6), 1935-36 (10-11) - Петковиќ, Р. Вл. Натписи и записи у старим српским црквама. –В: *Старинар*, Београд.
- Петковиќ 1933 - Петковиќ, Р. Вл. *Старо Нагоричино, Псача, Калинић*. Београд: Српска краљевска академија.
- Петковиќ 1950 - Петковиќ, Р. Вл. *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*. Београд.
- Петров 2008 - Петров, И. Набљудения върху синтаксиса на старобългарската епиграфика (X-XI век). –В: *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 1. 36-46.
- Петров 1975 - Петров, К. Илјада и шестотини години градење на базиликални цркви во Македонија. –В: *Зборник (1967-1974)*, кн. VI-VII. 197-203.
- Петров 1987 - Петров, К. Навев на световни компоненти во содржините на авторските сигнатури од век во нашата земја. –В: *Ликовна уметност 12-13 (1985-1986)*. Скопје. 7-37.
- Поленаковиќ 1955 – Поленаковиќ, Х. Записи и натписи. –В: *МЈ*, VI, кн.1. Скопје. 70-74.
- Поленаковиќ 1966 - Поленаковиќ, Х. Климентовата традиција во книжевноста. –В: *Словенска писменост 1050-годишнина на Климент Охридски*. Охрид. 73-86.

- Поп-Атанасов 1978 - Поп-Атанасов, Ѓ. Неколку записи и натписи од Македонија. *Гласник на ИНИ*, бр.1-2. Скопје. 217-223.
- Поп-Атанасов 1996 – Поп-Атанасов, Ѓ. *Стари записи*. Скопје: Менора.
- Поп-Атанасов, Велев, Јакимовска-Тошиќ 1997 - Поп-Атанасов, Ѓ., Велев, И., Јакимовска-Тошиќ, М. *Скрипторски центри во средновековна Македонија*. Скопје: Филозофски факултет.
- Поп-Атанасов, Велев, Јакимовска-Тошиќ 2004 - Поп-Атанасов, Ѓ., Велев, И., Јакимовска-Тошиќ, М. *Творци на македонската литература (IX-XVIII век)*. Скопје: ИМЛ.
- Поп-Атанасов 2000 - Поп-Атанасов, Ѓ. *Палеографски албум*, том I. Скопје: Менора.
- Поп-Атанасова 1990 - Поп-Атанасова, С. Јазикот на записите во Битолскиот триод. *Литературен збор*, год. 37, книга 5-6. 63-67.
- Попконстантинов 1984 - Попконстантинов, К. Старобългарската епиграфика през последните 10 години (1974-1984). –В: *Археологија*, кн.4.
- Попконстантинов 1985 - Попконстантинов, К. Распространение на старобългарската писменост през IX-XI век (по епиграфски данни). –В: *Старобългарска литература*, кн.17.
- Поповска-Коробар 1996 - Попоска-Коробар, В. Кон атрибуцијата на живописот во црквата на Слимничкиот манастир. –В: *Зборник нова серија 2. Средновековна уметност*. Скопје
- Поповска-Коробар 2005 - Попоска-Коробар, В. *Иконописот во Охрид во XVIII век*. Култура.

- Поповски 1985 - Поповски, А. *Глас од дамнината*. Скопје.
- Поп Стефанија 2000 - Поп Стефанија, В. Архитектоничноста на православниот храм. –В: *Историја на идеите на почвата на Македонија, Прилози од истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија*, кн. 11. Скопје: МАНУ.
- Радовановиќ 1986 - Радовановиќ, М. *Социолингвистика*. Нови Сад.
- Радојчиќ 1969 - Радојчиќ, С. Темниќки натпис. Сујеверије средновековних градитеља о чудотворној моћи имена и ликове Севастијских мученика. –В: *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, 5. Нови Сад. 1-11.
- Размовска-Бачовска 2002 - Размовска-Бачовска, Д. *Нумизматичките наоди од југозападниот дел на Република Македонија од V век пр.н.е до XIV век*. Струга.
- Расолкоска-Николовска 1966 - Расолкоска-Николовска, З. Историјатот на манастирот Зрзе низ натписите и записите од XIV до XIX век. –В: *Зборник (1961-66)*, кн. 4-5. Скопје.
- Расолкоска-Николовска 1975 - Расолкоска-Николовска, З. Исус Христос Антифонтис од црквата Св. Ѓорѓи во Горни Козјак. –В: *Зборник (1967-74)*, кн. 6-7. Скопје.
- Расолкоска-Николовска 1981 - Расолкоска-Николовска, З. Манастирот Зрзе со црквите Преображение и св. Никола. –В: *Споменици на културата*, т. IV.
- Расолкоска-Николовска 1983 - Расолкоска-Николовска, З. Црквата Света Петка во Побужје. –В: *Зборник (1979-1982)*, кн. 10-11. Скопје.
- Расолкоска-Николовска 1993а - Расолкоска-Николовска, З. По трагите на зографите од втората деценија на XVI век

- во Скопска Црна Гора. –В: *Културно наследство*, 16/1989. Скопје. 193-209, 55-66.
- Расолкоска-Николовска 1993б - Расолкоска-Николовска, З. Црквата Свети Георги во Вранештица. –В: *Зборник за средновековна уметност, нова серија* бр. 1. 87-99.
 - Расолкоска-Николовска 2004а - Расолкоска-Николовска, З. *Средновековната уметност во Македонија–фрески и икони*. Скопје: Каламус.
 - Расолкоска-Николовска 2004б - Расолкоска-Николовска, З. Архимандритот Јован, игумен на Климентовиот манастир во Охрид. –В: *Културно наследство XXVIII-XXIX*, (2002/2003). Скопје. 93-102.
 - Рау 2011 - Рау, П. Што е тоа - „Интеркултурна наука? – В: *Македонско-германски студии*, Том 1, 1996-1999. Скопје: УКИМ, Филолошки факултет *Блаже Конески*. 243-48.
 - Рибачков 1965 -Рибачков, Б. *Русские датированные надписи XI-XIV вв.* (Свод археологически источников СССР, серия Е-І-44). Москва.
 - Рибачков 1981 - Рибачков, Б. *Язычество древних славян*. Москва.
 - Рибачков 1984 - Рибачков, Б. А. Русская эпиграфика X-XIV вв. (Состояние, возможности, задачи). –В: *Из истории культуры Древней Руси. Исследования и заметки*. Москва.
 - Рибарова 1978 - Рибарова, Зд. Прилог кон карактеристиката на речничкиот фонд на македонските евангелиски и апостолски текстови. –В: *МЈ*, год. XXIX, ІМЈ. Скопје. 105-110.
 - Рибарова 1982 - Рибарова, Зд. Од историјата на императивните форми во македонскиот јазик. *МЈ*, XXXII-XXXIII. Скопје.
 - Рибарова 1986 - Рибарова, Зд. Охридските традиции и јазикот на македонската средновековна писменост. –В: *Климент*

Охридски: студии. Скопје. 56-77.

- Рибарова 1991а - Рибарова, Зд. Оформување на македонската редакција на црковнословенскиот јазик. –В: *Предавања на XXIII семинар за македонски јазик, литература, култура во Скопје и Охрид 1990.* Скопје. 149-156.
- Рибарова 1991б - Рибарова, Зд. Меѓуредакциски контакти во македонската писменост. –В: *Предавања на XXIII семинар за македонски јазик, литература и култура.* Скопје. 183-191
- Рибарова 1993 - Рибарова, Зд. Охридските традиции во развојот на македонската црковнословенска писменост. *Предавања на XXV меѓународен семинар за македонски јазик и литература.* Скопје. 51-59.
- Рибарова 1995 - Рибарова, Зд. *Архаизми и иновации во глаголскиот систем на Григоровичевиот паримејник.* Скопје: МАНУ.
- Рибарова 1996 - Рибарова, Зд. Живиот кирилometодиевски завет. *Современост*, бр.5-6. 5-13.
- Рибарова 1997 - Рибарова, Зд. Црковнословенските текстови како извори за историјата на македонскиот јазик. –В: *Педесет години на македонската наука за јазикот.* 51-56.
- Рибарова 2004 - Рибарова, Зд. Источнословенските предлошки на македонските ракописи. –В: *Македонско-украински културни врски (X-XX), II.* 135-144.
- Рибарова 2005 - Рибарова, Зд. *Јазикот на македонските црковнословенски текстови.* Скопје.
- Ристески 1991 - Ристески, Ст. *Литературно-фолклорни прилози.* Охрид.
- Рождественскаја 1972 - Рождественская, В. Т. Значение граффити X-XIV вв. для изучения истории русского языка

старшего периода. –В: *Вопросы языкознания. Академия наук СССР, Институт языкознания бр.3.* Москва: Издательство Наука.

- Рождественскаја 1991 - Рождественская, В. Т. *Древнерусская эпиграфика X-XV веков.* Санкт-Петербург.
- Рождественскаја 1992 - Рождественская, В. Т. *Древнерусские надписи на стенах храмов: Новые источники XI-XV в.в.* Санкт-Петербург.
- Рождественскаја 1993 - Рождественская, В. Т. Древнерусская эпиграфика X-XIII в.в.: текст и норма. –В: *Russian Linguistics* 17. 157-179.
- Рождественскаја 1995 - Рождественская, В. Т. Древнерусские надписи XI-XV вв. на стенах храмов как источник по церковной археологии. –В: *Церковная археология, Материалы Первой Всероссийской конференции. Псков, 20-24 ноября 1995 года, Часть 2. Христианство и древнерусская культура.* Санкт-Петербург-Псков. 5-7.
- РЦЈСМ (2006-) – *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција*, том I, II св. 1-15, Скопје: Институт за македонски јазик.
- Садулов 2000 - Садулов, А. *История на Османската Империя (XIV-XX в.).* В. Търново.
- Саздов 1986 - Саздов, Т. Народните преданија за Климент и Наум Охридски. –В: *Климент Охридски: студии.* Скопје
- Санџакоски 1996 - Санџакоски, Ст. Православието и македонскиот културен простор од 12-19 век. –В: *Религиите и религиските аспекти на материјалната и на духовната култура на почвата на Република Македонија, Прилози од истражувањето на историјата на културата на почвата на*

Македонија, кн. 4. Скопје: МАНУ.

- Санџакоски 2001 - Санџакоски, Ст. *Покрови на преданието*. Скопје: Три.
- Селишчев 1922 - Селищев, М. А. Запись горнореканца. –В: *Из заметок по этнографии и диалектологии Македонии*. Учение записки высшей школы г. Одессы. т. 2. 85-90.
- Селишчев 1932 - Селищев, М.А. К изучению македоно-болгарских записей. –В: *Македонски преглед*, кн.3.
- Серафимова 1999 - Серафимова, А. Прилог кон проучувањата на една сликарска работилница од 30-тите на 17 век. –В: *Културно наследство XXIV-XXV (1997-98)*. Скопје. 47-73.
- Серафимова 2005 - Серафимова, А. *Кучевшки манастир Свети Архангели*. Скопје.
- Серафимова 2008 - Серафимова, А. Чуда и поуке Христове у шишевском манастиру Светог Николе (1630). *Саопштења XL*. Београд. 127-149.
- Славева 1980 - Славева, Сл. Дипломатско-правните споменици за историјата на Полог и соседните краеве во XIV век. –В: *Споменици на Македонија*, т. III.
- Славева 1992 - Славева, Л. *Етногенеза на македонскиот народ*. Скопје.
- Славеска 2008 - Славеска, Л. *Македонската генеза (некои аспекти)*. Скопје: Матица македонска.
- Славова 2010 - Славова, Т. *Владетел и администрация в ранносредновековна България*. Филологически аспекти. Историја и книжнина. Софија.
- Смядовски 1980а - Смядовски, Ст. Към палеографската и текстологическа характеристика на българските кирилски

надписи до 15 в. –В: *Славнская палеография и дипломатика*.
София. 310-320.

- Смјадовски 1980б - Смядовски, Ст. Към езиковата характеристика на българските кирилски надписи до XV в.. –В: *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 4. 93-101.
- Смјадовски 1985 - Смядовски, Ст. Езикови особености на надписите от Земенските стенописи. –В: *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 9. 39-64.
- Смјадовски 1986 - Смядовски, Ст. Из текстологичната проблематика на старобългарските надписи. –В: *Старобългарската литература*.
- Смјадовски 1993 - Смядовски, Ст. *Българска кирилска епиграфика IX-XV век*. Studia Classica 1. София.
- Смјадовски 1994 - Смядовски, Ст. Изображение-надпис-йерархий (епиграфско-агиоложки бележки). –В: *Старобългарска литература*, 28-29. София. 137-142.
- Смјадовски 1995 - Смядовски, Ст., Бакалова Е. Ивановските стенописни надписи – текст и функция. –В: *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 19, 1. 22-65.
- Смјадовски 1998 - Смядовски, Ст. *Надписите към земенските стенописи*. София: БАН. Академично издателство проф. Марин Дринов.
- Смјадовски 2003 - Смядовски, Ст. *Светци, свитъци, книги*. Studia Classica, 3. София.
- Смјадовски 2011 - Смядовски, Ст. Помненето за смъртта и молитвата. –В: *mediaevalia Slavica et Byzantina*, 1. София: БАН. 32-44.
- Снегаров 1956-57 - Снѣгаровъ, И. Из старините в Македония. Надписи, приписки, летописни белжки. –В: *Годишник на*

духовната академия Св. Климент Охридски, т. VI (XXXII), 10. 393-422.

- Снегаров 1958 - Снџгаров И. *Турското владичество пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи*. София. БАН.
- Снегаров 1995а, 1995б - Снџгаровъ, И. *История на охридската архиепископия*, том I и II. София.
- Соболев 1992 – Соболев, Н. А., „Конисторијата на дефлексијата во балканословенските јазици“, *XVIII научна конференција на Семинарот за македонски јазик, литература, култура во Охрид 1991*. Скопје. 67-75.
- Соколски 1980 - Соколоски, М. *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, V, 2.
- Сперанскиј 1930 - Сперанский, Н. М. Из славјанској епиграфики. Докл. АН СССР. N3.
- *Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија*, том I (1975), II (1977), III (1980), IV (1981), ур. Вл. Мошин, издавач – Архив на Македонија (I-III), Скопје; том IV - Институт за истражување на старословенската култура. Прилеп.
- Срезневскиј 1882 - Срезневский, И. И. *Древние памятники русского письма и языка (X-XIV)*. Санктпетербургъ
- *Српскохрватски-македонски речник* 1989, гр. автори, Скопје: Македонска книга.
- Старделов 2000 - Старделов, Г. Вовед во историјата на идеите на почвата на Македонија. –В: *Историја на идеите на почвата на Македонија, Прилози од истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија*, кн. 11. Скопје: МАНУ.

- Стојановски 1989 - Стојановски, А. *Македонија во турското средновековие, од крајот на XIV-почетокот на XVIII век*. Скопје: Култура.
- Стојановски 1998 - Стојановски, А. *Македонија под турска власт од XIV до крајот XVIII век*, т. II, дел први, глава I-VII, ред. А. Стојановски. Скопје. ИНИ. 9-147.
- Стојановски 2023, Стојановски, К. *Именскиоѝ дирекѝен ѝредмеѝ во ѝрманскиоѝ и во макеонскиоѝ јазик од семанѝички и од дијахронсикоморфолошки асѝекѝ*, магистерски труд (ракопис), Скопје: УКИМ, Флф.
- Стојменовиќ 2011 - Стојменовиќ, Ч. *Студије о црквенословенском језику*. Скопје: УКИМ.
- Стојчевска-Антиќ 1986 - Антиќ-Стојчевска, В. Климент Охридски. –В: *Климент Охридски: студии*. Скопје. 9-23.
- Стојчевска-Антиќ 1991 - Стојчевска-Антиќ, В. Јазикот како историја. –В: *Република*, VIII, 1, 26.
- Стојчевска-Антиќ 1995 - Стојчевска-Антиќ, В. Преданието на фреските. *Современост*, 7-8. Скопје. 129-137.
- Стојчевска-Антиќ 1997 - Стојчевска-Антиќ, В. *Македонската средновековна книжевност*. Скопје: Детска радост.
- Стојчевска-Антиќ 1998 - Стојчевска-Антиќ, В. Средновековната македонска книжевност и византиското влијание. –В: зб. *Македонската литература и култура во контекст на македонската културна сфера*. Скопје. 339-351.
- Столјарова 1998 - Стољарова, В. Л. *Древнерусские надписи XI-XIV веков на пергаменных кодексах*. Москва: Наука.
- Стојановиќ 1982-1988 - Стојановиќ, Јб. *Стари српски записи и натписи*, књ. I-VI. Београд-Ср. Карловци. фототипно издание.

- Суботиќ 1969а - Суботић, Г. Два споменика охридског зидног сликарства XV века. Ктитори и време настанка (Deux monuments de la peinture murale du XVe siècle à Ohrid. Les ktitors et la datation). –В: *Зборник Светозара Радојчића*. Београд. 315–333.
- Суботиќ 1969б - Суботић, Г. Време настанка цркве св. Николе Болничког у Охриду. –В: *Зограф* 3. 16–17.
- Суботиќ 1971 - Суботић, Г. *Свети Константин и Јелена у Охриду (L'église des Saints Constantin et Hélène à Ohrid)*. Београд
- Суботиќ 1974 - Суботић, Г. Охридски сликар Константин и његов син Јован (Le peintre d'Ochrid Constantin et son fils Jean). –В: *Зограф* 5. 44–47.
- Суботиќ 1980 - Суботиќ, Г. *Охридската сликарска школа од XV век*. Охрид
- Суботиќ 1985а - Суботиќ, Г. Натписите од Свети Наум (Die Inschriften in der Kirche Hl. Naum). –В: *Наум Охридски*. Охрид. 99–109.
- Суботиќ 1985б - Суботић, Г. Свети Ђорђе у Бањанима. Историја и архитектура (Saint-Georges de Banjani – histoire et architecture). –В: *ЗЛУ* 21. 135–161.
- Суботиќ 1998 - Суботић, Г. Костурска сликарска школа, Наслеђе и образовање домаћих радионица. –В: *Глас, САНУ, ССLXXXIV*, Одељење историјских наука књ.10. Београд. 109-139.
- Суботиќ 1988-89 - Суботић, Г. Из епиграфске грађе поствизантијског доба. *Саопштења*, 20-21. 76-92.
- Суботиќ 2006 – Суботић, Г. Копирање и заштита натписа историјске садржине на фрескама. *Саопштења*, 35–36. 275–278.

- Суботиќ 2009 - Суботиќ, Г. Натписи у зидном сликарству. –В: *Стандардизација старословенског ћириличног писма и његова регистрација у Уникоду*. Београд: САНУ.
- Таковски 1999 - Таковски, Ј. *Терминологија од областа на теологијата*. Македонска терминологија. Скопје: МАНУ.
- Тодиќ 1993 - Тодиќ, Б. *Старо Нагоричино*. Београд.
- Тодоров 2002 - Тодоров, Т. *Старобългарското анафорично местоимение и неговите новобългарски застъпници*. Софија: Академично издателство проф. Марин Дринов.
- ТРМЈ 2003 - 2014 - *Толковен речник на македонскиот јазик*, том I- VI, Институт за македонски јазик *Крсте Мисирков*.
- Томовиќ 1974 - Томовиќ, Г. *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*. Историјски институт. Посебна издања, кн.16. Београд.
- Томоски 1978 - Томоски, Т. Морозвиждска епископија. *Културно наследство VII, (1976-78)*. Скопје.
- Тотев 1990 - Тотев, Т. Старобългарските манастири в светлината на археологическите разкопки и проучвания. –В: *Старобългарска литература*, кн. 22. Софија.
- Тотоманова 2009 - Тотоманова, М. А. Езикът на молдавските грамоти от XIV в.. –В: *Из историята на българския език*. Софија.
- Трајановски 2001 - Трајановски, А. *Црковната организација во Македонија и движењето за возобновување на Охридската Архиепископија од крајот на XVIII и во текот на XIX век - до основањето на Внатрешната македонска револуционерна организација*. Скопје: ИНИ.
- Трајкова 2002 - Трајкова, К. *Лексиката на Станиславовиот пролог*. Скопје: ИМЈ.

- Трајкова 2010 - Трајкова, К. Синтагматски именувања на титули, должности, професии и нивните вршители во црковнословенските ракописи. –В: *Кирилометодиевистика*, 6/2010.
- Трајчев 1906 - Трајчев, Г. *Сџверна Македонија*. Софија.
- Трајчев 1933 - Трајчев, Г. *Манастирите во Македонија*. Македонска библиотека Н9. Софија.
- Трифуновиќ 1974 - Трифуновиќ, Ђ. *Азбучних српских средњовековних појмова*. Београд.
- Ќорнаков 1972 - Ќорнаков, Д. Манастирот Зрзе. *Културно наследство IV*. Скопје. 15-18.
- Ќорнаков 1996 - Ќорнаков, Д. Архиеерејски тронови во нашите цркви и манастири. –В: *Зборник за средновековна уметност*, Нова серија бр.2. Скопје: Музеј на Македонија.
- Ќорнаков 1997 - Ќорнаков, Д. Нови сознанија за манстирската црква Св. Никола (манастир Слепче) низ натписите и записите од XVII век. –В: *Balkanoslavica*, 22-24. Прилеп
- Ќорнаков 1999 - Ќорнаков, Д. *Од првиот грев до страшниот суд*. Скопје: Матица македонска.
- Ќорнаков 2001 - Ќорнаков, Д. *Цркви и манастири во Тиквешијата*. Скопје: Матица македонска.
- Ќорнаков (прир.) 2010 - Ќорнаков, Д. *Градители и зографи*. Матица македонска.
- Ќорнаков 2011 - Ќорнаков, Д. *Од богатата културна ризница на Македонија*. Матица македонска.
- Ќоровиќ 1910 - Ќоровиќ, Вл. Утјецај и одношај измеѓу старих грчких и српских записа и натписа. –В: *Глас СКА*, LXXXIV. Београд. 1-60.
- Ќоровиќ 1938 - Ќоровиќ, Вл. Узајамне везе и утицаји код старих славенских записа. –В: *Глас СКА*, CLXXVI. Београд.

101-170.

- Ќоровиќ 1997 - Ќоровиќ, Вл. *Стари српски записи и натписи*. Београд: Пешиќ и синови.
- Угринова-Скаловска 1960 - Угринова-Скаловска, Р. *Значењето на глаголските префикси во македонскиот јазик*. Скопје: ИМЈ.
- Угринова-Скаловска 1969 - Угринова-Скаловска, Р. *Јазикот на црквословенската писменост во Македонија*. *ЛЗб*, XVI, 1. 13-19.
- Угринова-Скаловска 1971 - Угринова-Скаловска, Р. *Македонската варијанта на црквословенскиот јазик*. –В: *Предавања на IV семинар за македонски јазик, литература, култура*. Скопје. 28-33.
- Угринова-Скаловска 1972 - Угринова-Скаловска, Р. *Јазичните особености на книжевните споменици од Охридската школа*. –В: *Предавања на V семинар за македонски јазик, литература, култура во Скопје и Охрид*. Скопје. 20-27.
- Угринова-Скаловска 1973 - Угринова-Скаловска, Р. *Јазикот на записите и натписите во Македонија*. –В: *Предавања на VI семинар за македонски јазик, литература, култура во Скопје и Охрид*. Скопје. 1-11.
- Угринова-Скаловска 1974 - Угринова-Скаловска, Р. *За записите во еден ракопис од манастирот Карпино*. *МЈ XXV*. Скопје. 71-79.
- Угринова-Скаловска 1975 - Угринова-Скаловска, Р. *Записи и летописи*. Скопје: Македонска книга.
- Угринова-Скаловска 1979 - Угринова-Скаловска, Р. *Морфолошки одлики на црквословенскиот јазик во македонските книжевни споменици*. –В: *Предавања на XI*

семинар за македонски јазик, литература, култура во Скопје и Охрид 1978. Скопје. 85-93.

- Угринова-Скаловска 1988а - Угринова-Скаловска, Р. Заемните врски помеѓу македонската и српската варијанта на црковнословенскиот јазик. –В: *Кирило-методиевскиот (старословенскиот) период и кирило-методиевската традиција во Македонија*. Скопје. 159-166.
- Угринова-Скаловска, Рибарова 1988б - Угринова-Скаловска, Р., Рибарова, Зд. *Радомирово евангелие*. Скопје.
- Угринова-Скаловска 1995 - Угринова-Скаловска, Р. Три ктиторски натписи. *МЈ XL-XLI 1989-1999*. Скопје. 601-611.
- Угринова-Скаловска 2006 - Угринова-Скаловска, Р. *Старословенски јазик*. Скопје: Универзитет Св. Кирил и Методиј.
- Успенски 1994 - Успенски, Л. *Теологија на иконата*. Скопје: Табернакул.
- Ферјаниќ 1970 - Ферјаниќ, Б. Севастократори и кесари у српском царству. –В: *Зборник Филозофског Факултета XI-1*. Београд.
- Флиер 1997 - Флиер, В. Я. *Современая културология*.
- Флоровскиј 2002 - Флоровский, Г. *Вера и культура (избранные труды по богословию и философии)*. Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института.
- Хациев 2001 - Хаджиев, К. Наблюдения врху палеографските особености на кирилските епиграфски паметници от XII- XIV в. –В: *Paleobulgaria XXV*, 1.
- Хацивасилевиќ 1930 - Хаџи Василевиќ, Ј. Скопље и његова околина. –В: *Историска, етнографска и културно-политичка*

излагања. Београд.

- Христијански споменици 2008, *Македонско културно наследство*, гр. Автори. Скопје: Министерство за култура.
- Христова, Карацова, Узунова 2003 - Христова Б., Караджова Д., Узунова Е., *Бележки на българските книжовници X-XVIII век*, том I (X-XV век). София.
- Христова, Карацова, Узунова 2004 - Христова Б., Караджова Д., Узунова Е., *Бележки на българските книжовници X-XVIII век*. том II (XVI-XVII век), София.
- Цетлин 1977 - Цейтлин, М. Р. *Лексика старославянского языка*. Москва.
- Цетлин 1986 - Цейтлин, М. Р. *Лексика древноболгарских рукописей X-XI вв*. София: БАН.
- Целаоски 1974 - Целаоски, Н. Народни преданија за Климент Охридски. –В: *Културен живот*, 1-2. Скопје. 21-24.
- Црвенковска 1999 - Црвенковска, Е. *Загребски триод*. Скопје.
- Црвенковска 2006 - Црвенковска, Е. *Јазикот и стилот на триодот*. Скопје: Менора.
- Црвенковска, Макаријоска 2010 - Црвенковска, Е., Макаријоска, Л. *Орбелски триод*. Скопје: ИМЈ.
- Црвенковска 2012 - Црвенковска, Е. Јазикот на црковнословенските записи од Македонија во времето на византиската и на османлиската империја. –В: *Macedonian Matters: Proceedings from the Seventh Macedonian-North American Conference on Macedonian Studies, Balkanistica*. Vol. 25:2. 7-17.
- Цубалевска 2008 - Цубалевска, М. Записите во Ваташкиот минеј. *ЛЗб*, LVI, 1-3. Скопје.

- Цубалевска 2009 - Цубалевска, М. *Ваташки минеј*. Скопје
- Чаусидис 1994 - Чаусидис, Н: Язычество Славян Южных краев Македонии и северной Греции – остатки материальной культуры и процессы христианизации. –В: *Премин од паганство во христијанство кај Словените, одржан во Москва – Звенигород*.
- Чаусидис 1995 - Чаусидис, Н. Контактот меѓу културата на Јужните Словени и Византија. -В: *Цивилизации на почвата на Македонија*, Г. Старделов (ed.). Скопје: МАНУ. 91 – 101.
- Чаусидис 1996 - Чаусидис, Н. Дијахрониско компарирање на религиските и етно-културни процеси на почвата на Македонија. –В: *Религиите и религиските аспекти на материјалната и на духовната култура на почвата на Република Македонија, Прилози од истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија*, кн. 4. МАНУ. Скопје.
- Чаусидис 1997 - Чаусидис, Н. Претхристијанската словенска писменост. *Стожер* 10 – 11. Скопје. 5 – 6.
- Чаусидис 2005 - Чаусидис, Н. *Космолошки слики*, том 1, 2. Скопје.
- Чешко 1970 - Чешко, В. Е. *История болгарскогоклонения*. Москва.
- Чигоја 1998 - Чигоја, Бр. *Најстарији српски ћирилски натписи*. Београд.
- Чremoшник 1940 - Чremoшник, Г. Студије из српске палеографије и дипломатике. –В: *Гласник српског научног друштва XXI*, Скопље, 1-21.
- Чудинов 2004 - Чудинов, А. В: *Священныe камни и языческие*

храмы древних славян. Москва.

- Цурова 1980 - Джурова, Ас. Оформление и украса на старобългарските глаголически и кирилски надписи. –В: *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 4, 2. 18-25.
- Штефаниќ 1966 - Штефаниќ, Вј. Првобитното словенско писмо и најстарата глаголка епиграфика. –В: *Словенска писменост 1050-годишнина на Климент Охридски*. Охрид. 13-33.
- Шукарова 1994 - Шукарова, А. *Јустинијана прима*. Скопје.
- Шчепкин 1967 - Шчепкин, Н. В. *Русская палеография*. Москва: Наука.

II. Единици на латиница

- Acheimastou-Potamianou 1994 - Acheimastou-Potamianou, M. *Byzantine wall-paintings*. Athens: Ekdotike Athenon.
- Anderson 2006 – Andreson, J. M. *Modern grammars of case: A retrospective*. Oxford: Oxford University Press.
- Andreeva 1927 – Andreeva, M. *Očerki po kulturě vizantijskago dvora v XIII věkě*. Praha.
- Papathanassiou 1999- Papathanassiou, A. The Language of the Church and the Language of the world: an adventure of communication or conflict? offprint from the Sourozh. –V: *A journal of Orthodox Life and Thought*, 76, Oxford, United Kingdom. 36-43.
- Avenarius 1988 - Avenarius, A. *Byzantská kultúra v slovanskom prostredí v. 6.-12.stor. (k problému recepcie a transformácie)*. Bratislava: SAV, doktorskej práce.
- Avenarius 2005 - Avenarius, A. *The Byzantine Struggle over*

the Icon. On The Problem of Eastern European Symbolism. Ed. Mannová, Elena, Zervan, Vratislava, Hurbanič Ivan. Historický Ústav SAV v Academic Electronic Press.

- Babič, Walter 1976 - Babič, G. & Walter, Chr. The inscriptions upon liturgical rolls in bizantine apse decoration. –V: *Revue des études Byzantines*, t.34, p. 269-280.
- Balabanov 1983 - Balabanov, K. *Freske i ikone u Makedoniji (IV-XV vek)*, zajednicko izdanje Beograd i Zagreb.
- Barddal 2009 - Barddal, J. „The development of case in Germanic, In: Barddal, Jóhanna / Chelliah, Shobhana L. (Eds.): *The Role of Semantic, Pragmatic, and Discourse Factors in the Development of Case*. Amsterdam: John Benjamins. pp.123-159.
- Berk 2010 – Berk, P. *Osnovi kulturne istorije*. Beograd: Clio.
- *Biblical Greek* 2011, illustrated by examples by M. Zerwick S. J. (English edition adapted from the Forth Latin Edition by Joseph Smith S.J.). Roma: Gregorian Biblical Press.
- Boyar 2007 - Boyar, E. *Ottomans, Turks and the Balkans, Empire lost, Relations Altered*. Tauris Academic Studies. London & New York.
- Browning 1978 - Browning, R. *Literacy in the Byzantine World. Byzantine and Modern Greek Smudies*. IV.
- Bulgakov 1991 - Bulgakov, S. *Pravoslavlje*. Beograd: Mediteran.
- Burke 1997 - Burke, P. *Varieties of Cultural History*. Cambridge.
- Burke 2008 - Burke, P. *What is cultural history*. Cambridge: Polity Press.
- Chevalier, Gheerbrandt 1991 - Chevalier, J. & Gheerbrandt, A. *Rječnik simbola*. Zagreb.
- Černý 2009 - Černý, M. *Homo loquens, Vybranè kapitoly z*

lingvističkè antropologie. Ostrava.

- Comrie 1989 – Comrie, B. *Language universals and linguistic typology: Morphology and Syntax*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lič 1983 - Lič, E. *Kultura i komunikacija*. XX vek. Beograd.
- Fučić 1982 - Fučić, Br. *Glagoljski natpisi*. JAZU, knj. 57. Zagreb.
- Fučić 1999 - Fučić, Br. *Croatian Glagolitic Epigraphy*. London: Stephen Osborne.
- Clifford 1973 - Clifford, G. *The Interpretation of Cultures*. New York.
- Gabrić-Bagarić 2005 - Gabrić-Bagarić, D. Crkvenoslavensko i narodno u bosanskohercegovačkim epigrafskim spomenicima od XII do XVIII. st. –V: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb. 113-128.
- Grešilk 2002 - Grešilk, Vl. *Ikony 17. storočia na východnom slovensku*. Prečov.
- Grešlik 2008 - Grešilk, Vl. Niektoré ohlasy byzantsko-balkánskych a slovanských tradícií na ikonách východného Slovenska z 15.-18. storočia. –V: *XIV medzinárodný zjazd slavistov v Ochride, Slovenský komitét slavistov*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV. 145-166.
- Grimm 2011 - Grimm, S. Semantics of case. *Morphology*, 21. 515–544.
- Grozdanić 1999 - Grozdanić, S. (ed.). *Bošnjačka epigrafika*. Sarajevo.
- James 1991 - James, H. *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*. Zagreb.
- Harrington 1987 - Harrington, W. *Uvod u Bibliju*. Zagreb.

- Hartely 2002 - Hartely, L. *To Go-between*. London.
- Heine 2009 - Heine, B. Grammaticalization of cases. In: Malchukov & Spencer (Eds.), pp. 458–470.
- Hercigonja 1983 - Hercigonja, E. *Nad iskonom hrvatske knjige*. Zageb.
- Hercigonja 2006 - Hercigonja, E. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Drugo, dopunjeno i izmijenjeno. Zagreb: Matica hrvatska.
- Hišem, C. 2004 - Hišem, C. *Kreštanska archeológia, epigrafia a ikonografia*. Teologická fakulta v Košiciach. Košice.
- Husár 2007 - Husár, J. O žalmových nadpisoch. In: *Pravoslávny teologický zborník XXXII/17-2007* (elektonický zdroj)/ Ján Husár (ed.). Prešov: Prešovská univerzita. 106-113.
- Jakobson 1958a/1971 - Jakobson, R. Morphological Observations on Slavic declension: Structure of Russian case forms [text in Russian, summary in English in 1971 version]. In *Selected writings II: Words and language* (pp. 154–183). The Hague: Mouton.
- Jakobson 1985a - Jakobson, R. The Beginning of National Selfdetermination In Europe. –V: *Selected Writings VI*, 1. Berlin-New York-Amsterdam.
- Jacobson 1985b - Jakobson, R. Language and Culture. –V: *Selected Writings VII*, Mouton Publishers. Berlin, New York, Amsterdam
- Kapetanović 2011 - Kapetanović, A. Morfosintaksička obilježja, gramatičko i obavijesno ustrojstvo najstarijih hrvatsih glagoljinih epigrafskih spomenika (XI.-XV. St.). –V: *Radovi međunarodnogo znanstvenog skupa o životu I djelu akademika Branka Fučića (1920.-1999.)*. Malinska, Dubašnica, Otok Krk, 2009. 425-434.
- Kardaš 2014 - Kardaš, M. *Konkordacijski rječnik ćirilčnih natpisa*

srednjovjekovne Bosne. Sarajevo: Institut za jezik.

- Kardaš 2015 - Kardaš, M. *Jezik i grafija srednjovjekovne bosanske epigrafike*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Kiel 2009 - Kiel, M. The incorporation of the Balkans into the Ottoman Empire, 1345-1453. *The Cambridge History of Turkey*, ed. K. Fleet. Cambridge. 138-191.
- Korunovski, Dimitrova 2011 - Korunovski, S. & Dimitrova, E. *Painting and architecture in Medieval Macedonia*. Skopje: Kalamus.
- Kovačević 1960/61 - Kovačević, J. Prvi klesari ćirilskih natpisa na Balkanu. –V: *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*, ns Arheologija. XV-XVI. 309-316.
- Kresťanský chrám byzantského obrada včera a dnes. Medzinárodná vedecká konferencia, Pravoslávna bohoslovecka fakulta Prešovskej univerzity 23.-25. septembere 1998.
- Kurz 1969 – Kurz, J. *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha.
- Ladner 1983 - Ladner, G. Images and Ideas in the Middle Ages. –V: *Selected Studies in History and Art*. Roma. vol.1-2.
- Laiou 2008. - Laiou, E. The Palaiologoi and the world around them (1261-1400). – V: *The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500-1492*. ed. J. Shepard. Cambridge, UK : University Press. 803-833.
- Lindstedt 2000 – Lindstedt, J. Linguistic Balkanization: Linguistic Balkanization: Contact-induced change by mutual reinforcement. In: Gilbers, D., Nerbonne, J. & Schaeken, J. (eds.): *Languages in Contact*. Amsterdam & Atlandta: Rodopi. 231-246.
- Lunt 1982 - Lunt, H. On dating Old Church Slavonic bible

- manuscripts. In: *South Slavic and Balkan linguistics*. A. A. Barentsen, M. G. M. Tielemans, R. Sprenger (eds.). Rodopi.
- Luraghi 2003 - Luraghi, S. *On the meaning of prepositions and cases. A study of the expression of semantic roles in ancient Greek*. Amsterdam: Benjamins.
 - Mareš 1951 - Mareš, Fr. Dva objezy starých slovenských nadpisů (v SSSR a v Rumunsku).- V: *Slavia*, 20. 497-514.
 - Mathiesen 1977 - Mathiesen, R. The Importance of the Bitolja Inscription for Cyrillic Paleography. –V: *the Slavic and East European Journal*, 21, 1. 1-2.
 - Mihaljevic, Sudec 2009 - Mihaljevic, M. & Sudec, S. Jezik hrvatskoglagoljskih natpisa i grafita. –V: *Radovi međunarodnago znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920.-1999.)*. Malinska, Dubašnica, Otok Krk. 407-423.
 - Miklas, H. & Sadovski, V. 2014. Die Struktur des Altkirchenslavischen. -In: Gutschmidt, Karl/Berger, Tilman/Kempgen, Sebastian /Kosta, Peter (Hrsg.): *Die slavischen Sprachen / The Slavic Languages* (= HSK 32.2). Berlin, New York. S. 1252-1275.
 - Mirkovič 2001 - Mirkovič, L. *Pravoslávna liturgika*. Pravoslávna bohoslovecka fakulta v Prešov.
 - Mošin 1971 - Mošin, Vl. Bitoljska ploča iz 1017 godine. *Makedonski jazik XVI*. Skopje 1966. 51-61.
 - Mullett, M. 1990 - Mullett, M. Writing in Early Medieval Byzantium. – In: *The Uses of Literacy in Early Medieval Europe*. Ed. R. McKitterick. Cambridge.
 - Necipoğlu 2009 - Necipoğlu, N. *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire*. Cambridge.

39-116.

- Nurigiani 2009 - Nurigiani, G. *The Macedonian genus through the centuries*. Matica.
- Obolensky 1971 - Obolensky, D. *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*. London.
- Oikonomides 1988 - Oikonomides, N. Mount Athos: Level of Literacy. *Dumbarton Oaks Papers*. XLII. 167-178.
- Panofsky 1975 - Panofsky, E. *Ikonološke studije*. Beograd.
- Pavićević 1988 - Pavićević, V. Sociologija religije. BIGZ. Beograd.
- Pogančik 1988 - Pogančik, J. Kulturološke premise u ćirilometodskoj tradiciji. –V: *Кирило-методијевскиот (старословенски) период и кирило-методијевската традиција во Македонија*. Скопје. 105-112.
- Popkonstantionov, Kronsteiner 1994 - Popkonstantionov, K. & Kronsteiner, O. *Starobългарски nadpisi*. Salzburg.
- Putanec 1965 - Putanec, V. Postanak riječi pogoslo (Ohrid, 1979). –V: *Slovo*, N15-16. Zagreb. 204-07.
- Rosos 2008 - Rosos, A. *Macedonia and the Macedonians: A History*. Stanford: Stanford University.
- Rusek 1964, Rusek, J. *Deklinacija i użycie przypadków w triodie Chłudowa*. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Saenger 1988 - Saenger, P. Books of Hours and the Reading Habits of the Later Middle Ages. In: *The Culture of Print. Power and Print in early Modrn Europe*. Cambridge.
- Sandays 1927 - Sandays, J. *Latin Epigraphy: an introduction to the study of latin inscriptions*. Cambridge University Press.
- Shepard, J. (ed.). 2007. *The Expansion of Orthodox Europe: Byzantium, the Balkans and Russia*. Imprint Aldershot, England.

Burlington, VT. Ashgate.

- Sobolev 2009 - Sobolev, A. From synthetic to analytic case: Variation in South Slavic dialects. In: A. Malchukov & A. Spencer (Eds.): *The Oxford Handbook of Case*. Oxford: Oxford University Press. pp. 716–730.
- Solovjev 1956 - Solovjev, A. Simbolika srednjevekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini. –V: *Godisnjak Istorijskog drustva Bosne i Hercegovine*. VIII. Sarajevo. 5-67.
- Sinkević 2000 - Sinkević, I. *The church of st. Panteleimon at Nerezi, Architecture. Programme. Patronage*. Wiesbaden.
- Smith 2001 - Smith, P. *Cultural Theory, An Introduction*. Blackwell Publishing.
- Stojanović 1913 - Stojanović, Lj. Temnički natpis X-XI veka. –V: *Južnoslovenski filolog*, 1. 4-20.
- Šimić 2009 - Šimić, M. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine: natpisi pisani hrvatskom ćirilicom*. Sarajevo: Matica hrvatska.
- Tatić 1929 - Tatić, Ž. *Tragom velike prošlosti*. Beograd.
- Tkadlčík 1983 - Tkadlčík, V. Cyrilský nápis v Michalovcích. –V: *Slavia*, ročn. 52, 2.113-123.
- Trubelka 1931 - Trubelka, Ć. *Starohršćanska arheologija*. Zagreb.
- Van Straten 2003 - Van Straten, R. *Uvod u ikonologiju*. Zagreb.
- Veder 1986 - Veder, W. Three old Slavic discourses on reading. – In: *Studia SLavica Mediaevalia et Humanistica Riccardo Picchio dicata*. Roma.
- Vego - Vego, M. *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, t.I-IV, Zemaljski muzej. Sarajevo. 1962-1970
- Vego, M. 1964 - Vego, M. Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine.

–V: *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija. Arheologija, XIX. 180-182.

- Vidman 1975 - Vidman, L. *Psáno do kamene (antická epigrafia)*. Praha: Academia.
- Wallis 1973 - Wallis, M. Inscriptions in paintings. –V: *Semiotica*, 2.
- Williams 1958 - Williams, R. *Culture and Society*. New York: Columbia University Press.
- White 1949 - White, L. *The Science of Culture*. New York: Grove Press.
- White 1959 - White, L. *The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome*.
- Wojtowicz 2005 - Wojtowicz, M. *Najstarsze datowane inskrypcje slowianskie X-XIII wiek*. Poznań.
- Zachariadou 2007 - Zachariadou, E. A. *Title Studies in Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans*. Ashgate: Variorum.
- Zrubec 1980 - Zrubec, L. Najstarší nápis. –B: V čas. *Život*, č.11. str.38-39

Кратенки на речници

- Миклошич 1862-65 - Miklošič, Fr. *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Vindobonae.
- SLS 1966-97- Slovník jazyka staroslověnského, I-IV, Praha, ed. J. Kurz, Z. Hauptová

XI. ИНДЕКС НА НАСТАВКИ

-а ¹¹⁷	НОМ. ЕДН. -ја- ОСНОВА ГЕН. ЕДН. -ǰ- ОСНОВА; -ǰ- ОСНОВА; -ен- ОСНОВА; -ес- ОСНОВА; -јо- ОСНОВА АКУЗ. ЕДН. -о- ОСНОВА (неодушевени); -ǰ- ОСНОВА АКУЗ. МН. -ес- ОСНОВА
-ами	ИНСТР. МН. -ǰ- ОСНОВА
-ахъ -ахь	ЛОК. МН. -о- ОСНОВА; -јо- ОСНОВА
-е	НОМ. ЕДН. -ǰ- ОСНОВА; -ен-, -ат- ОСНОВА ГЕН. ЕДН. -ја- ОСНОВА ДАТ. ЕДН. -ат- ОСНОВА ГЕН.-АКУЗ. ФОРМА ВО ЕДН. -ǰ- ОСНОВА; -ер- ОСНОВА АКУЗ. ЕДН. -ен-, -ат- ОСНОВА ВОК. ЕДН. -јо- ОСНОВА; -ǰ- ОСНОВА; -ǰ- ОСНОВА НОМ. МН. -јо- ОСНОВА; -ја- ОСНОВА; -ер- ОСНОВА АКУЗ. МН. -јо- ОСНОВА; -ја- ОСНОВА; -ер- ОСНОВА
-еве	НОМ. МН. -јо- ОСНОВА ВОК. МН. -јо- ОСНОВА

117 Даден е азбучен список на наставките потврдени во анализираниот материјал кои ги одразуваат отстапувањата од старословенската норма.

-ЕВИ	ДАТ. ЕДН. -јО- ОСНОВА; -Ї- ОСНОВА; -ЕН- ОСНОВА; -АТ- ОСНОВА НОМ. МН. -јО- ОСНОВА
-ОВѢ	НОМ. МН. -јО- ОСНОВА
-ЕВОМЪ	ДАТ. МН. -јО- ОСНОВА
-ЕВЪ -ЕВЬ	ГЕН. МН. -јО- ОСНОВА
-ЕЕ	НОМ. ЕДН. -јО-
-ЕИ	ГЕН. МН. -јО- ОСНОВА; -ЕН- ОСНОВА; -ја- ОСНОВА; -Ї- ОСНОВА НОМ. МН. -Ер- ОСНОВА
-ЕМЪ	ИНСТР. ЕДН. -ЕН- ОСНОВА; -Ї- ОСНОВА; -ЕС- ОСНОВА; -О- ОСНОВА ДАТ. МН. -ЕС- ОСНОВА; -ЕН- ОСНОВА
-ЕХЪ -ЕХЬ -ЕХ	ГЕН. МН. -Ї- ОСНОВА ЛОК. МН. -јО- ОСНОВА; -ЕН- ОСНОВА; -Ї- ОСНОВА; -ЕС- ОСНОВА
-ЕЦЪ	НОМ. ЕДН. -јО-
-И, І	НОМ. ЕДН. -Ў- ОСНОВА ГЕН. ЕДН. -ЕН- ОСНОВА; -Ў- ОСНОВА; -ЕС- ОСНОВА; -а- ОСНОВА; -ја- ОСНОВА; -јО- ОСНОВА АКУЗ. ЕДН. -Ї- ОСНОВА ВОК. ЕДН. -Ў- ОСНОВА ЛОК. ЕДН. -О- ОСНОВА; -ЕН- ОСНОВА; -ја- ОСНОВА; -Ў- ОСНОВА; -јО- ОСНОВА; -ЕС- ОСНОВА; -АТ- ОСНОВА НОМ. МН. -јО- ОСНОВА; -Ї- ОСНОВА; -а- ОСНОВА; -ја- ОСНОВА ГЕН. МН. -јО- ОСНОВА; -ЕН- ОСНОВА; -ја- ОСНОВА;

	єр- основа; -ї- основа
	акуз. мн. -о- основа; -ја- основа
	инстр. мн. -о- основа
-иє и҃є -ї҃є	ном. мн. -о- основа, -јо- основа; -єн- основа
	акуз. мн. -ї- основа
	вок. мн. -јо- основа
	инстр. мн. -јо- основа
-ии ии	вок. мн. -о- основа
	ген. мн. -јо- основа; -єн- основа
-ими	инстр. мн. -о- основа; -ї- основа; -јо- основа
-имь	инстр. едн. -јо- основа
-ихъ -иѣ	ген. мн. -јо- основа
	лок. мн. -єн- основа; -єс- основа
-ми	инстр. мн. -о- основа
-ове	ном. мн. -о- основа
-ови	дат. едн. -о- основа; -јо- основа; -ї- основа; -єс- основа
	ном. мн. -о- основа; -ѣ- основа
	акуз. мн. -ѣ- основа
-овомъ -овомь	дат. мн. -о-, -ѣ- основа
-овоу/-овѣ	дат. едн. -о- основа
-овь	акуз. едн. -ѣ- основа
-овъ	ген. мн. -о- основа; -ја- основа
-овѣ	акуз. мн. -ѣ- основа
-овѣхъ -овѣхь	лок. мн. -о-, -јо-, -ѣ- основа
-омь -омь	инстр. едн. -јо- основа; -ѣ- основа; -єс- основа
	дат. мн. -јо- основа

-OMZ	дат. мн. -ја- основа; -й- основа; -ес- основа
-OXZ OXB	лок. мн. -й- основа
-OЖ	акуз. едн. -а- основа
-OЛ	акуз. едн. -а- основа
-OY -X	ген. едн. -о- основа дат. едн. -й- основа; -й- основа; -ес- основа; -јо- основа вок. едн. -о- основа лок. едн. -о- основа; -ен- основа; -ат- основа
-OЖ	инстр. едн. -ја- основа
-Z	акуз. едн. -о- (одушевени) ген. мн. -ес- основа
-ZMI	инстр. мн. -о- основа, -јо- основа
-B	ном. едн. -ен- основа; -й- основа вок. едн. -о- основа ген. мн. -й- основа; -ес- основа
-BMI	инстр. мн. -о-; -јо- основа
-ZI -BI	ном. едн. -о- основа; -јо- основа ген. едн. -ја- основа акуз. едн. -ен- основа; -й- основа ном. мн. -о- основа; -ја- основа ген. мн. -о- основа акуз. мн. -јо- основа инстр. мн. -јо- основа
-ZII	инстр. мн. -о- основа
-ZIKZ -ZIKB	ном. едн. -ен- основа
-ZIMI	инстр. мн. -й- основа
-B	ном. едн. -ја- основа

	ГЕН. ЕДН. -й̆- ОСНОВА; -єн- ОСНОВА; -о- ОСНОВА
	ВОК. ЕДН. -й̆- ОСНОВА
	ЛОК. ЕДН. -й̆- ОСНОВА; -єс- ОСНОВА; -јо- ОСНОВА
	НОМ. МН. -єр- ОСНОВА
-ѢАМИ	ИНСТР. МН. -ја- ОСНОВА
-ѢАХЬ	ЛОК. МН. -ја- ОСНОВА
-ѢХЪЗЪ -ѢХЬ -ѢХ	ЛОК. МН. -й̆- ОСНОВА; -й̆- ОСНОВА; -єс- ОСНОВА; -єн- ОСНОВА
-Ю	ДАТ. ЕДН. -й̆- ОСНОВА; -й̆- ОСНОВА; -єн- ОСНОВА; -єс- ОСНОВА; -лт- ОСНОВА
	ИНСТР. ЕДН. -й̆- ОСНОВА
-ТА	НОМ. ЕДН. -ја- ОСНОВА
	ГЕН. ЕДН. -єн- ОСНОВА
-ТАМИ	ИНСТР. МН. -й̆- ОСНОВА; -јо- ОСНОВА
-А	ГЕН. ЕДН. -а- ОСНОВА
	АКУЗ. ЕДН. -а- ОСНОВА; -ја- ОСНОВА
	НОМ. МН. -а- ОСНОВА; -єр- ОСНОВА
	АКУЗ. МН. -єр- ОСНОВА
-Ж	НОМ. ЕДН. -єн- ОСНОВА; -јо- ОСНОВА; -ја- ОСНОВА
	ГЕН. ЕДН. -а- ОСНОВА; -ја- ОСНОВА
	АКУЗ. ЕДН. -й̆- ОСНОВА
	ИНСТР. ЕДН. -ја- ОСНОВА
	НОМ. МН. -ја- ОСНОВА
	АКУЗ. МН. -јо- ОСНОВА; -ја- ОСНОВА; -й̆- ОСНОВА; -єр- ОСНОВА
-ТЖ	ИНСТР. ЕДН. -ја- ОСНОВА

